

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXX
HEFTE 4
SIDE 261-344
1983

Arkeologisk källkritik och modern odlingshistoria i Danmark

af Evert Baudou

1. Inledning

Vid genomgången av fynduppgifter till det material, som ingår i ett arbete om den yngre bronsåldern i Norden (Baudou 1960), var det lätt att se, att den sentida odlingen påverkade fyndfrekvensen och spridningsbilden starkt. Å ena sidan kan odlingen inom ett område med talrika förhistoriska lämningar ge många fynd, som lämnas till något närbeläget museum eller bevaras i hemmen och som så småningom blir kända och registrerade. Å andra sidan kan odling inom en gammal och rik jordbruksbygd ha förstört de förhistoriska lämningarna inom området långt innan några museer fanns och någon intresserade sig för att ta vara på fynden. I båda fallen, men med motsatt tendens, påverkar odlingen det bevarade förhistoriska materialets representativitet. I ett land med så omfattande jordbruk som Danmark kan odlingen, både under förhistorisk och under historisk tid, utgöra en allvarlig felkälla för den arkeologiska forskningen. Det måste därför vara av stor betydelse att studera hur odlingen påverkat *representativiteten* för olika typer av förhistoriska företeelser och hur detta i sin tur påverkar tolkningen av de förhistoriska förhållandena. Detta är en form av arkeologisk källkritik. Det finns en rad liknande felkällor, som kan påverka fyndfrekvensen och spridningsbildens representativitet, t ex utbyggnaden av de sentida samhällena och vägarna, torv- och grustäkt. Denna uppsats berör dock endast odlingens roll för den arkeologiska forskningen i Danmark.

Bearbetningen av odlingen och bronsålderns högar och fynd skedde redan 1962–1963.¹ Andra arbetsuppgifter förhindrade tyvärr sedan att arbetet fullföljdes i en publikation. Däremot togs samma diskussion upp i ett arbete om fasta fornlämningar i mellersta Norrlands kustområde (Baudou 1968: 112–114 och 118–120).

2. Problem, material och målsättning

Problem: Är det möjligt att precisera i vilken grad odlingen i Danmark påverkat representativiteten för frekvensen av dels fasta fornlämningar, dels fynd i olika delar av landet?

De stora dragen i odlingens förändringar i Danmark kan bestämmas med hjälp av tillgänglig statistik sedan 1682. I det arkeologiska materialet utgår jag från bronsålderns stora gravhögar och från bronsålderns gravfynd. Andra typer av fornlämningar och fynd ger andra varianter av representativitetsproblemet i samband med förstörelse vid odling. Målsättningen blir att genomföra följande arbetsmoment och diskussion.

- A. Bestämning och kartering av odlingsarealens omfattning vid olika tidpunkter sedan 1682, beräkning av odlingsarealens tillväxt under olika tidsperioder samt bonitet. Odlingens samband med jordtyperna.
- B. Sammanställning av dels kända stora gravhögar från bronsåldern, dels skadade

Evert Baudou, f. 1925, prof. i arkæologi, Umeå.

1. Kartorna fig. 1–4, 6–7, 12 och 16–19 samt diagrammen fig. 8–9 i denna uppsats framlades i ett föredrag i Det Kgl Nordiske Oldskriftselskab i Köpenhamn den 21 januari 1964. En stor del av resultaten och diskussionen i det följande fanns med redan då. Fram till mars 1966 redovisade jag problemet och resultaten i föredrag vid de arkeologiska institutionerna vid universiteten i Bergen, Göteborg och Oslo, vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet samt i Geografiska förbundet i Stockholm.

eller helt förstörda gravhögar från samma tid.

- C. Diskussion av förhållandet mellan den sentida odlingen och förstörelsen av de stora gravhögarna från bronsåldern. Innebörden av odlingsintensitet.
- D. Försök till bestämning av odlingsarealen under medeltiden.
- E. Diskussion av sambandet mellan den sentida odlingen, spridningen av bronsålderns gravfynd och storhögar.

I målsättningen ingår inte studier av den kvartärgeologiska bakgrunden för odlingen och inte heller för bronsålderns bosättning. I flera fall publiceras rutnätskartan med angivet sifferunderlag till de isaritmiska kartorna för att möjliggöra andra typer av beräkningar. Underlaget för karteringen av den odlade arealen socken för socken vid de fyra valda tidpunkterna är alltför omfattande för att publiceras här.

3. Odlingarealen i Danmark 1682–1955

Utgångspunkten är jordbruksräkningarna åren 1682, 1866, 1907 och 1955. Jordbruksräkningen år 1682 är den första i detta sammanhang användbara i Danmark. Det är Christian den V:s matrikel, varav de viktigaste delarna publicerades av H. Pedersen 1928. Matrikeln anger bl a den odlade arealens omfattning och det s k harts-kornstalet (jfr nedan till fig. 10–11) socken för socken i större delen av det nuvarande Danmark. Den egentliga lantbruksstatistiken börjar 1861 och fortsätter sedan till 1912 med registrering omkring vart femte år (Hansen 1943:9). Sedan 1915 sker en årlig räkning. Valet av år 1866, 1907 och 1955 beror på en målsättning att jämföra tillväxten av fynden i museisamlingarna med jordbruksarealens förändrin-

gar. Tanken var att försöka bedöma museisamlingarnas representativitet vid olika tidpunkter. De första museisamlingarna, främst den i Nationalmuseet i Köpenhamn, finns redan 1866. År 1907 har en stor tillväxt skett i Köpenhamn men också i många landsortsmuseer. År 1955 var det sista år, som hade en tillgänglig jordbruksstatistik, då beräkningarna till denna uppsats gjordes 1962–63. Jag fick aldrig tid att genomföra granskningen av museisamlingarnas representativitet vid olika tidpunkter.

Begtrups arbete om åkerbruket i Danmark (1803–1812) har icke använts, eftersom det främsta syftet ej var att bearbeta den sentida odlingens historia. Dessutom visar en senare sammanställning av Begtrups siffror amt för amt (Hansen 1943:7f.), att i hans begrepp "Agerland" ligger icke blott den egentligt odlade arealen utan även största delen av overdrevene, som annars icke är medräknade i denna uppsats. Jämför man Begtrups siffror med i tabell 1 angivna siffror för odlad areal år 1866 finner man, att på öarna ligger Begtrups siffror upp till 16% högre och i Jylland upp till 18% högra.

Förutom statistiken över den odlade arealen har också använts uppgifterna om harts-kornstalet 1682 och 1866 (jfr nedan till fig. 10–11).

Danmarks administrativa indelning har växlet något i olika avscenden mellan 1682 och 1955. Av betydelse i detta sammanhang är, att amts- och sockenindelningen förändrats något mellan de olika måttillfällena. Korrigeringar har då gjorts, så att siffrorna skall vara jämförbara.² Den sydligaste delen av Jylland, som tidigare låg utanför Danmarks gräns är ej med i statistiken. Vid jämförelserna mellan de olika tidpunkterna är det likaså väsentligt, att begreppet "odlad areal" hela tiden är oförändrat. För 1682 betyder siffrorna under "Dyrket Areal Tdr. Ld." bokstavligen *endast* egentligt odlad areal. Motsva-

2. År 1682 mättes jorden i själländska kvadratalnar (Pedersen 1928:15*). 1000 själländska alnar motsvarade 1007 alnar i den senare statistiken, d v s 1000 själländska kvadratalnar blir 1014,049 kvadratalnar i den senare statistiken. Alla siffror för 1682 (kolumn 8 i tabel 1 hos Pedersen 1928) har multiplicerats med 1,014 för att bli jämförbara med siffrorna för socknarnas totala areal. Som fast mått för socknarnas och amtens arealer har använts siffrorna för år 1907 (jfr Statistisk Tabelværk 1909:10*).

rande kolumn för 1866 och 1907 har omräknats till jämförbara siffror³ 1963 ställde Det Statistiske departement, Kontoret for landbrugsstatistik, i Köpenhamn välvilligt motsvarande siffror för den egentligt odlade arealen år 1955, d v s Agermarken, Plovlandet och Rotationsarealerne, till mitt förfogande. Därmed är siffrorna så långt möjligt jämförbara.

Fig. 1-4: Kartor över odlad areal år 1682, 1866, 1907 och 1955. På varje karta markeras förekomsten av odlad mark i 20%-intervall med fem olika färger. Odlingens omfattning i den del av Danmark, som karteringen omfattar,

ligger vid respektive tidpunkter vid 28,4, 53,8, 66,4 och 66,1%.

År 1682 finner man den mest omfattande odlingen på norra och västra Själland, på norra och mellersta Fyn, i östra Mellanjylland och i västra Limfjordsområdet i nordvästra Jylland. Inom dessa delar dominerar intervallet 40–60% odlad mark. I anslutning till dessa ytor samt i Nordjylland och på de sydliga öarna ligger intervallet 20–40%.

Den odlade arealens utbredning år 1682 återspeglar nära de pedologiska förhållandena. Två huvudtyper av jordar dominerar i Danmark, brunjordar och podsoljordar. Od-

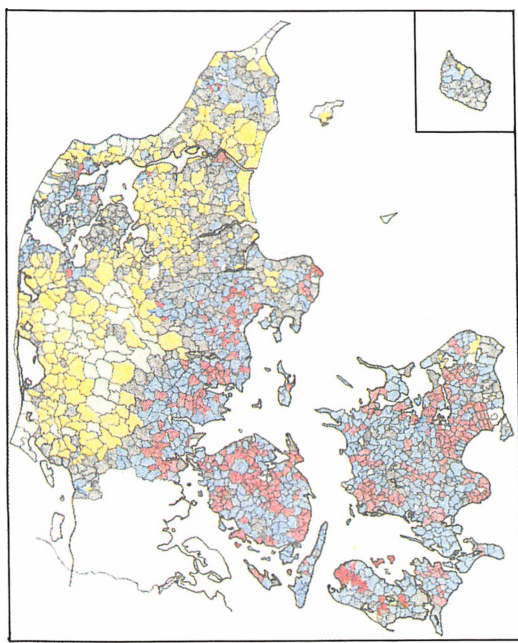
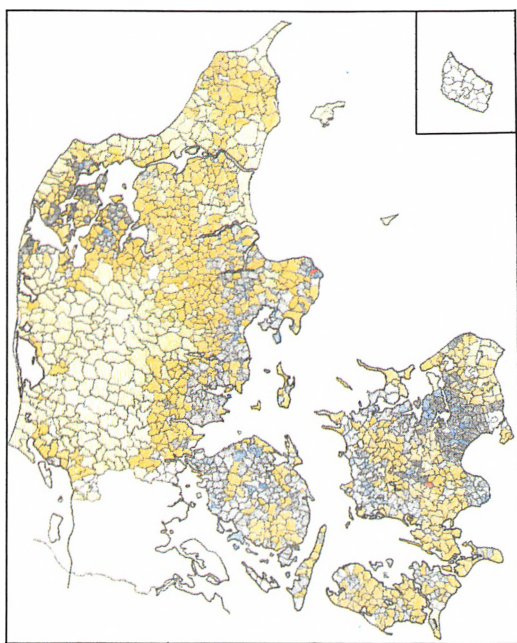

Fig. 1. Odlad areal år 1682. Beräkning för varje socken i procent av den totala arealen.

0-20% grönt	>60-80% blått
>20-40% gult	>80% rött
>40-60% grått	

Fig. 2. Odlad areal år 1866. Beräkning för varje socken i procent av den totala arealen.

0-20% grönt	>60-80% blått
>20-40% gult	>80% rött
>40-60% grått	

3. I statistisk Tabelværk 1868 anges "Ialt benyttet Areal (besaaet samt anvendt til Afgræsning, Høslet, Brak, Eng og Overdrev)". De tre marktyperna Afgræsning, Høslet och Brak anges såsom del av åkermarken, medan Eng och Overdrev ligger utanför åkermarken. För att få jämförbara värden med 1682 har endast siffrorna för de förstnämnda tre typerna av mark använts, ej siffrorna för "Ialt benyttet Areal". På motsvarande sätt har skett med statistiken för 1907 (Statistisk Tabelværk 1909: Tabel 1). Från siffrorna för samlad areal har subtraherats annan mark än odlad mark, d v s raderna nr 37 (Eng), 38 (Kjærjorder), 39 (Fælleder) och 40-48 (bl a Haver, Skove, Veje, Byggegrunde og Gaardspladser, Vandarealer).

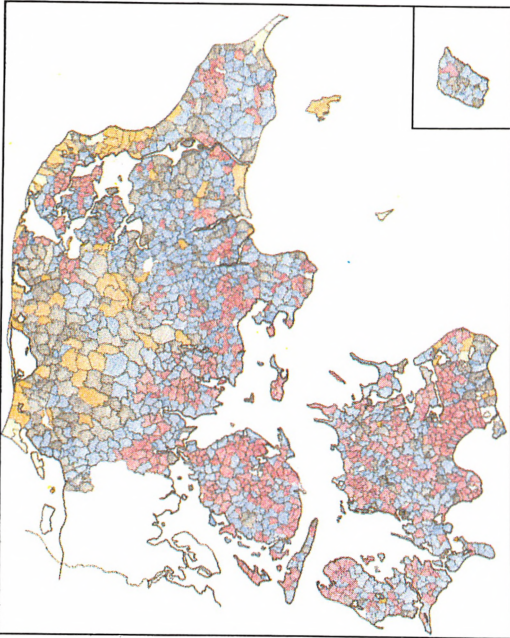

Fig. 3. Odlad areal år 1907. Beräkning för varje socken i procent av den totala arealen.

0-20% grönt	>60-80% blått
>20-40% gult	>80% rött
>40-60% grått	

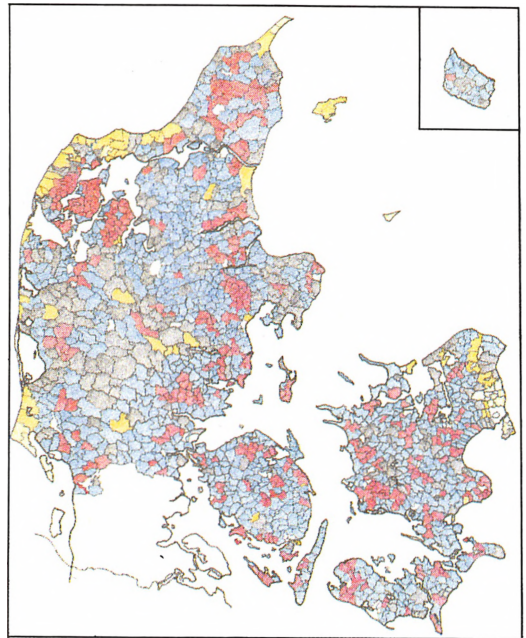

Fig. 4. Odlad areal år 1955. Beräkning för varje socken i procent av den totala arealen.

0-20% grönt	>60-80% blått
>20-40% gult	>80% rött
>40-60% grått	

lingskartan från 1682 sammanfaller rätt nära med kartbilden över de två jordtyperna, fig. 5. I Jylland är överensstämmelsen påfallande. De två odlingskoncentrationerna, i östra Mellanjylland och i västra Limfjordsområdet, ligger båda inom brunjordsområdet. Det i nord-syd gående bandet av mellan-podsol på Djursland motsvaras av en lägre odlingsintensitet. Det starkt podolerade området i Västjylland utgör största delen av området med den lägsta odlingsprocenten. En del av detta odlingsfattiga område skjuter ut i en spets mot öster i Skanderborg amt. Samma markering återkommer i mellan-podsolens utbredning.

År 1866 har odlingsarealen i Danmark nära nog fördubblats med ökningen från 28,4 till 53,8% odlad areal. Men kartan fig. 2 visar samma huvuddrag som förut. Procenten odlad mark har stigit mycket starkt inom hela brunjordsområdet, både på öarna och i Jylland, och ligger nu inom de två högsta inter-

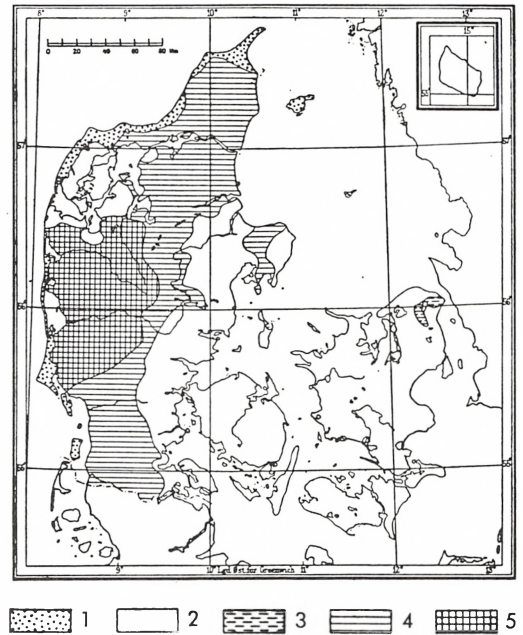

Fig. 5. Karta över podsolorn och brunjord i Danmark (Hansen 1973: Fig. 5). 1. Flygsand. 2. Brunjord. 3. Svag podsol. 4. Mellanpodsol. 5. Stark podsol.

vallen, d v s över 60%. I norra Jylland, i Hjørring och Ålborg amter bryter också en alltmer ökad odling in i området med mellansols. Den något odlingssvagare delen av Djursland är ännu märkbar. Den starkast podsolerade delen av västra Jylland har fortfarande en låg odlingsgrad.

Kartorna från 1907 och 1955, fig. 3–4, är varandra lika i sina huvuddrag. Detta kan man också vänta sig, då odlingsprocenten för hela Danmark förblivit praktiskt taget oförändrad, 66,4 och 66,1%. Skillnaden mot 1866 ligger i att norra Jylland blivit starkt uppodlat och att västra Jylland jämfört med tidigare visar en stark odlingsökning.

Fig. 6–7: Kartor över odlingsökningen år 1682–1866 och 1866–1907. Genom att kartera odlingsökningen kan man bäst karaktärisera skillnaderna mellan de två perioderna 1682–1866 och 1866–1907. Markeringarna på kartorna utgår från odlingsökningen i hela Danmark, som under den första perioden är 25,3 och under den andra 12,4%. (Siffrorna

skiljer sig obetydligt från värdena i tabell 1 beroende på små skillnader i arealberäkningarna). Dessa värden har betraktats som medelvärden (M) för odlingsökningen i Danmarks socknar. De tre högsta intervallen har angivits på de två här publicerade kartorna: över M till 1.5 M, över 1.5 M till 2 M och över 2 M. Samma färgskala användes som i fig. 1–4. Kartor för intervall lägre än M har utförts men publiceras inte här.

Av fig. 6 framgår tydligt, att ända fram till 1866 låg den största odlingsökningen inom brunjordsområdena. Endast i norra Jylland, i delar av Hjørring och Ålborg amter, skedde någon större ökning inom podsolområden. Man måste dock beakta, att en ökning av den odlade arealen även sker inom de icke markerade delarna av Danmark. Ökningen där ligger dock under 25,3%. Kartan fig. 7 för 1866–1907 visar en fullständigt omvänd bild. Praktiskt taget all ökning över 12,4% faller inom podsolområdena. Även inom det starkt podsolerade området i väster ligger ökningen

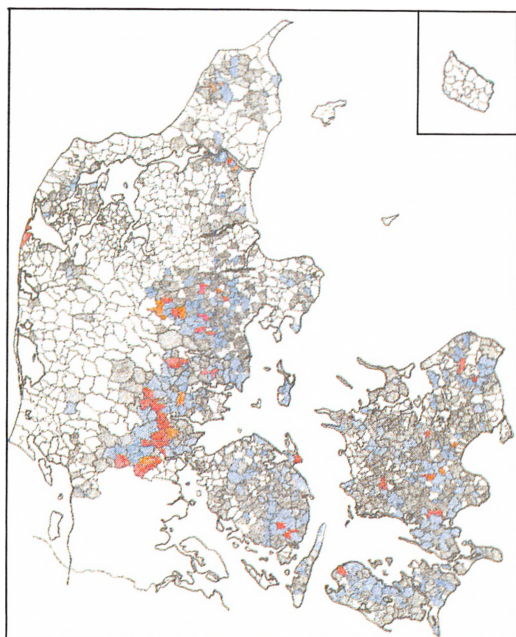

Fig. 6. Ökningen av procenten odlad areal 1682–1866. Medelvärdet för ökningen inom alla socknarna är 25.3.

>2 M	>50.6%	rött
>3/2 M – 2 M	>37.9–50.6%	blått
>M – 3/2 M	>25.3–37.9%	grått

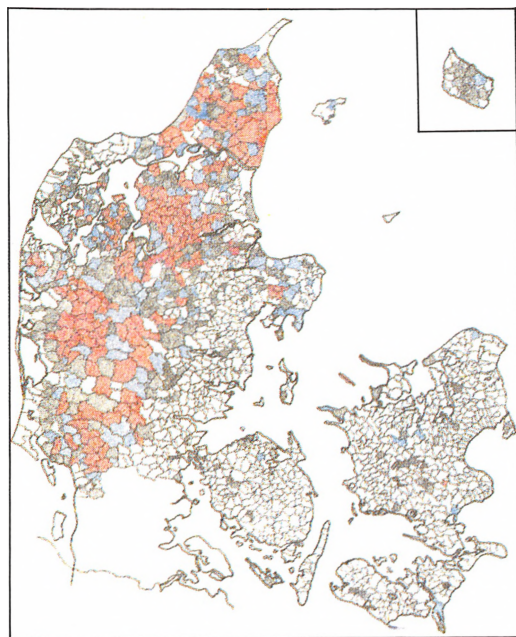

Fig. 7. Ökningen av procenten odlad areal 1866–1907. Medelvärdet för ökningen inom alla socknarna är 12.4.

>2 M	>24.8%	rött
>3/2 M – 2 M	>18.6–24.8%	blått
>M – 3/2 M	>12.4–18.6%	grått

Tabell 1. Odlad areal i Danmark 1682, 1866, 1907 och 1955.

Amt	Total areal Tdr. Ld.	Odlad areal %			
		1682	1866	1907	1955
Frederiksborg	246408	26.6	64.5	68.0	54.3
København	225550	50.7	79.3	75.6	56.3
Holbæk	312109	43.5	69.9	76.2	72.5
Sorø	268357	39.7	73.4	77.2	72.8
Præstø	306900	36.4	72.4	74.7	72.0
Bornholm	106510	—	54.1	67.9	64.8
Maribo	324720	34.8	69.3	75.7	73.1
Odense	327992	45.6	77.2	79.6	72.8
Svendborg	301814	44.0	75.3	76.1	72.8
Hjørring	517133	20.3	42.0	63.8	66.4
Thisted	322390	26.4	43.3	54.9	57.4
Ålborg	531620	22.4	40.7	62.6	66.1
Viborg	554280	24.8	44.6	65.8	66.9
Randers	445986	38.1	58.6	70.7	67.9
Århus	145647	40.9	75.2	77.6	72.1
Skanderborg	309439	23.4	55.2	66.5	61.1
Vejle	426048	26.1	62.7	73.2	69.3
Ringkøbing	836849	14.7	28.7	49.6	60.2
Ribe	554620	14.2	36.1	53.5	63.2
Total	7064372	28.4	53.8	66.4	66.1

av den odlade arealen inom det högsta intervallet. Likaså ligger uppodlingen inom bandet av podsoljord i Djursland över M-värdet. Även under denna tidsperiod förekommer dock nyodling också inom de icke markerade områdena, dock i jämförelsevis ringa omfattning. Man måste observera, att på karta 7 är värdet 2 M = 24,8%, d v s nästan detsamma som värdet M = 25,3% på karta 6.

Likaså blir 0,5 M år 1682–1866 12,7% men endast 6,2% år 1866–1907. Inom stora delar av podsolområdena är odlingsökningen ganska jämn räknat i procent under de två tidsperioderna. Den starka kontrasten mellan kartorna beror på, att den relativa ökningen framhävts.

Procenten odlad areal för varje amt vid de fyra tidpunkterna framgår av diagrammen fig. 8–9, som bygger på tabell 1. För amten på öarna, fig. 8, gäller en mycket stark ökning mellan 1682 och 1866, sedan en svagare ökning som förbyts i en nedgång mellan 1907 och 1955. För amten i Jylland kommer den stora uppgången mellan 1866 och 1907. Århus amt utgör ett undantag och överens-

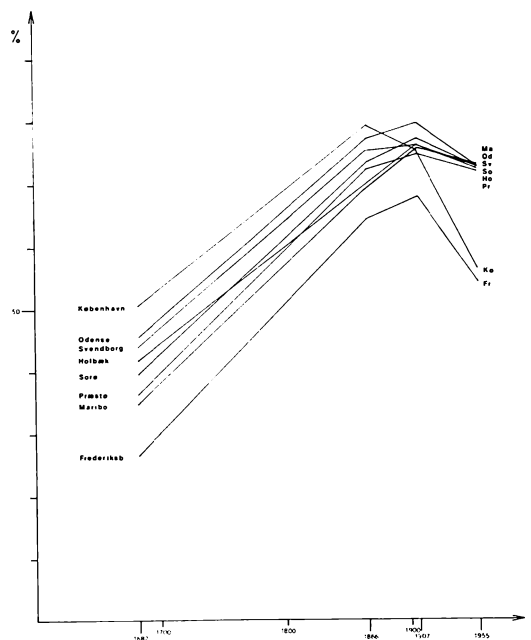

Fig. 8. Diagram över den odlade arealen i procent inom varje amt på de danska öarna år 1682–1955.

hartkornets fördelning i Danmark år 1682 och 1866. Här har Fredskovs-arealen icke frånräknats. För helhetsbilden spelar detta ingen roll. För 1682 måste däremot Pedersens publicerade hartkornstal korrigeras efter en omräkning, som skedde enligt en kunglig resolution 1690 (Aakjær 1928:23*f.). För Fyn och Langeland gjordes nämligen ett tillägg med 1/12 till det uppmätta hartkornstalet och för Jylland med 1/16. Det publicerade hartkornstalet har för Fyn och Langeland multiplicerats med faktorn 0,92 och för Jylland med 0,94.

Alla tre kartorna, fig. 10–11 och Meldahl 1877:LXV, är mycket lika varandra. De tre grupperna av högre värden på de här publicerade kartorna anknyter klart till brunjordens utbredning och de lägsta värdena till podsolområdena (fig. 5). Detta är vad som kan förväntas i en jordbruksekonomi, som är i huvudsak av samma slag 1682 som 1866.

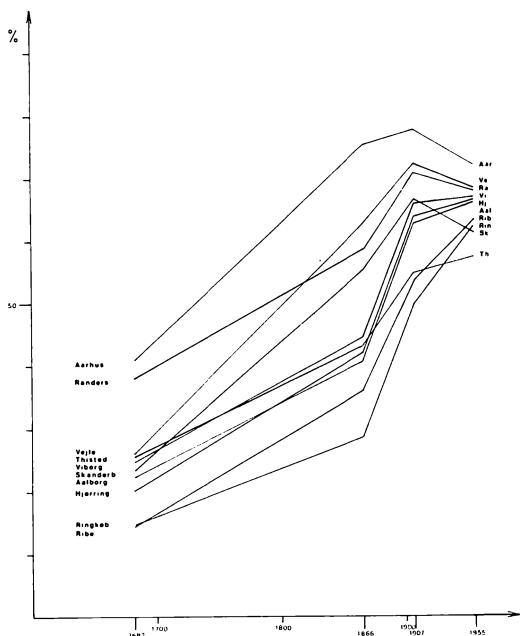

Fig. 9. Diagram över den odlade arealen i procent inom varje amt i Jylland år 1682–1955.

stämmer med öarna. Efter 1907 sker en nedgång för de fyra amt, som ligger högst 1907, medan de övriga fortfarande ökar.

Fig. 10–11: Kartor över jordens utbyte år 1682 och 1866. Taxeringsenheten år 1682 var 1 tunna "hartkorn". Principen var, "at saa og saa mange Tønder Land af den og den Godhed, besaaet med de og de Kornsorter, kunde yde 1 Tønde "hardt Korn" (Rug eller Byg) i Landgilde" (Aakjær 1928:16*). På detta sätt värderades alla typer av jord: Sædejord, Høavl, Græsning och Skov. "Det vilde paa den Maade være muligt at tegne et jordbunds-kort over Danmark fra denne Tid; jo lavere Indexstal des bedre Jord" (Aakjær 1928:23*).

År 1877 publicerade C. Meldahl en isarit-misk karta över det specifika hartkornet i Danmark. Med det specifika hartkornet menas det antal tunnor åker- och anghartkorn, som i varje socken räknas på 1 geografisk kvadratmil (Meldahl 1877:LXV). Vid denna beräkning har Fredskovs-arealer frånräknats från socknens totala areal. Meldahls karta bygger på en matrikel från 1844.

Kartorna fig. 10–11 visar det specifika

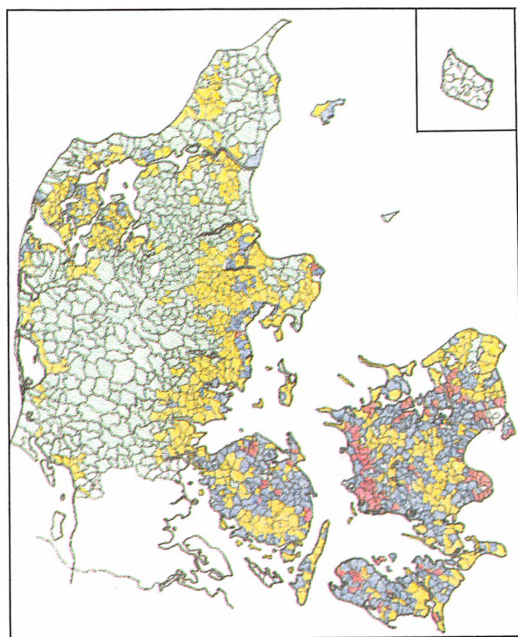

Fig. 10. Jordens utbyte år 1682 genom angivande av specifika hartkornet.

1201- rött
801-1200 blått
401- 800 gult
0- 400 grönt

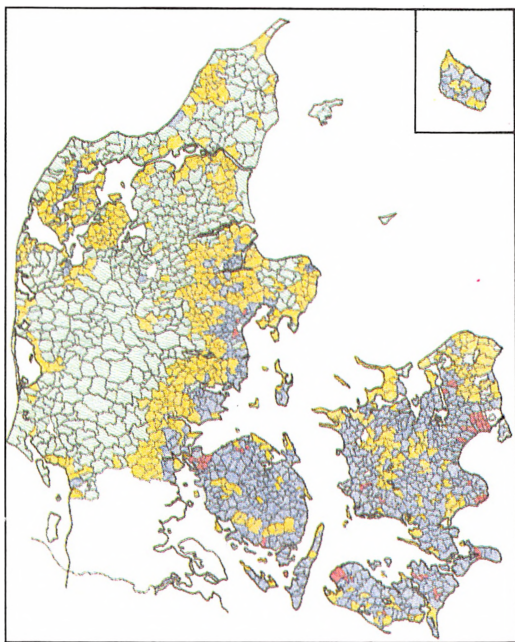

Fig. 11. Jordens utbyte år 1866 genom angivande av specifika hartkornet.

1201- rött
801-1200 blått
401- 800 gult
0- 400 grönt

4. Storhögarna från bronsåldern

Källmaterialet till förteckningarna och kartorna över gravhögarna från bronsåldern utgöres av arkivmaterialet i sockenarkivet i Nationalmuseet i Köpenhamn. Varje hög antecknades med sognebeskrivelse-nummer och markerades på Arkæologisk kort over Danmark (skala 1:100 000). Arbetet utfördes av Svend E. Albrethsen 1962-63. Vid denna tid hade E. Aners och K. Kerstens stora arbete på publiceringen av fynden från den äldre bronsåldern i Danmark börjat men den första delen kom i tryck först 1973. Jag har inte nu i efterhand gjort jämförelser med detta verk.

Med storhög menas här en rund hög med höjden 2 m eller däröver. Denna definition har använts vid Nationalmuseets förhistoriska avdelning (1. afdeling) vid registreringen av Danmarks fasta fornlämningar (Mathiasen 1957:9f). Dessa storhögar tillhör huvudsakligen den äldre bronsåldern men enstaka

har visat sig tillhöra järnåldern och en del kan innehålla en icke synlig och ännu okänd stenkammargrav från den yngre stenåldern. Erfarenhetsmässigt är storhögarna från andra tider än bronsåldern få jämfört med de säkra bronsåldershögar. En sannolik procent för storhögar med annan datering vore möjlig att ta fram genom arkivstudier men det har icke utförts i detta sammanhang. Även långhögarna antecknades. Ett tiotal sådana på Jylland med bronsåldersfynd har medtagits.

I statistiken och på kartorna har även angivits nu utplånade storhögar liksom skadade högar, som enligt uppgift före skadegörelsen var minst 2 m höga. Därtill kommer en grupp skadade nu låga bronsåldershögar, vilka inte med absolut säkerhet kan sägas ha tillhört gruppen storhögar. Dessa kategorier skadade högar har sammanställts för varje amt i tabell 2.

Fig. 12-13: Kartor över storhögar i Danmark. I rutnätet fig. 12 har angivits antalet storhögar i varje ruta. Varje ruta är ca 109 kvadratkilometer stor. Kartan kan bilda underlag för statistiska jämförelser med på samma sätt utförda kartor över olika grupper av fynd från bronsåldern. På fig. 13 har storhögarna angivits per 1000 tunnland räknat på varje socken. Värdet för hela Danmark med rikets gräns år 1682 har angivits till 2.6/1000 tunnland, vilket betraktas som ett medelvärde (M) för sockarna. Därefter har markeringar skett för socknar $> 2 M$, $> M - 2 M$, $> 0.5 M - M$ och $- 0.5 M$. På grund av en något olika arealberäkning har M vid något tillfälle angivits med 2.5, vilket ej påverkar resultaten.

Övervikten för högarna på Jylland är stor som framgår både av kartorna och tabell 2. Vid en snabb jämförelse med tidigare kartor får man intrycket, att högkartan fig. 13 är en omvändning av odlingskartorna för 1682 och 1866 (fig. 1-2). Storhögarnas utbredning på Jylland följer i huvudsak utbredningen av mellanpodsolen på fig. 5 men går också kraftigt in på det starkt podsolerade området i västra Jylland. Även brunjorden i Thisted amt har stor högtäthet.

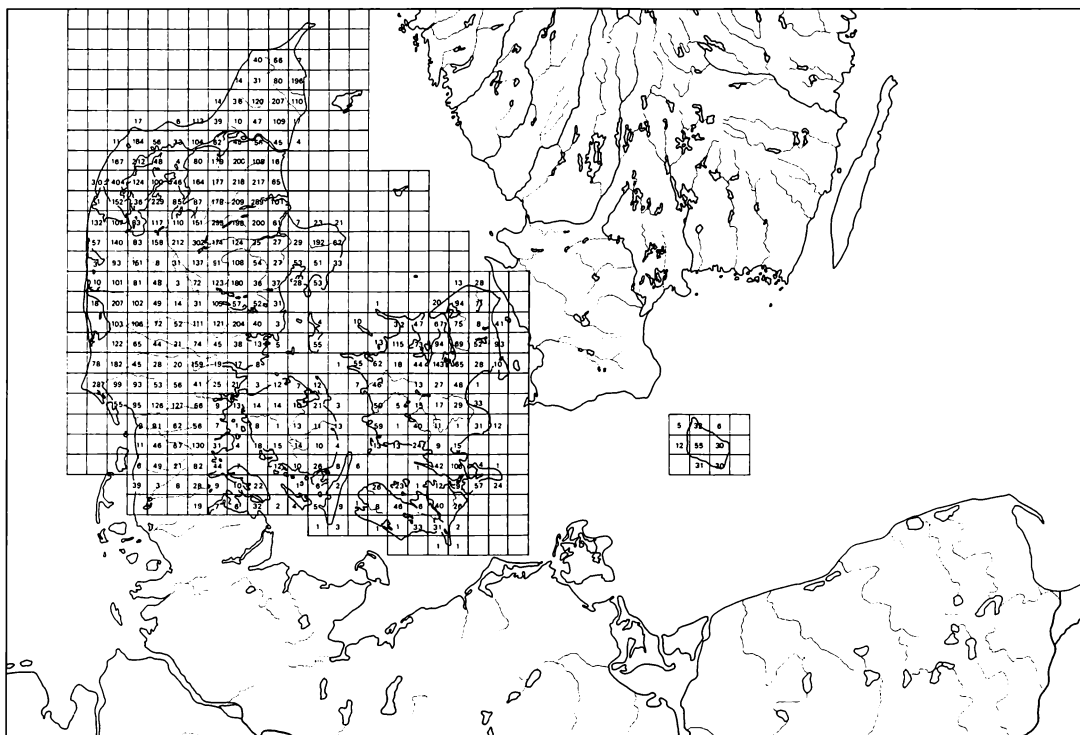

Fig. 12. Storhöggar i Danmark. Varje ruta är ca 109 kvadratkilometer stor.

5. Odlingen och förstörelsen av storhögarna

Motsatsen mellan utbredningen av storhögarna och den senare odlingen skulle kunna tolkas på två sätt.

A. Höggravarnas folk utnyttjade de bördigaste markerna, d v s brunjordarna, i mycket ringa utsträckning jämfört med utnyttjandet av mellanpodsolen vid samma tid.

B. Senare tiders långvariga och allmer omfattande odling har tagit bort större delen av de storhöggar, som en gång funnit även på brunjordarna.

För att bestämma graden av samband mellan förstörelsen av höggar och odlingens utveckling har jag använt Spearman's rangkorrelationsformel:

$$r = 1 - \frac{6 d^2}{n(n^2 - 1)}$$

De två grupper av värden, som skall jämföras, ordnas i rangordning, så att odlingsprocenten för varje amt ordnas i fallande följd och på samma sätt ordnas högtätheten. Med n avses antalet enheter, med d skillnaden mellan två rangnummer. Antalet amt är vid dessa beräkningar 18. Om jag utgår från antalet storhöggar per 1000 tunnland i varje amt (tabell 2) och jämför med procenten odlad areal i varje amt år 1682 (tabell 1) får jag uppställningen i tabell 3. Med värdena 18 och 1586 insatta i formeln är rangkorrelationen $-0,64$. Med rangordningen för procenten odlad areal åren 1866, 1907 och 1955 blir rangkorrelationen respektive $-0,76$, $-0,82$ och $-0,73$. Här föreligger ett starkt negativt samband, d v s stor högtäthet motsvaras av låg odlingsgrad. Det negativa sambandet är störst 1866 och 1907 och något lägre 1682.

Utgår man från siffrorna för skadade höggar får man i stället ett positivt samband. Till grund ligger den totala procenten skadade bronsåldershöggar i tabell 2, varefter amten

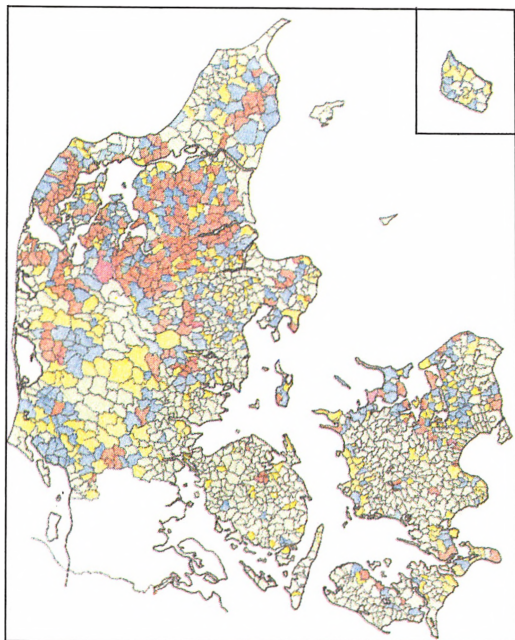

Fig. 13. Storhøgar i Danmark per 1000 tunnland.

$>2 M$	>5.2	rött
$>M - 2 M$	$>2.6-5.2$	blått
$>M/2 - M$	$>1.3-2.6$	gult
$0 - M/2$	$0 - 1.3$	grönt

rangordnats och jämförts med rangordningen för den odlade arealen. Rangkorrelationen för 1682, 1866, 1907 och 1955 blir respektive 0,48 , 0,56 , 0,57 och 0,36.

Även odlingsarealens förändringar mellan de valda årtalen kan användas för jämförelser med siffrorna för skadade högar. För 1682–1866 (fig. 6), 1866–1907 (fig. 7), och 1907–1955 blir värdena 0,51, –0,59 och –0,60. I detta fall visar sig alltså odlingsökningen mellan 1682 och 1866 vara korrelerad till fördelningen av de skadade högarna, medan odlingsökningen efter 1866 inte alls synes vara korrelerad till de skadade högarna.

Detta resultat överensstämmer med de tidigare nämnda. Eftersom odlingsökningen 1682–1866 synes ha haft så stark inverkan på den procentuella fördelningen av de skadade högarna, måste också siffrorna för den totala odlade arealen 1866 visa klar korrelation till de skadade högarna. Eftersom odlingsökningen 1682–1866 främst gäller brunjordarna följer, att den ovan angivna hypotesen B är

sannolikare än A. Sannolikt har den långvariga och alltmer omfattande odlingen tagit bort större delen av de storhøgar, som funnits på brunjordarna.

För att ytterligare belysa sambandet mellan odling och skadegörelse på storhøgarna införes begreppet odlingsintensitet = % odlad mark under en viss tid multiplicerad med antalet år under perioden. Som % odlad mark tas medelvärdet av procenten under periodens första och sista år. Odlingsintensiteten för Frederiksberg amt under tiden 1682–1866 blir enligt tabell 1: $185(0.266 + 0.645) : 2 = 84.3$. Odlingsintensiteten för Frederiksberg amt under tiden 1682–1955 blir: $84.3 + 27.8 + 30.0 = 142.1$. Beräkningen för olika tidsperioder enligt tabell 4 ger värdena i tabell 5. Värdena ligger mycket jämnt vid 0,53–0,62. Ett undantag är 1907–1955, då fornlämningarna mer än tidigare skyddats trots en intensiv odling.

Av tabell 4 framgår också, att alla amt med ett undantag håller ungefär samma plats i odlingsintensitetens rangordning under hela tiden 1682–1907. Københavns amt ändras kraftigt efter 1907, då tydligen stadens utbyggnad tar mycket åkermark. Andra smärre förändringar sker 1907–1955. Den enhetliga tendensen under den tid, som kan kontrolleras, gör det sannolikt, att de amt som hela tiden ligger högst i odlingsintensitet och i våra dagar har högsta procenten skadade storhøgar också tidigare varit mest utsatta för skadegörelse. Detta innebär, att de fyra amten med den sannolikt största totala skadegörelsen är Odense, Svendborg, Holbæk och Århus. Dit hör troligen även Københavns amt. Dessa amt ligger inom brunjorden (fig. 5). Av motsvarande skäl har sannolikt den minsta totala skadegörelsen träffat Ringkøbing, Hjørring, Ålborg och Thisted amt. Av dessa ligger Thisted huvudsakligen i ett brunjordsområde, övriga inom podsolen.

Tabell 2. Storhögar i Danmark.

Amt	Storhögar		Bronsåldershögar utplånade		Tidigare storhögar		Nu låga bronsåldershögar		Skadade storhögar	
	Totalt	per 1000 tld		%		%	Totalt	%		%
Frederiksborg	523	2.1	83	15.9	22	4.2	50	9.6	155	29.6
København	477	2.1	39	8.2	26	5.5	47	9.9	112	23.5
Holbæk	605	1.9	104	17.2	40	6.6	81	13.4	225	37.2
Sorø	215	0.8	31	14.4	14	6.5	12	5.6	57	26.5
Præstø	434	1.4	66	15.2	38	8.8	16	3.7	120	27.6
Bornholm	200	1.9	35	17.5	12	6.0	17	8.5	64	32.0
Maribo	263	0.8	13	4.9	24	9.1	9	3.4	46	17.5
Odense	157	0.5	29	18.5	26	16.6	34	21.7	89	56.7
Svendborg	143	0.5	21	14.7	15	10.5	26	18.2	62	43.4
Hjørring	1226	2.4	38	3.1	27	8.2	21	1.7	86	7.0
Thisted	1690	5.2	115	6.8	71	4.2	147	8.7	333	19.7
Ålborg	2237	4.2	30	1.3	198	8.9	25	1.1	253	11.3
Viborg	2810	5.1	60	2.1	446	15.9	177	6.3	683	24.3
Randers	1239	2.8	18	1.5	249	20.1	18	1.5	285	23.0
Århus	146	1.0	9	6.2	31	21.2	11	7.5	51	34.9
Skanderborg	926	3.0	54	5.8	156	16.9	93	10.0	303	32.7
Vejle	580	1.4	23	4.0	97	16.7	88	15.2	208	35.7
Ringkøbing	2111	2.5	24	1.1	337	16.0	60	2.8	421	19.9
Ribe	1247	2.2	71	5.7	212	17.0	93	7.5	376	30.2
Haderslev	477	2.6	39	8.2	53	11.1	42	8.8	134	28.1
Tønder	164	1.1	6	3.7	22	13.4	7	4.3	35	21.3
Åbenrå	169	1.7	14	8.3	5	3.0	53	31.4	72	42.6
Sønderborg	91	1.5	9	9.9	5	5.5	9	9.9	23	25.3
Danmark	18130	3.5	931	5.1	2126	11.7	1136	6.3	4193	23.1
Danmark utom Haderslev-Sønderborg	17229	4.1	863	5.0	2041	11.9	1025	5.9	3929	22.9

6. Odlingsarealen under medeltiden

På en karta över sockarna i Danmark ser man lätt vid en jämförelse med fig. 1–4, att till ytan små socknar vanligen har en hög procent odlad areal, medan till ytan stora socknar har en låg procent odlad areal. Avgörande vid sockenbildningen måste ha varit befolkningsmängden, som i sin tur berodde på hur många gårdar marken kunde föda. Jordbruksförhållandena vid tiden för sockenbildningen skulle alltså relativt sett vara desamma som 1682 och senare. Om detta stämmer skulle man få en karta över den odlade jordens relativa utbredning under medeltiden till jämförelse med kartorna 1682–1955. Kartan *fig. 14* utgår från 4107 tunnor areal såsom ett me-

delvärde för Danmarks 1.720 socknar (städerna medräknade) vid jordbruksräkningen år 1682. Danmarks hela areal vid denna tidpunkt har satts till 7.064.372 tunnor land efter 1907 års räkning.

Kartan *fig. 14* visar en sådan antagen allmän överensstämmelse med kartan över procent odlad areal 1682 (*fig. 1*) utom i Nordjylland och i mindre delar av Mittjylland. Inom stora delen av Ålborg, Randers och Viborg amt finns långt fler små socknar än man kunde förvänta med utgångspunkt från 1682 års odlingsciffror. I mindre grad gäller samma förhållande ett område längs den mittjylländska höjdryggen i Skanderborg och Vejle amt. På samma sätt är det en bristande överensstämmelse med kartan över specifika

Tabell 3. Rangkorrelationsberäkning enligt Spearman. Storhögar och procent odlad areal.

Amt	Stor- högar per 1000 tld rang	% odlad areal 1682 rang	d	d ²
Thisted	1	11	-10	100
Viborg	2	13	-11	121
Ålborg	3	15	-12	144
Skanderborg	4	14	-10	100
Randers	5	7	- 2	4
Ringkøbing	6	17	-11	121
Hjørring	7	16	- 9	81
Ribe	8	18	-10	100
Frederiksborg	9	10	- 1	1
København	10	1	9	81
Holbæk	11	4	7	49
Præstø	12	8	4	16
Vejle	13	12	1	1
Århus	14	5	9	81
Maribo	15	9	6	36
Sorø	16	6	10	100
Odense	17	2	15	225
Svendborg	18	3	15	225
			0	1586

hartkornet 1682, fig. 10. De små socknarna i dessa delar av Nord- och Mittjylland är det enda större sammanhängande området med små socknar utanför brunjordsområdet (fig. 5). Varför denna bristande överensstämmelse?

Sockenbildningen i Danmark är praktiskt taget avslutad i mitten av 1200-talet (Christensen 1938:16ff.). En av A. E. Christensen publicerad karta över romanska kyrkor, fig. 15, alltså tillkomna före mitten av 1200-talet, visar stor överensstämmelse med kartan över socknarnas relativa storlek (fig. 14). Överensstämmelsen i Nordjylland är påfallande. Emellertid visar Christensen också (1938:20), att ett överraskande stort antal kyrkor i Nordjylland har blivit nedlagda före 1536 och även under tiden 1536–1600. Antalet nedlagda kyrkor är i Jylland 111, d v s 10.4% av alla medeltida kyrkor i Jylland. På öarna är motsvarande siffror 24 och 3.6%. En karta (Christensen 1938:fig. 3) över kyrkoutvidgningar och kyrkonedläggningar visar, att utvidgningar och nedläggningar av kyrkor i Jylland faller inom olika områden. Nedläggningarna

Tabell 4. Underlag för rangkorrelationsberäkning enligt Spearman. Skadade storhögar i procent och odlingsintensiteten under olika perioder.

Amt	Skadade storhögar		Odlingsintensitet rang					
	%	rang	1682– 1866	1682– 1907	1682– 1955	1866– 1907	1866– 1955	1907– 1955
Odense	56.7	1	2	2	2	1	1	1
Svendborg	43.4	2	3	3	3	4	4	4
Holbæk	37.2	3	5	5	6	7	5	6
Vejle	35.9	4	11	11	10	9	9	8
Århus	34.9	5	4	4	4	3	2	3
Skanderborg	32.7	6	12	12	12	12	12	14
Ribe	30.2	7	17	17	17	17	17	16
Frederiksborg	29.6	8	10	10	11	10	11	15
Præstø	27.6	9	7	7	7	6	5	7
Sorø	26.5	10	6	6	5	5	4	2
Viborg	24.3	11	14	13	13	13	13	10
København	23.5	12	1	1	1	2	8	11
Randers	23.0	13	9	9	9	11	10	9
Ringkøbing	19.9	14	18	18	18	18	18	18
Thisted	19.7	15	13	14	14	16	16	17
Maribo	17.5	16	8	8	8	8	7	5
Ålborg	11.3	17	15	15	15	15	15	13
Hjørring	7.0	18	16	16	16	14	14	12

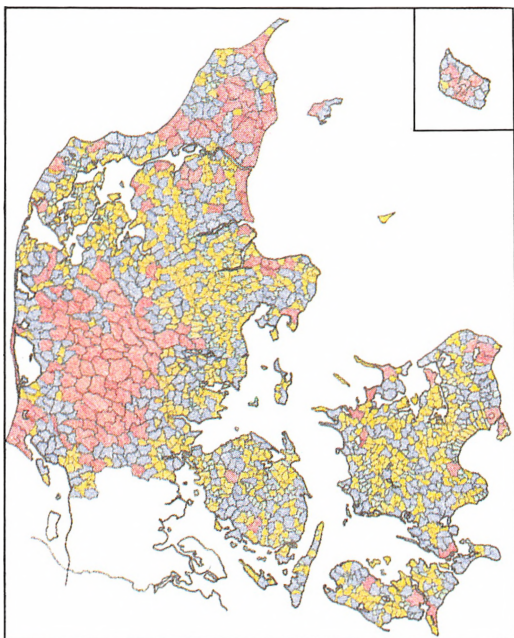

Fig. 14. Socknarnas relativa storlek. Medelvärde för Danmark är 4107 tunnor land.

>2 M	>8214	rött
>M - 2 M	>4107-8214	blått
>M/2 - M	>2054-4107	gult
0 - M/2	0-2054	grönt

ligger huvudsakligen inom de delar av norra och mellersta Jylland, som karakteriseras av ett större antal små socknar på podsolerad jord. Om man jämför utbredningen av de nedlagda medeltida kyrkorna på Jylland med utbredningen av brunjord och podsol, finner man, att av 66 nedlagda kyrkor före 1536 ligger ca 75% på podsol och ca 25% på brunjord. För det första innebär detta, att det sker en tillbakagång i odlingen i Jylland under senmedeltid, vilket är väl känt tidigare. För det andra framgår klart, att nedgången framför allt träffar områden, som haft ett för medeltiden ovanligt högt utnyttjande av podsoljordar.

Kyrkonedläggningarna fortsätter under tiden 1536-1600 med 44 kyrkor i Jylland. Av dessa ligger dock ca 65% på brunjord och 35% på podsol. Kyrkoutvidgningarna uppväger inte heller nedläggningarna inom samma område. Den ekonomiska och befolkningmässiga krisen i Jylland träffade första

Fig. 15. Bebyggelsens utbredning i Danmark under 1200-talet (Christensen 1938: fig. 4).

- Kyrkssocknar i romansk tid
- + Landkloster på 1200-talet
- Köpstäder på 1200-talet

hårt de odlingssvaga delarna men nådde också de bästa odlingsjordarna i brunjordsområdet i öster.

Resultatet av denna granskning av kartan fig. 14 över socknarnas relativa storlek i Danmark blir:

1. Kartan kan användas för att ange den relativa arealen odlad areal omkring 1250, då sockenbildningen stabiliserats och de romanska kyrkorna byggts.
2. Den odlade arealen på öarna omkring 1250 överensstämmer i stort med läget 1682. På Jylland har den odlade arealen omkring 1250 större utbredning i delar av norra och mellersta Jylland än år 1682. Den odlade arealen där når inte större utsträckning förrän efter 1866. Särskilt påtagligt är detta i Ålborg amt (utom Kær härad).
3. Under senmedeltid och början av nya tiden sker en tillbakagång av odlingen i sto-

ra delar av Jylland främst inom områden med podsol, som har lägre bonitet än brunjordarna. År 1682 har läget stabiliserats i en överensstämmelse mellan odlingsarealens relativa utbredning och förhållandet mellan podsol och brunjord, som också märks i bonitetskarteringen för 1682.

Därmed kan skadegörelsen på fornlämningarna orsakad av odling följas på kartorna tillbaka till omkring 1250, d v s över sju århundraden. Den konstant höga odlingen på öarna och i östligaste Jylland kan vara orsak till bristen på bronsåldershögar inom dessa områden. Den kortvariga mer omfattande odlingen under medeltid i delar av norra och mellersta Jylland kunde inte påverka fornlämningsbeståndet på samma sätt. Det tidigare i denna uppsats använda begreppet "odlingsintensitet = % odlad mark under en viss tid multiplicerad med antalet år under perioden" skulle kunna användas även här. Man sätter då in antagna värden för år 1250. Tiden 1682–1250 ger multiplikatorn 433, vilket kommer att ge mycket stor tyngd åt odlingsintensiteten för denna period vilket rimligt värde man än antar för procenten odlad areal 1250. Resultatet skulle förstärka intrycket av fornlämningsbeståndets starka beroende av odlingens fördelning och intensitet under historisk tid. Sannolikheten ökar för den ovan angivna hypotesen B, att den långvariga och alltmer omfattande odlingen tagit bort större delen av de storhögar, som en gång funnits även på brunjordarna.

Emellertid förutsätter detta, att inte andra faktorer verkat hämmande på den antagna förstörelsen av fornlämningar vid odling. Sådana hämmande faktorer kan vara övertro och ineffektiva odlingsmetoder (Kristiansen 1979). De översiktliga studierna över odlingens och skadada fornlämningars utbredning är alltså inte tillräckliga. Man bör också undersöka var de bevarade högarna och andra typer av fornlämningar låg i det gamla kulturlandskapet, på åker, överdrev, hed eller i skog (Kristiansen 1979). Sådana undersökningar förutsätter, att man går in med detaljstudier inom begränsade områden.

Tabell 5. Rangkorrelation enligt Spearman för sambandet mellan skadade storhögar och odlingsintensitet under olika perioder.

Period	
1682–1866	0.53
1682–1907	0.54
1682–1955	0.53
1866–1907	0.55
1866–1955	0.62
1907–1955	0.48

Men de indirekta slutsatser, som skulle kunna dras av alla sådana studier är knappast helt tillfredsställande. Ett direktare svar på frågan om bronsåldersbygdens spridning inom områden, där lämningarna nu är fåtaliiga, skulle man däremot få genom serier av pollenanalyser, t ex inom brunjordsområdena i östra Jylland.

7. Odlingen och bronsålderns gravfynd

Fig. 16–17: Kartor över gravfynd från den äldre bronsåldern förtecknade i Broholms Danmarks Bronzealder I (1943). Rutnätskartan bildar underlag för den isaritmiska kartan. Siffrorna i rutnätet kan jämföras med siffrorna för kända storhögar i rutnätet fig. 12. En statistisk jämförelse har inte utförts här. Den borde istället genomföras med Kersten-Aners stora arbete som grund. Den isaritmiska kartan fig. 17 kan dock översiktligt jämföras med kartan över storhögar per 1000 tunnland beräknat på varje socken, fig. 13. I nordvästra Jylland och i det inre av mellersta Jylland och på norra Själland är överensstämmelsen god. I Ålborg amt och i södra Ringkøbing amt är fynden underrepresenterade. Dette kan förklaras med den låga uppodlingsgraden i de två amten, i Ålborg till 1866 och i Ringkøbing till 1907. Båda amten tillhör den grupp, som har den lägsta odlingsintensiteten och lägsta procenten skadade storhögar (tabell 4). I Haderslev amt är däremot fynden överrepresenterade i förhållande till högarna. Här har

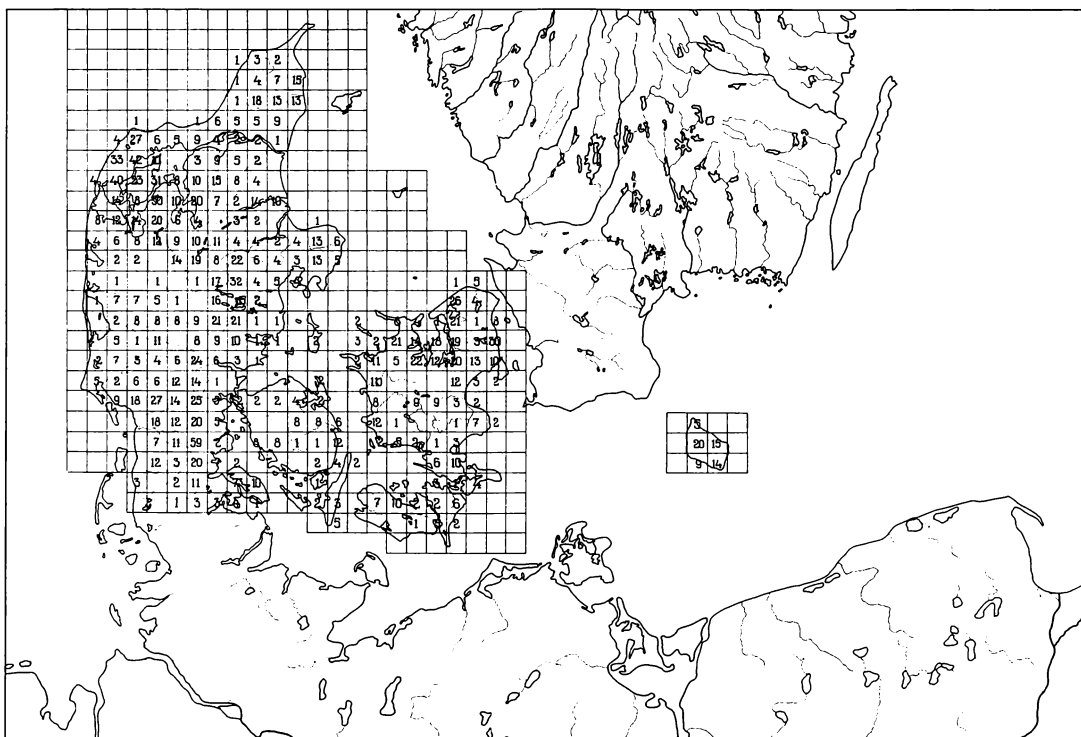

Fig. 16. Antal gravfynd från den äldre bronsåldern, Montelius per. I-III.

ett ovanligt stort antal arkeologiska undersökningar påverkat spridningsbilden.

Fig. 18-19: Kartor över gravfynd från den yngre bronsåldern förtecknade av Baudou (1960). I rutnätet har angivits både föremål från säkra gravfynd från Montelius p. IV-VI och lösfunna sådana föremål. Dessa föremålstyper ingår, där det kan kontrolleras, alltid i gravfynd men inte i depåfynd. Lösfynd av dessa föremålstyper måste därför markera platsen för förstörda gravar. Hit hör knivar, rakknivar, pincetter, nålar, knappar och alla speciellt jylländska former (Baudou 1960). Gravarna ligger i helt övervägande grad såsom sekundärgravar i storhögar. Ett litet antal gravar ligger under flat mark, särskilt under p. VI i Sønderjylland och på Bornholm (Broholm 1949). Däremot är små högar med p. VI-fynd något vanligare över hela Danmark (Broholm 1949:94).

Om bebyggelsen under den yngre bronsåldern hade samma utbredning som under den äldre bronsåldern, så skulle kartorna fig.

18-19 stämma nära överens med högkartorna fig. 12-13. På norra Jylland och norra Sjælland är också överensstämmelsen bättre än mellan utbredningen av den äldre bronsålderns gravfynd och högarna. Den bättre överensstämmelsen märks främst i Ålborg amt. Det torde bero på, att odlingen ökade mycket starkt där mellan 1866 och 1907. Under denna tid var intresset för forntiden i starkt tilltagande och mycket material kom in till olika samlingar. Södra delen av Ringkøbing amt kan vara starkt underrepresenterat på grund av den ringa uppodlingen ännu år 1907, medan Haderslev amt genom de många arkeologiska utgrävningarna tenderar att bli överrepresenterat liksom är fallet med den äldre bronsålderns gravfynd. Om man på så sätt beaktar de källkritiska förhållandena, får man intrycket, att det är nära överensstämmelse mellan bebyggelsens utbredning i Danmark under den äldre och den yngre bronsåldern.

Emellertid är en sådan jämförelse alltför

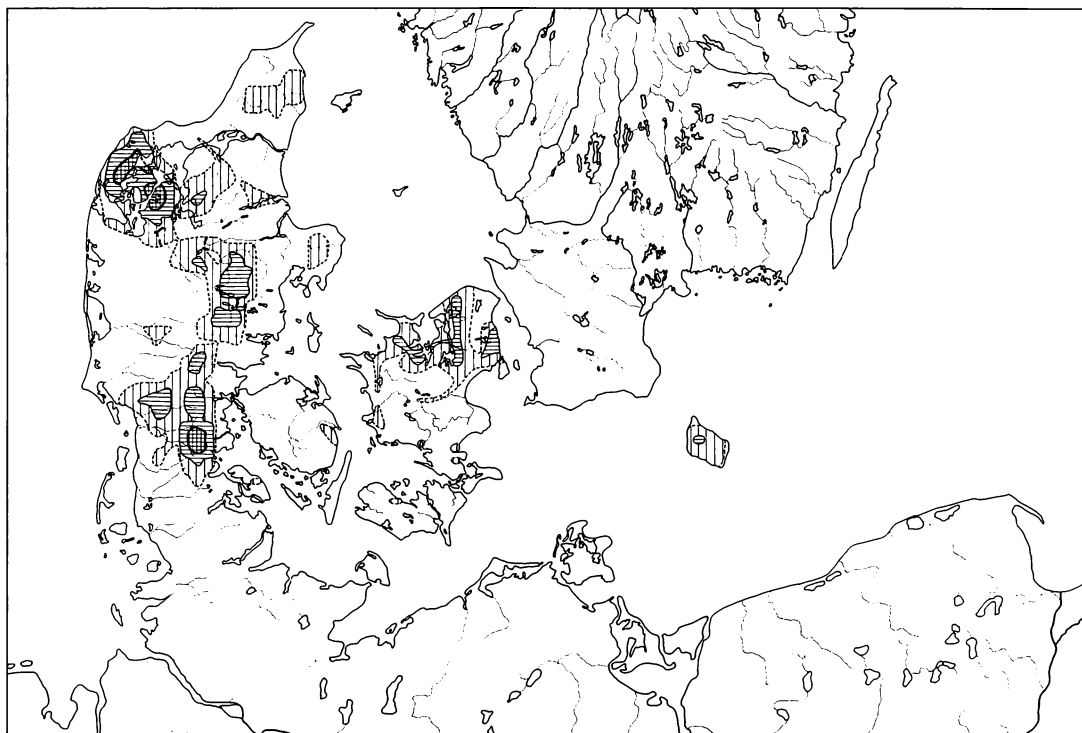

Fig. 17. Isaritmisk karta över antal gravfynd från den äldre bronsåldern, Montelius per. I–III.

Tjock linje gräns för $2M = 36$

Tunn linje gräns för $M = 18$

Streckad linje gräns för $M/2 = 9$

grov. Det är nödvändigt att följa förändringarna period efter period. Detta leder för långt i detta sammanhang. Det vållar också en del problem, t ex ifråga om dateringar av en del föremålstyper. Ännu svårare är dock problemet med de många gravarna utan gravgåvor. I vilken proportion står antalet daterbara gravar till det totala antalet gravar under en period? Har denna proportion ändrats från period till period? Detta är en typ av representativitetsproblem, som är viktig för de bebyggelsearkeologiska studierna men som faller utanför denna uppsats.

8. Sammanfattning

Studiet av de i våra dagar bevarade fasta fornlämningarnas representativitet är en väsentlig form av arkeologisk källkritik. Bland

de faktorer, som påverkar fornlämningsbeståndet, är odlingen under historisk tid sannolikt den viktigaste.

Material och analys:

1. Den odlade arealens utbredning i Danmark har efter statistiska uppgifter karterats i procent för varje socken för åren 1682, 1866, 1907 och 1955.
2. En karta över socknarnas relativa storlek visar den odlade arealens relativa omfång vid tiden för sockenbildningen. Sockenbildningen är avslutad, då byggandet av de talrika kyrkorna i romansk stil är slutfört omkring 1250.
3. Kartorna över odling 1250–1955, odlingsökning och bonitet jämföres med en karta över podsol- och brunjordarnas utbredning.

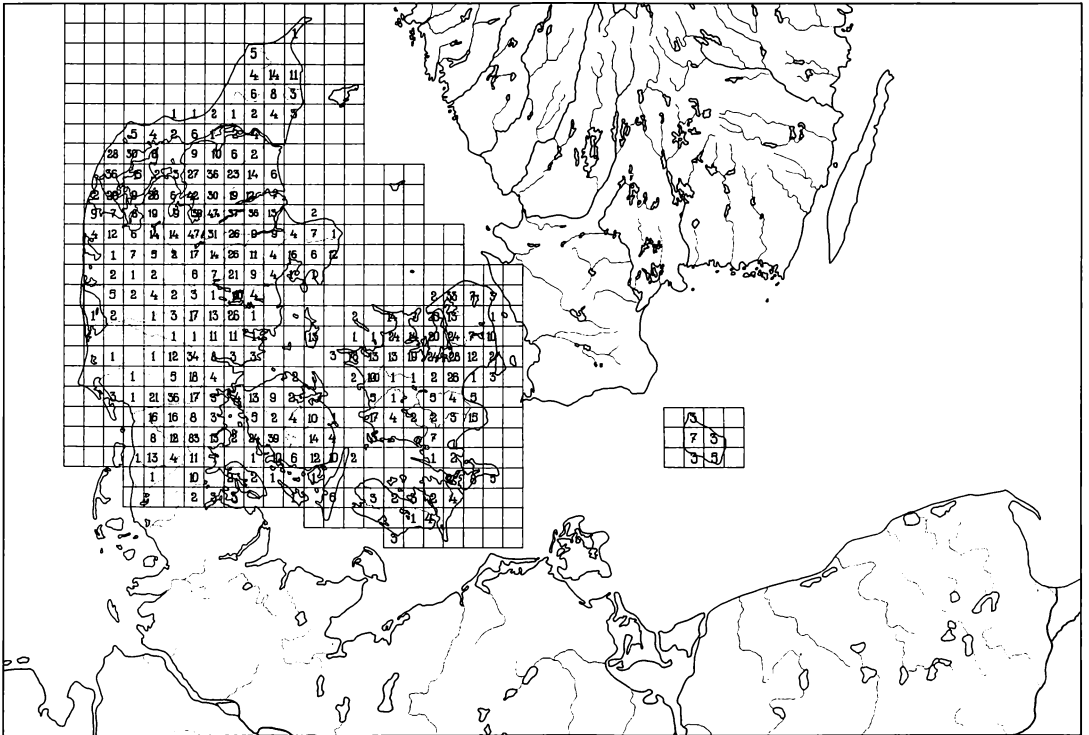

Fig. 18. Antal gravfynd från den yngre bronsåldern, Montelius per. IV–VI.

4. Storhögarna, som i helt övervägande grad tillhör bronsåldern, har karterats. Skadade eller borttagna storhögar har förtecknats och korrelerats till odlingsförloppet.
5. Gravfynden från den äldre och den yngre bronsåldern har karterats och jämförts med storhögarnas spridning.

Resultat:

1. *Odlingen* omkring 1250 täcker främst brunjordarna på öarna, i östra Jylland och i Thisted amt men även delar av podsolorområdena i norra och mellersta Jylland. Inom podsolorområdena sker en markerad tillbakagång under senmedeltid. År 1682 stämmer odlingens huvuddrag nära med fördelningen mellan podsol och brunjord. Fram till 1866 sker en stark ökning av den redan stora odlade arealen på öarna och i östra Jylland. Sannolikt tas overdrevene i anspråk. 1866–1907 ökar odlingen i stället

mest i Jyllands podsolorområden 1907–1955 fortsätter den kraftiga ökningen i Ringkøbing och Ribe amt, som är det starkast podsolerade området. Københavns och Frederiksborg amt minskar sin odlingsareal kraftigt, medan övriga amt ligger ungefär oförändrat.

2. *Förstörelsen* av storhögar från bronsåldern såsom den kan mätas i borttagna och skadade högar är korrelerad till den intensivaste odlingen. Särskilt påtagligt är sambandet mellan skadorna och odlingsökningen på öarna och i östra Jylland 1682–1866. Inför man begreppet odlingsintensitet, där tidsfaktorn ingår, förstärks denna tendens. Resultatet tyder på, att den långvariga och den alltmer omfattande odlingen tagit bort större delen av de storhögar, som funnits på brunjordarna. Andra utgångspunkter för en detaljerad granskning av förstörelsen av högarna kan sätta detta resultat ifråga. Serier av

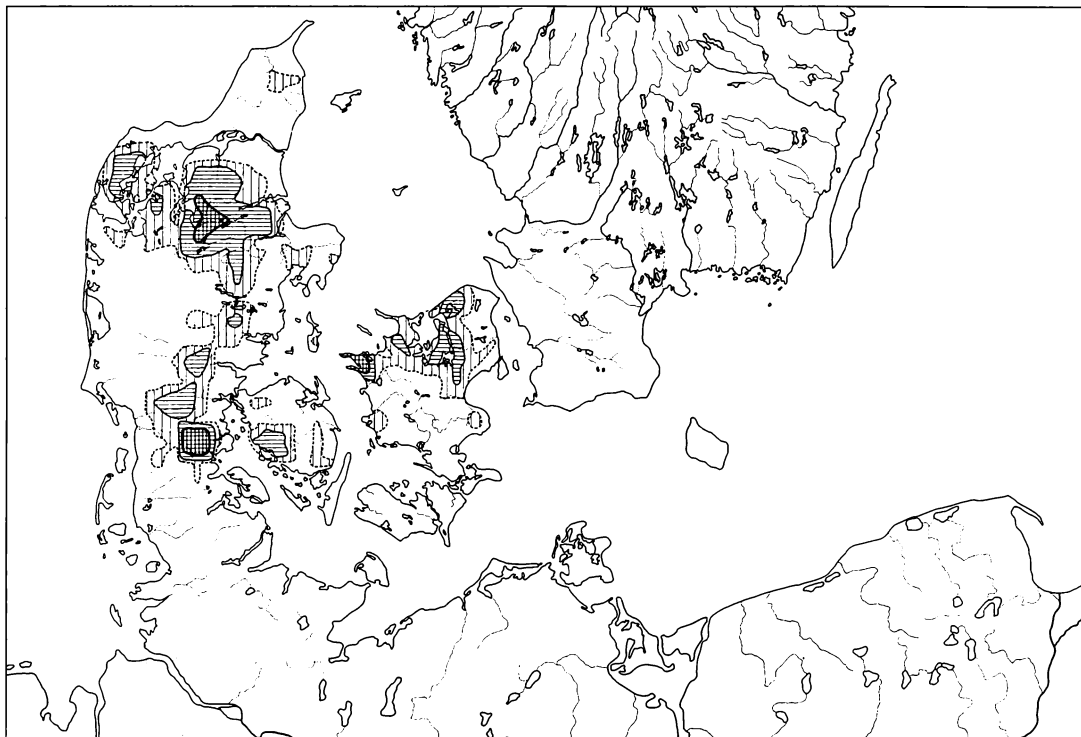

Fig. 19. Isaritnisk karta över antal gravfynd från den yngre bronsåldern, Montelius per. IV-VI.
 Tjock linje gräns för $2 M = 10$
 Tunn linje gräns för $M = 20.5$
 Streckad linje gräns för $M/2 = 41$

pollenanalyser bör ge ett säkrare besked om bronsåldersbygdens utbredning.

3. *Fördelningen av den äldre och yngre bronsålderns gravfynd* kan korrigeras till en sannolikt representativ spridningsbild i förhållande till högarnas utbredning, om man beaktar odlingens inverkan, insamlingsverksamheten och de arkeologiska utgravningarnas spridning.
4. *Problemet med fyndens och de fasta fornlämnin-garnas representativitet under bronsåldern* är högst påtagligt. Alla tolkningar som utgår från faktorer rörande rumslig spridning, måste förbli svagt grundade, så länge den sentida odlingens inverkan inte har beaktats vid den källkritiska granskningen.

Litteratur:

- Aakjær, S. 1928. Indledning. Pedersen 1928:5*-62*.
- Aner, E. – Kersten, K. 1973. *Die Funde der älteren Bronzezeit des Nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen*. Band I. Frederiksborg und Københavns Amt. Neumünster.
- Baudou, E. 1960. Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology* 1. Stockholm.
- Baudou, E. 1968. Forntida bebyggelse i Ångermanlands kustland. Arkeologiska undersökningar av ångermanländska kuströsen. *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* XVII:1-209. Örnsköldsvik.
- Begtrup, Gr. 1803-1812. *Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark*. Kjøbenhavn.
- Broholm, H. C. 1943. *Danmarks Bronzealder I*. Samlede Fund fra den Ældre Bronzealder. Kjøbenhavn.

- Broholm, H. C. 1949. *Danmarks Bronzealder IV. Danmarks Kultur i den Yngre Bronzealder*. København.
- Christensen, A. E. 1938. Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. *Nordisk Kultur* II:1-57. Stockholm-Oslo-København.
- Hansen, K. 1943. Plantecavlen. *Det danske Landbrugs Historie* II:5-279. København.
- Hansen, S. 1973. Geologische Einleitung. Ager, E. - Kersten, K. 1973:XV-XXXIV.
- Kristiansen, K. 1979. En kildekritisk analyse af den ældre bronzealders grav- og depotfund. *Studies in Scandinavian Prehistory and Early History*. Vol. 2. København. Under publ.
- Mathiassen, Th. 1957. Oldtidsminderne og fredningsloven. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1957:5-14. København.
- Pedersen, H. 1928. *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688*. København.
- Meldahl, C. 1877. Bemærkninger om Hartkornskaartet. *Statistisk Tabelværk*. 3. Række, Bind 32: LXV-LXVII. Kjöbenhavn.
- Statistisk Tabelværk*. 1868. 3. Række, 11. Bind. Tabeller over Störrelsen af det besaaede Areal og Udsæden i Kongeriget Danmark den 16de Juli 1866. Udgivet af det statistiske Bureau. Kjöbenhavn.
- Statistisk Tabelværk*. 1877. 3. Række, 32. Bind. Tabeller over Hartkornets Fordeling i Kongeriget Danmark den 1ste April 1873. Udgivet af det statistiske Bureau. Kjöbenhavn.
- Statistisk Tabelværk*. 1909. 5. Række, Litra C Nr. 3. Arealets Benyttelse i Danmark den 15. Juli 1907. Udgivet af Statens statistiske Bureau. København.

Gengivelsen af de farvelagte kort i denne artikel er muligjort ved en særlig bevilling fra Fredningsstyrelsen for hvilken redaktionen hermed udtrykker sin ærbødige tak.

Fæstet i breve og domme

Af Troels Dahlerup

I betragtning af den rolle, som fæstevæsenet har spillet i det danske agrarsystem helt frem til de store landboreformer – ja endnu længe efter –, har dets ældre historie den dag i dag givet forskningen anledning til mange problemer og ikke få divergenser, formentlig især fordi et så elementært retsforhold var samtiden i den grad velbekendt, at det kun sjældent blev genstand for egentlig og detaljeret lovgivning. Og fra Skånske Lovs korte omtale af etårige lejekontrakter (dog med mulighed for forlængelse af lejemålet)¹ og frem til Christiern II's lovgivning kender vi såre lidet til fæstes indgåelse, så meget mærkeligere, som vi frem til ca. 1400 finder en omfattende regulering af fæstes (lovlige) opsigelse, hvor førlov m.fl. bestemmelser snarest synes at lægge hindringer i vejen for bondens frie ret til at fraflytte sit fæste (se herom i det flg.).

Såvel fæstes indgåelse som ikke mindst dets ophør er derfor fortsat drøftelse værd, og takket være Benito Scocozzas afhandling om Frederik I's fæsteforordning af 1523² er der

nu sat en debat i gang om dette centrale emne³, hvorfor jeg her kun yderst kortfattet vil berøre flere af de deri rejste spørgsmål.

Styrken i Scocozzas arbejde ligger i hans demonstration af kildekritikkens og den formelle logiks destruktive muligheder ved påvisningen af, at en lang række tolkninger ikke hver og en har tvingende nødvendig gyldighed, med det resultat, at han ender i en konklusion, der forlængst er foregrebet af Hector Estrup (1845) og senere af såvel Fridericia (1896) som Astrid Friis (1936)⁴, at forordningen er og bliver en regel, der indskærper, at *indgåede aftaler skal overholdes* (Scocozza op. cit. s. 196), medens disse aftalers *art* (livsfæste eller evt. blot »åremålsfæste«) ikke nærmere fastslås af forordningen.

At den i og for sig ganske »ahistoriske« afhandling med hovedvægt på dels det tekst-kritiske, dels det historiografiske, der ud over indeholder en række »smårædsler«⁵, er i nærværende sammenhæng mindre væsentligt, og rent retshistorisk turde bemærkningen (op-

Troels Dahlerup, f. 1925, professor, dr. theol., Aarhus universitet.

1. § 238f., jfr. § 231 (med tre tings opsigelse for bryder), jfr. dog en noget anderledes pointeret fremstilling i Anders Sunesens parafrase § 143f., jfr. § 134. Det kan ikke udelukkes, at hovedsigtet var at fremhæve, at lejemålet *kun* kunne *opsiges* én gang årligt under fastlagt procedure, jfr. herom ndf. s. 293.
2. Benito Scocozza: »Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523« (Fortid og Nutid 29, 1981, s. 184–201).
3. Således har Axel E. Christensen *ibid.* (1982) s. 672–81, og Mikael Venge *ibid.* (1981) s. 475–78 rettet kraftige indsigelser på adskillige punkter, medens Frank Pedersen *ibid.* (1983) s. 97–110 har bidraget med adskillige relevante kommentarer.
4. H. Estrup: »Den historiske Udvikling af Livsfæstet i Danmark«, HT 1 VI s. 259–300; J. A. Fridericia: »Adelsvældens sidste Dage« note 109 på s. XVI samt Astrid Friis i DBL (Mogens Gøye) 2. udg. VIII s. 143 (genoptrykt 1980, 3. udg. V s. 454).
5. Alvorligst turde her angrebene på Johan Hvidtfeldt være (Scocozza op. cit. s. 191f.). Omend denne produktive forfatter givet har et og andet at skulle stå til regnskab for, turde det være velkendt for enhver, der har arbejdet med dansk historie i reformationsiden, at han besad en næsten monopolagtig viden specielt om Christiern II's lovgivning, hvorfor han naturligvis ikke kunne begå en så elementær brøler som at fejlцитere denne. Minimumsfæstet på de otte år findes i landlovens § 68 (jfr. Mogens Rathsack: Christiern den andens landlov, HT 12 II s. 219), men naturligvis i det (utrykte) arnamagnæanske manuskript, der turde være at foretrække for det (trykte, men) lidet pålidelige Uldallmanuskript. Om disse love se iøvrigt Troels Dahlerup i Festskrift til Niels Skyum-Nielsen (1981) s. 261ff., jfr. også Frank Pedersen op. cit.

cit. s. 198), at denne af mange som næsten »grundlovsagtig« opfattede fæstebeskyttelse spiller en så utrolig ringe rolle i retslivet, være yderst værdifuld. Thi det er formentlig alene forfatterens beskedne interesse for historisk empiri, der forhindrer ham i grundigt at underbygge denne utvivlsomt helt korrekte antagelse; ja det turde være særdeles bemærkelsesværdigt, at forordningen (mig bekendt) *aldrig* citeres i datidig domspraksis.

Som hævdet allerede af Hector Estrup m.fl. og her kraftigt fremhævet af Scocozza står forordningen således som nok et eksempel på, at et velordnet samfund ikke vil tolerere *vilkårlighed* (op. cit. s. 200), for mig at se en massiv slutten op om Fussings gamle, ofte kritiserede these: »Danmark var et Retssamfund« (1941), hvori selvfølgelig ikke ligger anden realitet, end at *loven* – dvs. en række af alle parter kendte regler – og ikke vilkårligheden skulle (burde) dirigere tilværelsen.

Vil man derimod ud over en påvisning af historikernes mange og grove forsyndelser⁶ gøre et forsøg på at begribe, *hvorledes* datidens fæstesystem »i virkeligheden« fungerede – hvilket i og for sig er en uomgængelig nødvendig forudsætning for, at man overhovedet kan blive i stand til at tolke en lovbestemmelse og sætte den ind i dens rette sammenhæng –, er der ingen anden vej at gå end rent empirisk at vende sig til det kildemateriale, som trods Scocozzas pessimisme (op. cit. s. 198) er for stort og omfattende⁷ til, at jeg således foranlediget kan gøre andet og mere end at tage den allerede af Estrup (op. cit. s. 283 note 75) antydede metode op og på grundlag af hovedsagelig trykt og lettere tilgængeligt materiale forsøge at indkredse datidig administrativ og retslig praksis.

At noget så elementært som fæstevæsenet fortsat kan være så problematisk, har utvivlsomt i ikke ringe grad sin rod i den dobbeltheden, som Scocozza allerede indledningsvis (op. cit. s. 184) giver udtryk for, at bonden på den ene side var lige så interesseret i at beholde visse fæstemål, som han under andre omstændigheder måtte kæmpe for sin ret til på friest mulige måde at kunne opsiges sin gård⁸. Men desværre lader han straks dette afgørende crux ligge for derpå alene at arbejde ud fra den antagelse, at fæstebonden primært ønskede *livsfæste*, en linie, der hos Skrubbeltrang er ført helt ud i, »At livsfæstet ret ofte blev til arvefæste«, hvilket denne endog finder: »lå i sagens natur«⁹.

Men uden helt og fuldt at fastholde denne dobbelthed vil et hvert forsøg på at forstå datidens agrarsystem givet strande. Selv på vornedskabets område konstaterer vi, hvorledes bønder under et og samme godssystem kraftigt vægrer sig ved at overtage visse gårde og samtidig er parat til at dykke dybt i kistebunden efter gode dalere for at opnå fæste af andre gårde¹⁰.

I det sydvestlige Sjælland erfarer vi i 17. århundrede (dvs. et område under vornedskabet og en periode, hvor »livsfæstet« som princip var et faktum), hvor forskellige fæsteforhold der på én og samme tid kan findes her. Et – måske lidt atypisk – eksempel viser os en bonde, der efter et år som pebersvend hos sin onkel fæstede gård i Flinterup, hvor han nåede at så rug, inden han efter et par måneders forløb forlod gården. Derpå fæstede han en (formentlig bedre) gård i Krøgerup; men efter syv år opgav han også denne gård for at flytte til Sørbymagle, hvor han formentlig omsider fandt sin idealgård; i hvert

-
6. Må også jeg i denne forbindelse have lov til at udøve selvkritik, idet jeg minsandten så sent som 1981 (op. cit) ligeledes har *benævnt* forordningen af 14. maj 1523 »livsfæsteforordningen«, omend blufærdigt i en note (19) på s. 277.
 7. Således Mikael Venge op. cit. s. 478 ad note 14.
 8. Betegnende nok handler lovgivningen frem til ca. 1400 specielt om førlov m.fl. problemer, der især synes at virke hæmmende for bondens frie fraflytningsret, således kong Olufs håndfæstning § 23 og rigsloven af 1396 § 6; se herom bl.a. Will Christensen: Dansk Statsforvaltning (1903) 620f. Om førlov se desuden ndf. note 30.
 9. F. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500–1800 (1978) s. 21.
 10. Blandt utallige lokalhistoriske eksempler se f.eks. Holger Munk: Rytterbonden (1955) s. 58ff. og Karen Schousboe: Kistefæ (Folk og Kultur 1981) s. 24ff.

fald blev han her til sin død 15 år senere (1685) som en i sognet anset mand, der de sidste fem år havde været kirkeværge¹¹.

Omvendt kunne man i og for sig udmærket godt forestille sig bønder, der i krisetider indskrænkede ved at flytte fra en stor (og udgiftskrævende) gård til en mere overkommelig brugstype (ventede man for længe, var det eneste alternativ at tage til takke med et hus). Det vil sige, at *livsfæste* som princip og hyppige fæsterskifter (NB på bestemte gårde) sandelig ikke udelukker hinanden, hvorfor »statistikker« over fæstelængder ikke altid er et så pålideligt kildemateriale til denne problematik¹². Men at også livs- og »arvfæste« på denne egn i og for sig ansås for et ideal (vel at mærke, når det drejede sig om de »rigtige« gårde), fremgår klart af dette kildemateriale, hvor en gård – næppe »historisk korrekt« – hævdes at have været i samme fæsterslægts besiddelse i henved 300 år!¹³

Denne bondens dobbelte ret til at kunne blive på sin fæstegård, men kun så længe han selv ønskede det (selvfølgelig forudsat en lang række betingelser), betones klart og utvetydigt af Osterstøn Weylle (*Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*, 1665 udg., s. 116–21) med henvisning til Koldingrecessen af 1558 § 42.

Og denne vigtige reces forbyder udtrykkeligt enhver udvisning af fæstebønder, der yder herskabet, hvad de er forpligtede til (hertil hører endvidere § 43 om enkers ret til eventuelt at overtage gården), og den er igen en

simpel gentagelse af 1551-recessen (§ 9 og 10). Og nok har den ældre reces af 1547 en væsensforskellig tekst; men dens § 36 forudsætter dog, at udvisning af fæstebonden havde en konkret årsag, in casu »for hans rette forsømmelses skyld«. Dvs. at fra da af er der ikke grund til tvivl om, at de fæsteregler var i brug, som eftertiden anså for at dreje sig om »livsfæste«, hvorfor vi kan begrænse den empiriske undersøgelse til i hovedsagen den umiddelbart foregående periode tilbage til 1523.

Det forekommer umiddelbart indlysende, at kancelliets kopibøger, der i betydeligt omfang er bevaret fra Frederik I's tid og med stedse færre lakuner fra Christian III's tid, udgør en mulig indfaldsvinkel trods deres ofte regestagtige præg¹⁴. Og det viser sig da straks, at der i disse kgl. protokoller findes et utal af »livsbreve«, hvilket umiddelbart synes at bekræfte antagelsen, at 1523-forordningen *ikke* automatisk betød livsfæste, da i så fald sådanne kgl. privilegier burde være overflødige. Men forholdet er desværre ikke så enkelt; thi i den udstrækning de ofte yderst korte referater tillader en lidt nøjere analyse, ses det gerne, at disse breve skyldes specielle omstændigheder, således allerede to breve af 29. marts 1523 (Fr. I s. 3), hvor det ene (angående købstadsjord?) gav *afgiftsfrihed* på livstid, det andet var et af de ikke helt få breve på hele *tre liv*. Og ikke blot var det en stadfæstelse på et kong Hans' brev til modtagerens svigermoder; men idet brevmodtageren var det

-
11. Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646–1731 I–II (1963–68), udg. Ole Højrup; det anf. eks. er nr. 598.
 12. Ydermere findes der i dette materiale ikke få eksempler på den lidt mere sofisticerede »Ølsebymagle-model«, dvs. at en afdød bonde efterfølges af sin enkes nye mand, der atter følges af sin anden kones mand osv. osv. (meddelelse på specialeseminar fra stud. mag. Lars Chr. Christensen), dvs. en type, der kun yderst sjældent kan indkredses i ældre tiders kildemateriale (jfr. Aksel E. Christensen i *Festskrift til Erik Arup* 1945, s. 148f.). Jfr. iøvrigt Frank Pedersen op. cit.
 13. Ibid. nr. 845. Jfr. også det måske lidt specielle tilfælde (ibid. nr. 225), hvor en slægtning til Næstvedborgmesteren efter lang tids skolegang bedrev købmandsskab i Norge og derpå var restanceskriver på Kallundborg slot. Men skønt han sagdes at have fået ridefogedstillingen dér tilbudt, afslog han for at vende hjem og overtage fæstegården efter sin aldrende fader (hvis position fremgår af, at han var såvel sogne- og skovfoged som kirkeværge). Om gårdens størrelse (vel en »dobbeltgård«) se ibid s. 9.
 14. Udg. Erslev og Møllerup: *Kong Frederik den Førstes danske Registranter* (1879) og samme: *Danske Kancelliregistranter 1535–50* (1881–82), her cit. Fr. I og Chr. III. Udgivelsesformen understreger det regestagtige præg; men det har i nærværende sammenhæng ikke været muligt at foretage sammenligninger med de originale protokoller. Jfr. hertil de noteagtige Tegnelser fra Christian III, in extenso udg. i *Danske Magazin* 3 IV-4 VI (1854–86).

jyske landstings saghører, er vi her ovre i den talrige gruppe af livsbreve m.v., der primært var belønninger (evt. »pension«) til kronens fortjente funktionærer på lavere plan.

Og heldigvis findes lejlighedsvis »dubletter« (idet vi allerede for perioden 1530–32 har såvel Registre som Tegnelser bevarede), der hjælper os til at fastslå, at selv tilsyneladende indiskutable »livsbreve« faktisk kunne dreje sig om f.eks. selvejergods (ibid. s. 412, der uddyber forståelsen af s. 311). Når således en Jørgen Holst 1531 opnår et livsbrev (måske dog uden afgift?), viser de parallelle Tegnelser os (ibid. s. 366, jfr. s. 292), at der her var tale om Koldinghus lens ridefoged, samt (hvad der vist ikke sjældent forekom) at der allerede sad en fæstebonde på den omtalte gård, dvs. at privilegiet snarere var et »forleningsbrev« (på gårdens landgilde) end et egentligt livsfæstebrev.

En enlig stadfæstelse i 1523 af et kong Christierns livsbrev (ibid. s. 2) har ej heller større kildeværdi, da brevet indhold ikke uddybes (hvorfor kgl. majestæt viseligt tog et vist forbehold). Og i hovedsagen gælder det, at hvor der ikke er tale om selvejergods eller belønninger til (aflønninger af) fogeder og skrivere, vil det tit og ofte fremgå af brevene, at de var på *to eller tre liv* (ibid. s. 143, jfr. s. 12, s. 46, s. 61 o.o.) eller en art ventebrev på gården efter fader eller svigerfader (ibid. s. 403), dvs. netop ikke »klassiske« livsfæstebreve, men privilegier med et videregående indhold.

Da også Christian III's Registranter udviser samme billede, kunne man følgelig fristes til at tro, at hverken Frederik I eller hans søn har ønsket at give bønder livsbrev på kronens fæstegårde, enten som en politisk beslutning, eller eventuelt fordi de anså dette for overflødigt, idet praksis muligvis allerede havde sikret bønderne tilstrækkeligt?

I nærværende sammenhæng er dog en anden gruppe breve af nok så stor værdi, idet *de kongelige lensbreve* naturligvis opstiller en række

betingelser (gerne helt formelagtigt), som lensmanden havde at opfylde. Næsten som et levn af fordums agrarkriseproblematik ses Christian III's lensbreve evindeligt at indskærpe, at lensmanden skulle holde godset ved magt (hvoraf bl.a. fulgte, at han gjorde klogt i at holde på bønderne), samt »at bønderne skulle holdes ved lov og ret«, evt. uddybet med et »og ikke forurette tjenerne« (Chr. III s. 116, jfr. s. 91, s. 106, s. 143 m.fl.), formler, der kun tjener til at fastslå »retsstatprincippet«, men desværre ikke oplyser os om, *hvad* der da ansås for gældende ret.

Men sidst i året 1540 (8. nov.) undergår lensbrevsformularerne hyppigere en mindre, men givetvis ikke uvæsentlig ændring ved tilføjelsen: »og ej udfæste dem af deres gårde, al den stund de til gode rede udgive deres landgilde og holde deres gårde ved magt« (ibid. s. 145f., s. 160, s. 168 o.o.) og efter en vis vaklen (i hvert fald i kancelliets protokollering) ender dette med at blive standardformular¹⁵.

For mig at se kan dette kun betyde, at om ikke før så fra nu af var *livsfæstet på krongodset* at anse for normen, idet der skulle en (juridisk holdbar) *årsag* til, for at en kgl. lensmand kunne udvise en fæster af hans gård. Et eventuelt smuthul kunne dog tænkes at foreligge med hensyn til stedsmåls- og førlovsbestemmelserne, idet en nytiltrædende lensmand muligvis kunne finde på at kræve i hvert et mere eller mindre symbolsk »husbondhold« af fæsterne for at acceptere deres forbliven på godset (om dette se flg.). Men blot to år senere tog lensbrevene nu også højde for dette problem ved at udvide formularen med et »og ej pålægge dem ny fæstning eller anden tyngelse eller udfæste dem« etc. (ibid. 1542 20 nov., d. 251, jfr. s. 253, s. 257 o.o.). Ganske vist kan vi endnu en tid møde den tidligere 1540-formular; men fra 1547 optræder 1542-formularen igen (ibid. s. 333), nu uddybet og udvidet med et »eller tage nogen ny husbondhold eller gårdfæst-

15. Udførligt gengivne lensbreve se 1541 23/10, trykt i Da. Mag. 2 I s. 27, jfr. Chr. III s. 202. Idet de i note 14 anf. udgaver som anført har regestkarakter, kan en lejlighedsvis mangel på denne formular såvel skyldes udgiverne som kancelliskriverne; evt. har disse anset sig dækket ind, da sådanne breve altid afsluttes med det helt generelle *cum claus. consv.* Andre fyldigere lensbreve trykt i Falkman: Kronans, Kyrkornas och Presterskapets inkomster – (1848) II s. 16ff., s. 18f., s. 19f. m.fl.

ning af dem, uden de afdø på godset eller de forbyrde dem« (ibid. s. 360), og uanset om cancelliskriveren har brugt (kopieret) den ene eller anden formular, er der givet tale om centralmagts krav til lensmændene om stedse større hensyntagen til bønderne og deres interesser.

Og som 1547-recessen (§ 36) synes at forudsætte »forsømmelse« som (lovlig) udvisningsgrund (jfr. ovf. s. 282), udstrækkes med recessen af 1551 (§ 9–10) disse fra først af blot på krongodset konstaterede regler til at være en rigslov med gyldighed for alt jordegods uanset besidder, hvorfor bestemmelsen indgik i den for eftertiden specielt autoritative Koldingreces af 1558 (§ 42–43).

Endnu videre gik lensforordningen af 1557, hvis retningslinier for krongodsets bestyrelse i sin § 9 forbød at udvise bønder »for en ringe sag«, medens den § 10 forlangte en vis hensyntagen til landgilderestanter, ligesom dens § 11 krævede blot »rimelig« indfæstning af bønderne¹⁶.

Således finder vi nok her forklaringen på, at Fussing (Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 80ff., spec. s. 85f.) på én gang kan finde klare vidnesbyrd om kronens negative holdning til forsøg på at kræve fornyet indfæstning af bønder ved *ejerskifte* og samtidig må erkende, at dette dog tit og ofte skete (måske dog især i de skånske landsdele, hvis landboforhold ikke alle synes helt at svare til, hvad der iøvrigt var sædvane¹⁷). Thi nok havde 1551-recessen (gentaget i 1558-recessen) fastlagt generelle regler for »livsfæstet« i hele riget; men de betydeligt mere specificerede (og bondevenlige) regler om systemets praktiske tillem্পning i lensforordningen 1557 havde selvfølgelig principielt kun gyldighed for krongodset, selvom de – dettes omfang taget i betragtning – tænkeligt har kunnet få afsmittende virkning,

da ikke mindst domstolene må have haft svært ved at skulle anvende to sæt normer for samme retsforhold.

Rettertingets domme

Gesätze sind keine Vorgänge, og uanset at lensbreve og forordninger stærkt antyder, at man fra Slotsholmen havde bondens ve og vel på sinde, har det selvfølgelig kun ringe beviskraft for, hvorledes forholdene ude i landet i realiteten var. Derfor er det af betydning, at vi har et velbevaret, ganske omfattende og givetvis repræsentativt materiale til belysning af denne periodes retspraksis, idet dels det kgl. rettertings domme ca. 1537–44, dels de talrige i private domssamlinger bevarede retsafgørelser, der kunne antages at have præcedens karakter, nu foreligger trykte og dermed let tilgængelige¹⁸.

Allerede på det kgl. rettertings første (protokollerede) rejsedag (30/3 1537) finder vi fæstebreve på livstid (på to liv) omtalt, omend ikke i sig selv kontroversielle, men alene fremlagt som dokumentation for, at brugeren af en vestjysk fæstegård besad denne med rette. Ikke blot havde han såvel jordejeren Gudum klostres som også Ribebispens brev på, at en navngiven kvinde og derefter hendes (nye) ægtemand måtte besidde pågældende gård på livstid; men på dette (øjensynligt noget ekstraordinære) grundlag havde de endog været i stand til at overlade tredjemand halvdelen af gården til brug (KRD I s. 3f.), en videreudlejning, der eller synes strengt forbudt (jfr. ndf. note 26).

Men blot få dage efter (1/4) dukker problemet op på en hidtil gerne overset, men givetvis højst aktuelt måde, idet vi her finder et af de talrige eksempler, hvor en *selvejergård* –

16. Krag-Stephanus: Christian III's Historie (udg. 1778) s. 261ff., spec. s. 263. At forordningen også har været behandlet af Rigsrådet, er fastslået af Frede Jensen, HT 1979, s. 328f.

17. Således Skrubbeltrang op. cit. s. 78, måske på baggrund af Fussing op. cit. s. 80 med henvisning til Arnt Berntsen (Danmarks og Norges frugtbare Herlighed, 1650–56) II s. 128f. Jfr. således specielle forordninger rettet til Blekinge såvel 1574 som 1585 (Secher: Forordninger I s. 577, II s. 396) for at få bragt betaling af stedsmål på linie med resten af riget.

18. Troels Dahlerup: Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid I–II (1959–69), her cit. KRD samt Danske Domme 1375–1662, udg. E. Reitzel-Nielsen, til nu er udkommet I–V (dvs. til 1596), 1978–82, her cit. DD.

efter at have været i største parthavers besiddelse (givet imod skæppeskyld til de øvrige parthavere) – nu ønskedes overtaget af en anden medejer, der i mellemtiden have erhvervet sig en endnu større andel deri (KRD I s. 14f.). Efter sædvanlig retspraksis (se herom DD I nr. 46, s. 140f., samt KRD I s. 51, note 1) tildømmes største parthaver besiddelsen af gården (men naturligvis fortsat imod skæppeskyld til medarvingerne), idet retten dog fastslog, at »den gamle mand« (mon taberens fader?), der for tiden bor på gården, skal blive siddende på livstid og nyde og bruge sin andel deraf.

Et lidt mere kildent problem opstod (5/4), da en sognepræst klagede over, at bispnen (Stygge Krumpen) havde frataget ham hans anneksgård og bortfæstet den på livstid til to bønder (der ydermere ydede deres landgilde til stiftet og ikke til præsten). I betragtning af at præsten dog havde sin præstegård i hovedsognet, bekræftede retten bøndernes besiddelse i henhold til deres livsfæstebrev, men dog kun indtil det intrikate spørgsmål om sådant gejstligt gods fandt en principiel løsning (KRD I s. 24f.), formentlig ad lovgivningens vej, idet der her i nok så høj grad var tale om et kirkepolitisk som et landboretligt problem (jfr. ned. s. 287).

Selvsamme dag møder vi nok en sag om selvejergods (KRD I s. 25f.), hvor brugeren udvises, uanset at hun ifølge dommens præmisser har opfyldt sine forpligtelser. En sådan udvisning kræver øjensynligt en helt speciel begrundelse, nemlig den klassiske, at ejeren (eller hans barn) *selv* ønsker at bruge gården, den med tiden faste sædvaneretlige undtagelsesbestemmelse vedrørende fæstes uopsigeligthed fra ejerens side (som iøvrigt også genfindes i megen moderne huslejelovgivning); men samtidig er det vist påkrævet med en

advarsel imod at tro, at denne regel altid har kunnet udgøre en effektiv omgåelsesmulighed, idet det nok var de færreste *adelsmænd*, der havde behov for *selv* at overtage en tidligere fæstegård, hvorfor bestemmelsen utvivlsomt i praksis i nok så høj grad har taget sigte på selvejergodset og dettes ikke ubetydelige ejer-, bruger- og fæsterproblematik¹⁹.

Desværre er domsreferaterne ofte altfor summariske til, at vi fuldt ud kan drage sikre konklusioner. Når (ligeledes 5/4) en bonde udvises af en selvejergård, som han tilsyneladende (korrekt) har fæstet af rette ejer (og ydermere selv besidder arveparter deri), er årsagen den enkle, at ejeren (af »aktiemajoriteten«) har pantsat den uafløst i 26 år til sagsøgerne, hvorfor retten til at bortfæste gården naturligvis overgår til panthaverne (KRD I s. 29, om udvisningsproceduren se ndf. s. 293). Og desværre er det uklart, hvorvidt fæstemålet er indgået før eller efter pantsætningen.

En dom (af 15/4) drejer sig ligeledes om selvejergods, hvor den mand, der hævder at have fæstet af selvejereren, dømmes for at have forfalsket fæstebrevet (KRD I s. 35f.). Af speciel interesse i nærværende sammenhæng er dog især, at han hævder at have stedet gården for 12 mk. (dvs. ydet et sådant stedsmål), samt at ejeren har erhvervet sig et Frederik I's brev på godset, hvilket i Registranterne (Fr. I s. 108, ikke, som i KRD I s. 35 note 3 anført, s. 136) ikke er til at skelne fra »livs- eller arvefæstebreve«, men som nu takket være denne dom konstateres at være et fri- eller genkøb af selvejergods, samt at dette brev havde kostet 30 øksne (!), dvs. at de ovenomtalte kgl. begunstigelsesbreve utvivlsomt ofte har haft et fiskalt motiv.

At en enke (ligeledes 15/4) udvises af sin fæstegård, skyldes helt enkelt, at modparten

19. Jfr. at såvel Frederik I's forordning af 1523 som Christiern II's landlov (§ 68) huskede, at der også fandtes bønder blandt samfundets mange kategorier af jordejere, dvs. at også (selvejer)bønder kunne have fæsteproblemer. Da Scocozza (i Fussings fodspor, op. cit. s. 47) synes at opfatte 1547- og 1558-recessernes regel om, at adelen måtte gøre sig sit gods »så nyttigt som muligt«, (Scocozza s. 189 og s. 199f.), således at enhver kgl. fæstelovgivning hermed ikke nødvendigvis fik gyldighed på adelsgodset, skal her blot henvises til Huitfeldts konstatering (1596 s. 179), at »gods« her skal forstås som »vare« (dvs. en handelsbestemmelse) og ikke som »ejendom«, jfr. E. Ladewig Petersen i »Rigsråd, adel og administration 1570–1648« (udg. K. J. V. Jespersen, 1980) s. 155f., samt den her i flg. behandlede retspraksis.

har jorddrottens (bispens) lovlige fæstebrev derpå, samt at hendes irettelagte bevisligheder anses for falske (KRD I s. 51f.), en nyttig påmindelse om ikke at tro, at fæsteproblematikken nødvendigvis altid var et bonde/godsjeermellemværende, idet det store flertal af retssager angår *bønder*, der strides om, *hvem* af dem, der er at betragte som *rette fæster*.

Ret egenartet var forholdene (19/4), da lavadelsmanden Morten Roed ville udvise en fæstebonde netop under henvisning til, at han selv ønskede at besidde gården (KRD I s. s. 55f.), og det uanset at bonden hævdede at have fæstet af ejerens (formentlig befuldmægtigede) svoger. Thi i sagen indgik ikke mindst en række spørgsmål, der var udsprunget af Grevens Fejde; således skulle pågældende bonde have erhvervet et skipper Clements brev på gården for sig selv, hustru og børns livstid, hvorfor det kan være vanskeligt at afgøre, hvilke af disse momenter, der har vejet tungest, da retten opretholdt godsejerens (lovlige) udvisning af bonden.

Adskillige sager kunne som sagt især dreje sig om problemer bønder imellem, især om hvem der var at anse for rette fæster (KRD I s. 86f.), eller hvem der besad forsvaret af kirkegods og dermed var berettiget til at bortfæste kirkejorden (KRD I s. 88f.). Af større interesse er dog en sag (af 3/5), hvor en bonde hævdede at have fæstet af godsejerens hustru, hvorefter han flyttede ind og begyndte at drive gården (KRD I s. 144f.). Men da det anses for bevist, at hustruen havde gjort sit tilsagn *betinget* af, at hendes mand siden ville bekræfte det (hvad han nægtede at gøre), og da hun følgelig *tilbagebetalte* bonden de for stedsområdet erlagte penge, dømmes bonden til at flytte (og have spørgsmålet om sin udsæd i godsejerens minde)²⁰.

Selvsamme dag pådømmes en tilsvarende sag med tilsyneladende et på det nærmeste stik modsat resultat (KRD I s. 145f.). Atter strides to bønder om, hvem der *lovligt* havde

stedet en bestemt gård, idet den ene har fæstet af den fraværende godsejers ridefoged, den anden (øjensynligt senere) af godsejeren selv. Selvom man måske kunne fristes til at formode, at rettertinget som »klassedomstol« burde fastholde den adelige godsejers uindskrænkede myndighed, er der sund godsejersfornuft i resultatet, idet det *først* indgåede fæstemål opretholdes, da det er foretaget af godsejerens »fuldmyndig foged«. Kort sagt, hvis ikke fogeden besad en sådan dispositionsmyndighed (i hvert fald i godsejerens fravær), var han ikke at betragte som egentlig ridefoged, og det virker næsten, som om retten »undskylder« den uheldige godsejer, idet hans gennem dommen nullificerede (og senere indgåede) disposition siges at være foretaget under falske forudsætninger (»vrang undervisning«, idet bonden må have bildt ham ind, at gården var fæsteledig).

Noget mere indviklet er den følgende sag (af 15/4), der tilsyneladende begynder med en bondes klager over godsejerbrutalitet, idet denne ikke blot har beslaglagt nogle bondens barn tilhørende ejendele, men slået ham selv, sat ham i stok og jern og aftvunget ham såvel et par øksne som et sølvbælte samt ydermere anlagt proces (fordeling) for at få ham udvist af fæstegården (KRD I s. 198). Dvs. at »udsmidningen« tilsyneladende kræver lidt flere formaliteter end alle de øvrige tvangsforanstaltninger (de herom ndf. s. 293f.).

Men trods det korte sagsreferat får vi et tydeligt indtryk af, at der er tale om en forhenværende ridefoged, der (vist af godsejerens fader) har fået livsbrev (vel a la »pension«) på den omstridte fæstegård. Men da han ifølge godsejerens påstand ikke blot sidder i restance med to års landgilde, men ydermere ikke har aflagt fyldestgørende regnskab for sin fogedtjeneste (vel i faderens tid?), har godsejeren nu grebet til disse tvangsforanstaltninger.

Højst salomonisk når retten frem til et *forlig*

20. I og for sig er stedsmaal betegnelsen for selve »aftalen«; men da deri normalt indgik overrækkelsen af en ydelse fra bonden, får denne (gerne i penge eller øksne) – eller måske snarere hele »overdragelseshandlingen« med alt, hvad dertil hørte – snart også denne betegnelse. Og da skriftlighed i stigende grad vinder frem, ses »fæstebrevet« ofte at kaldes (om ikke ligefrem være) en »stedsmaallseddell« (se Jørgen H. Andersen i HT 1974 s. 21).

i den spegede sag i et forsøg på at føre forholdene tilbage til tiden før striden, således at godsejeren får lov til at beholde de beslaglagte øksne imod til gengæld at give afkald på restancerne. Men det øvrige gods skal tilbageleveres, og livsbrevet bekræftes (imod sædvanlig skyld; om ridefogedens »pension« alene har bestået i livstilsagnet på den sandsynligvis såre gode gård, eller om der har været tale om nedsat ydelse, fremgår ikke, da det er selve retssagen uvedkommende).

Man aner an afgrundsdyb forskel på faders og søns holdning til den tidligere ridefoged, og dette forlig, der lidt vel optimistisk søgte at retablere det oprindelige forhold (måske fordi retten fandt, at godsejeren havde optrådt lige vel egenmægtigt; bl.a. var »børnegods« utvivlsomt at betragte som betroet gods, dvs. en »privilegeret fordring«), viste sig ikke holdbart. I 1539 kom sagen atter for rettertinget (KRD I s. 509f.), hvor godsejeren hævdede, at nok havde han bestræbt sig på at overholde den for retten indgåede aftale; men idet han fandt den utilfredsstillende i længden, havde han på herredstinget sluttet et nyt forlig med bonden, der skulle have lovet at fraflytte fæstegården imod betaling af 40 mk. (næsten en pendant til stedsmåls tilbagebetaling ved fæstes opsigelse). Og dette forlig opretholdes nu af rettertinget (under forudsætning af, at et sådant indenretligt forlig virkelig var indgået). Det var kort sagt ikke altid lige nemt for en godsejer at slippe af med en fæstebonde.

Derpå kommer vi til Fyn, hvor vi (30/5) møder nok en sag om en bortfæstet præstegård (KRD I s. 200f.), og – formentlig som en følge af reformationens iver efter at tvinge de ofte i købstæderne boende sognepræster til at *residere* i deres sogne på landet – ophæves et af den udvalgte biskop Knud Gyldenstjerne (dvs. post 1529) udstedt livsfæstebrev, idet sognepræsten (den gang som nu) må antages at have fortrinsret til selv at bruge sin præstegård (jfr. ovf. s. 285), uanset at der forelå et sådant (NB førreformatorisk) biskoppeligt livsbrev. Men her er der først og fremmest

tale om en *kirkepolitisk* afgørelse, der i realiteten i nok så høj grad rummer en ret hård dom over disse bispeadministratorers fremfærd, end den specielt vedrører fæsteproblematikkens principper.

I nærværende sammenhæng turde det interessanteste være, at idet sognepræsten anses for mindre kyndig i landboret og i »landsens sædvane« (se herom ndf. s. 293 og s. 296), understreges undtagelsesvis den formbundne »udsminingsprocedure«; thi idet bonden besidder gården i god tro, skal han udvises *to ting før og et ting efter midsommer*, formkrav, der normalt slet ikke omtales, utvivlsomt fordi de ansås for selvfølgelig for enhver jordbruger. Og i traditionel stil forbydes det at fejde imod den nye gårdbruger (in casu sognepræsten), en regel²¹, der antyder, hvor svært det ofte kunne være for en jordbesidder at komme af med uønsket bruger.

Lærerig er også en sag fra Langeland om to bønders strid om, hvem der var at anse for rette fæster af en Antvorskov kloster tilhørende fæstegård (KRD I s. 215f.), idet vi nok engang ser, at problemet berørte de specielle selvejendomsspørgsmål. Klageren synes frivilligt at være fraflyttet den omstridte gård for at overtage driften af en selvejergård. Men da han siden fradømtes en af sine anparter deri og således mistede sin »aktiemajoritet«, måtte han afstå bruget deraf til en ny selvejerbesidder. Derfor ønskede han nu at vende tilbage til sit gamle fæste af klostergården, hvorpå han endog havde selve Johanniterpriorens brev (formlerne »at nyde, bruge og beholde med så skel, at han skulle den besidde, bygge og forbedre og udgive sin landgilde« osv., er i hovedsagen de samme udtryk, der gennem Koldingrecessen 1558 § 42 konstateres at være standardformular).

Hans modpart, efterfølgeren i fæstegården, vinder dog sagen, da han dokumenterer at have fæstebrev af Antvorskov klostres *lensmand* over dettes langelandske gods, dvs. en ret nøje parallel til den tidligere anførte sag (se ovf. s. 286), hvor en fuldmyndig fogeds fæ-

21. Om fraflyttende bønder og fejdeforbuddet se Fyns Vedtægt 1494 § 14 (Aarsberetninger fra Geheimearchivet V s. 80), gentaget i recessen af 1547 § 36 og herefter i 1558-recessen § 44.

ste opretholdes imod selveste godsejerens dispositioner. Men taberen bevarer dog ret til at forlange eventuelt til prioreren betalt »stedsmål« retur, såfremt han kan bevise, at prioreren har modtaget et sådant, *efter* at denne havde bortforlenet klosterets langelandske gods og således fraskrevet sig sin umiddelbare dispositionsret.

Fortsat er fraværet af enhver omtale af *fæstetidens længde* frapperende (»livsfæsteproblematikken«); men at et fæste normalt fortsatte efter aftalte og sædvaneretlige retningslinier, indtil en af parterne (på lovlig vis) ønskede (krævede) det afbrudt, anes af betoningen af, at det af retten godkendte fæstemål (der synes foretaget mundtligt, hvorfor den på lensmandens vegne ansvarlige personligt møder i retten) naturligvis kun har gyldighed, sålænge hans forlening står ved magt (om dette spørgsmål se næstfølgende sag og nedf. s. 294f.).

En yderst kortfattet refereret sag (vist fra 1541) viser (KRD I s. 376f.), at en bonde, der hævder at have stedet sin gård for 20 mk., vel kan tvinges til at fraflytte gården; men godsejeren hævder aldrig at have bortfæstet gården til denne bonde, og ydermere skal denne (ulovligt) have bortfjernet adskilligt til gården tilhørende m.v., på hvilket grundlag godsejeren ved lavere instans havde fået bonden dømt *fredløs*. Men at der fortsat ikke var tale om egentlig »udsamidning«, ses af, at retten blot pålægger bonden at fraflytte gården til 3. påskedag, dvs. godt og vel et halvt år frem i tiden, hvorfor godsejeren til gengæld vil frafalde den påbegyndte fredløshedssag.

Af betydelig mere principiel interesse er en fynsk retssag (af 28/9 1538) om en bonde, der lovlig har fæstet en gård, som derpå blev solgt, hvorefter den nye ejer – trods bondens (påståede) gentagne villighed til at stede på ny²² ikke blot opnåede udvisningsdom, men også beholdt retten til at rejse erstatningskrav

i anledning af bondens uberettigede brug af gården (KRD I s. 437f.). Heraf fremgår tydeligt, at fæstet fortsat længe betragtedes som en aftale imellem *to parter*, hvorfor det kunne bortfalde, ikke blot ved bondens død, men eventuelt også ved *ejerskifte*, ja, som den førnævnte dom viser det, også ved lensmandskifte. Fra 1540erne kunne det sidste dog ikke længere ske på krongodset, og med kirkegodsets gradvise inddragelse under kronens administration må også dette problem snart have løst sig selv (om fornyet husbondhold ved ejerskifte se ovf. s. 283 og nedf. s. 290 og s. 295).

Nok en sag (af 2/6 1539) bønder imellem om fæste (KRD I s. 448f.) viser en enkes kamp for at beholde sin nylig (under Grevens Fejde?) afdøde mands gård, hvilket mislykkes, fordi modparten ikke blot fremlægger husbondens (in casu Ribe domkapitels værgers) brev på tre liv, men ydermere påviser, at enken udvistes, fordi hun dels havde misligholdt gården og dens skove m.v., dels ikke havde stedet på ny efter mandens død. Dvs. at enker endnu ikke besad ret til automatisk at fortsætte fæstemålet, ganske som endnu recesserne af 1551 (§ 10) og 1558 (§ 43) kun gav dem ret til at sidde til næste *rette fardag*, med mindre de da *genfæstede*²³ (se også næstflg. sag).

God sund fornuft var der i den samtidige sag (KRD I s. 450f.), hvor en fynsk bonde beklagede sig over at have givet en okse (i stedsmål) for et bol, som han alligevel ikke kom i besiddelse af. Men godsejeren frifindes, idet han påviser, at fejlen skyldes hans »delefoged«, som (urigtigt) havde meddelt ham, at bolet var fæsteledigt. Og selvom det naturligvis pålægges ham at tilbagegive bonden en lige så god okse, forbeholdes udtrykkeligt hans eventuelle regres overfor den uheldige foged.

22. Dvs. at godsejerens påstand om aldrig at have modtaget hverken husbondhold eller landgilde af bonden kan skyldes, at han har *nægtet* at modtage disse ydelser fra bonden, hvis rygte (efter godsejerens opfattelse) ikke synes det bedste.

23. Først forordningen af 23. okt. 1565 gav enken ret til at beholde sin afdøde mands gård uden ny indfæstning, men kun sålænge hun forblev ugift, og strengt taget havde forordningen alene gyldighed på krongodset.

Den påfølgende sag (af 3/6 1539), der også omhandler en fogeds diskutabile dispositioner (KRD I s. 452f.), ligger dog på et langt højere plan, idet godsejeren var selveste rigens hofmester hr. Mogens Gøye, hans foged en af Østjyllands fremtrædende storbønder (og samtidig herredsfoged i Tørrild herred), hvilket kan have spillet ind i rettens overvejelser. Her beklagede en enke sig over, at hun ved sin mands død mistede fæstegården, hvortil fogeden svarede, at hun efter mandens død ikke fæstede den påny (hvilket må betyde, at hun ikke erlagde nyt stedsmål). Efter »vor bønns skyld« (dvs. på rettens, formelt set kgl. majestæts opfordring) forliges sagen så fordelagtigt for enken, at man kan ane, at fogedens position næppe har været helt så smuk, som det yderst kortfattede sagsreferat lader formode. Thi enken får nu ret til at genfæste gården imod at udrede de 20 r.gl., som den nye fæster havde stedet den for, hvilke formentlig skal anvendes til at stille den nu ved dommen afviste fæster tilfreds med (og at dette blev fogedens problem, fremgår antagelig af den omhyggelige omtale af hans stillen kaution for nævnte beløb). Sagen indicerer, at enkers *ret* til (imod fornyet indfæstning) at overtage deres afdøde mands gård endnu en tid var problematisk. Men hvor »bondevenlig« (in casu »enkevenlig«) rettertinget end er, kommer vi ikke uden om, at der i alle tilfælde vil være en bonde, der skal fraflytte et fæste!

Nok er den næste sag (af 12/6 1539) juridisk set en fæstesag (KRD I s. 503ff.), men samtidig et sidste vidnesbyrd om den længe flydende grænse imellem (især gejstlige institutioners) leje- og lensbreve og vitterlige fæstebreve²⁴. Her drejer det sig om en Maribo kloster tilhørende storgård i Østjylland, dvs. et af de tilfælde, hvor det turde være i den fjerntboende jordejers interesse at have et pålideligt langtidsfæstemål, ligesom der omvendt var tale om en gård af et sådant omfang

(gården – Serridsslevgård – ansås siden for en hovedgård; allerede 1532 førtes der proces om besiddelsen, se Fr. I s. 399), at den netop fristede storbønder (og lavadelsmænd) til en »langtidsinvestering«.

Vel fremlægger sagsøgeren abbedissens fæstebrev af 1533 m.fl. dokumenter (bl.a. en kgl. dom af 1532); men idet hans modpart kan fremlægge abbedissens brev af 1522 med mere dokumentation for, bl.a. at sagsøgerens svigerfader havde opladt fæstemålet, tildømmes han brugen af gården. Men hans modpart beholder selvfølgelig regreskrav imod abbedissen i anledning af hans eventuelt erlagte stedsmål for det ved dommen ugyldiggjorte fæstemål. Iøvrigt omtales blandt sagens akter et interessant brev fra abbedissen til den sejrende part (fremlagt som led i hans argumentation om at være at anse for rette fæster), at såfremt han ønskede at sikre gården for også hustru og barn, måtte han »ydermere betænke klosteret, end det han fæstede gården for«. Heraf må vi drage den logiske konklusion, at under »normale« forhold ville han kunne påregne at beholde gården *på livstid* for det ordinære stedsmål (med mindre han overtrådte fæstevilkårene og følgelig blev lovligt udvist efter gængs procedure); men fæste ud over hans egen levetid, in casu *på tre liv*, kostede simpelthen noget mere, da dette var en ekstraordinær gunstig foranstaltning, som ikke automatisk lå i fæstesystemet.

Ganske kort efter (17/6) møder vi en regulær udvisningssag (KRD I s. 538f.), hvor en vestjysk sysselprovst (som husbond for en sognekirke og dens fæstejord) opnår dom over en tidligere fæster på grund af misligholdelse (restancer, bortleje af gårdens jord m.v.), men først efter at han er gået *rettens vej* ved det lokale ting, hvor han til slut endog har fået den uefterrettelige fæster dømt for hærværk (om den oftes yderst langsommelige »udsmidningsprocedure« se nedf. s. 293). Muligvis har retten dog ladet sig influere af den udviste

24. Jfr. Steenstrups berettigede kritik (i HT 5 VI s. 670) af bl.a. Estrups middelalderlige »fæstebreve«, idet disse hovedsageligt består af adelige leje- eller lensbreve, jfr. herom også Aksel E. Christensen (Festskrift til Erik Arup, 1946, s. 136). Måske har disse »lejebreve« været med til at opbygge »modellen« for en senere tids egentlige fæstebreve; jfr. ovf. s. 282f. om vanskelighederne ved i Kancelliets protokoller at skelne imellem de forskellige kategorier af breve vedrørende jordegods.

fæsters argumentation, at han redeligt havde bestræbt sig på at holde gården ved magt, ydet landgilde, respektive lovet at betale (vel evt. restancer?). Thi dommen mildnes »for vor bønns skyld«, således at bonden blot skal flytte, hvorefter husbonden frafalder sine øvrige krav (med hensyn til hærværkssagen m.v.), såfremt han ubrødeligt vil overholde denne aftale »for at det skulle kunne blive til venskab« mellem ham og den nye fæster, dvs. at vi også her aner, at en omstridt udvisning nemt kunne føre til en »fejdelignende« situation (jfr. ovf. s. 287).

Specielt *stedsmålet*, det beløb (i penge eller øksne), der ledsagede den længe blot mundtlige aftale om fæstes indgåelse, spiller som ofte antydte en så vigtig rolle i fæstets historie, at det turde være halsløs gerning at diskutere dette i detaljer uden konstant at have *stedsmålet* og dets problematik for øje.

I 1542 (7/5) beklagede en fæster under Ribe domkapitel sig over trods påstået (men ikke irettelagt) livsfæstebrev at have måttet udrede et nyt *stedsmål* (på hele fire øksne), da hans tidligere husbond overdrog forsvaret af gården til en kannikekollega (KRD II s. 74). Hvor urimeligt det end umiddelbart kunne lyde, at bønderne ikke blot skulle betale ved overtagelse af fæstet, men også ved husbondskifte²⁵, er det en kendsgerning, at mange bønder ligefrem *ønskede* at yde *husbondhold* (formentlig dog af mere symbolsk karakter end det egentlige førstegangs-*stedsmål*) for der igennem at gøre det hver mand vitterligt, at de fortsat med rette besad fæstet (jfr. ovf. s. 283f.), dvs. at vort noget abstrakte problem om »livsfæste« næppe har haft helt den enten/eller karakter, det gerne gives i nyere fremstillinger.

Da denne sag således (formelt) drejer sig om (et *stedsmål* på) fire øksne, kan det ikke undre, at selve fæstespørgsmålet overhovedet ikke berøres i dommen, der totalt frifinder domkanniken for bondens krav, idet det anses for bevist, at overdragelsen af gårdens forsvaret fra den ene kannik til den anden ligefrem var sket efter bondens begæring! Og mens den

tidligere husbond var ikke-adelig, den nye selveste mester Claus Gjordsen, der både som privat godsejer og tidligere kgl. kansler hverken savnede politisk eller juridisk indsigt og følgelig var at anse for en mere effektiv »forsvarer« for kapitelsgodset og dets bønder, er sagsfremstilling som resultat på ingen måde urimelig på datidens præmisser. Blot har bonden øjensynligt ved nærmere eftertanke fortrudt, eventuelt fundet prisen for det nye herskab lige vel høj?

Disse mange retssager viser blandt andet, at bønderne i almindelighed og de vestjyske bønder i særdeleshed ikke nærrede større ængstelse for selv ganske kort tid efter Grevens Fejde at trække deres herskab for det kgl. retterting, i fald de følte sig forurettede. Ligeledes i 1542 (5/5) var en vestjysk fæster utilfreds med at være udvist af en halvgård, som han hævdede på egen bekostning at have forbedret betydeligt. Nu var gården imidlertid blevet bortmageskiftet; men den tidligere ejer hævdede at have tilbudt bonden en forligsmæssig ordning med hensyn til såvel hans bygningsudgifter som hans *stedsmål*, hvilket bonden ikke ville gå med til, men krævede dom (KRD II s. 87f.).

Nok opretholder dommen de som følge af mageskiftet foretagne dispositioner og dermed den nye ejers udvisning af bonden; men det pålægges udtrykkeligt den tidligere ejer at tilbagegive bonden dennes *stedsmål* på 5 daler, »efterdi han haver ikke besiddet gården uden i tre år«. Dvs. at vi her møder princippet: *stedsmålet som garanti* for at kunne blive på den fæstede gård. Og dette gør det i allerhøjeste grad forståeligt, at bonden kunne have interesse i at yde ofte ganske høje indfæstningsbeløb (i hvert fald for den type gårde, som det var umagen værd at stræbe efter), idet *stedsmålets* størrelse tænkeligt kunne gøre det mindre tillokkende for godsejeren at foretage »udsmidning« uden en *lovlig* årsag, da i så fald *stedsmålet* kunne kræves tilbagebetalt.

Endnu en indviklet og langtrukket sag (af 14/5 imellem en sysselprovst (på en sogne-

25. Om Fussings næppe helt forståede kommentarer til dette spørgsmål, der vist især synes udbredt i Skåne (Arent Berntsen II s. 129) se ovf. s. 283f., note 17.

kirkes vegne) og kirkefæstere viser sig i sidste instans at være en misligholdelsessag (KRD II s. 995ff.). Det fremgår heraf, at bonden (eller rettere sagt en slægtskreds af bønder) tidligere ved forlig havde opnået livsbrev på to generationer på det nu omstridte (og vist ret værdifulde) sognekirkegods imod årlig landkilde (5 ørte hartkorn samt fire hestes gæsteri i 2 nætter, en ikke ubetydelig ydelse) samt yderligere 50 mk. (hvilket tilsyneladende mindre betragtedes som indfæstning end som en art kompensation til provsten for forudgående procesomkostninger m.v.). Og blandt bøndernes dokumenter findes endog en kgl. dom på, at det indgåede forlig burde blive ved magt.

Det hjalp dog ikke bønderne det fjerneste, da provsten dokumenterer, at de ikke har overholdt aftalerne, idet de faktisk har optrådt, som om de var ejere af det omfattende jordegods. Og da dette øjensynligt har kunnet give en »merværdi« ud over landgilden m.m., har der – svarende til det ordinære selvejer-gods – været noget »at skifte« bønderne imellem. Ja de havde bl.a. tilladt sig at *videreudleje* dele af kirkejorden, hvorfor de fradømtes fæstet på grund af denne af datiden som grov misligholdelse opfattede årsag²⁶.

Som ofte fremhævet var det ret karakteristisk, at de typiske retssager om fæstemål i nok så høj grad var en strid imellem *to bønder* om, hvem af dem der var at anse for gårdens rette fæster. Efter reformationen havde Ørsløv klostrets forstander mester Mogens Kaas bortfæstet en gård til en bonde, dog betinget af at denne først skulle »formynde« den tidligere fæster, altså formå denne til godvilligt at flytte, således at mester Mogens blev holdt skadesløs (KRD II s. 114f.). Men modparten fremlægger under retssagen (19/5) et brev fra den tidligere forstander af 1533 på faders, moders og hans eget liv (med de øjensynligt sædvanlige klausuler om at bygge og forbedre, udgive landgilde samt ikke at bortleje gårdens ejendom etc.).

Nok hævder den sagsøgende bonde, at sagsøgtens fader skulle have forbrudt dette livsfæstebrev (på tre liv) ved netop at have bortlejet nogle agre og fiskevand. Men denne påstand søger sagsøgte at afsvække, dels ved at betone, at brevet på de tre liv udtrykkeligt anfører ham selv ved navn, dels at hverken han eller hans moder (dvs. efter faderens død) på nogen måde har misligholdt fæstevilkårene, og endelig – juridisk set vel nok det afgørende – at han selv, uanset brevet på de tre liv, efter sin faders død *genfæstede* gården, dvs. stede, hvorved faderens mulige overtrædelser af 1533-brevet i hvert fald måtte anses for bortfaldet. Og uanset at modparten ligefrem havde kgl. stadfæstelse på sit (senere) fæstebrev, tildømmes sagsøgte den fortsatte besiddelse af gården, idet dog modparten forbeholdes ret til at sagsøge den lidet konsekvente – og i sagen ganske passive – mester Mogens for eventuelt erlagt stedsmål.

Og ikke blot ses godsejerne ofte at være passivt objekt i mange af de retssager, der udspandt sig, hvor *bønder* stredes om besiddelsen af fæstegårde. Men godsejerens holdning overfor sine fæstere ses normalt at være bestemt af lov og *sædvane*, hvorfor »udsmidninger« i egentlig forstand turde være en risikabel affære. Da således Niels Skeel til Nygård 1542 ønskede at komme af med en uefterrettelig bonde (KRD II s. 771f., jfr. s. 324), valgte han den langsommeligste af alle fremgangsmåder, at anlægge rømningssag for Rigens Kansler, hvilket tog halvandet års fortsat procedure. Men da Rigens Dombog netop her har en lakune, kan vi blot følge sagens lange vandring igennem retssystemet, indtil den i 1542 indledte sag omsider 1543 9. okt. afsluttedes med, at godsejeren omsider opnåede rømningsbrev.

I en lidt senere ret parallel sag imellem her-skab og fæster (der ligeledes krævede halvandet års procedure for kanslerretten) er Rigens Dombog heldigvis i behold (KRD II s. 788f., jfr. s. 340f.), og heraf synes at fremgå, at bon-

26. Om dette se bl.a. Fussing op. cit. s. 335ff. Hans overvejende 17. årh.s materiale er dog baseret på recesserne af 1551 og 1558, der her viser sig blot at indeholde 16. årh.s almindelige retspraksis, jfr. således allerede Frederik I's fæsteforordning af 1523, den her efter følgende dom, KRD I s. 41f. og ovf. s. 289 og 294.

den imidlertid er fraflyttet gården, hvorfor sagen i nok så høj grad angår hans eventuelle pligt til at bøde (og vel erstatte kanslerrettens drøje omkostninger?) for sin ulydighed imod godsejeren. Denne ulydighed skulle (bl.a.) have bestået i, at han have ført (solgt?) gødning fra gården til en anden bondes jord, hvorfor bondens forsvar er koncentreret om, at »hans brøde var ganske liden«, kort sagt, at det var en bagatelsag, vel netop af den slags, som lensforordningen af 1557 ønskede at sætte en stopper for. Men idet Rigens Ret kendetegnes ved sin gennemførte formalisme og alene kan gå frem efter principper, opnår godsejeren følgelig omsider sit rømningsbrev.

Omkring 1540/42 ses antallet af retssager om egentlige fæsteproblemer at falde ret drastisk i rettertingsprotokollerne, formentlig en følge af, at recessen af 1537 med dens krav (§ 17) om, at sager ikke måtte føres for rettertinget, før de var færdigbehandlede ved lavere instans, var begyndt at virke. Men ikke blot havde man nu fået ryddet grundigt op i de mange Grevefejde-problemer; det er også tænkeligt, at der – i hvert fald på krongodset efter 1540 (Jfr. ovf. s. 283) – var ved at udvikle sig en fastere praksis i sådanne sager.

Naturligvis rummer mange af disse domme tolkningsproblemer, der gør det vanskeligt at skønne over, hvor ofte der lå rimelighedsbetragtninger bag de for rettertinget fremsatte påstande. Og især kendetegnes domsreferaterne af, at de (fornuftigvis) gør mest ud af den sejrende parts argumentation, der jo udgør dommens præmisser. Når således Næsbyhoved lensmand 1545 får udvist to bønder af deres fæste (RA, Herredagsdombog nr. 5 fol 5v.), siges det i dommen, at de har erkendt deres brøde. Men deres ønske om udsættelse af sagen (formentlig i håb om at kunne opnå en mindelig ordning med lensmanden?) afvises og anses tilsyneladende for omsvøb, da én af dem er til stede uden at ville give møde for retten, hvorfor en tidligere landstingsdom opretholdes, i henhold til hvilken bønderne blot får 14 dages varsel under fredløshedsstraf.

I hvilken grad fæstevæsenet var omgærdet af *sædvaneret*, der som alle bekendt normalt ikke behøvede nærmere omtale, ses bl.a. af, at ikke mindst afgiftssager er så uhyre sjældne, og som regel kunne retten derfor nøjes med at fastslå, at bønderne skulle yde »som af arilds tid«. Således fritages (1537) Gudum klostres bønder for nogle endog med Ribebispens tilladelse pålagte ekstraydelser (KRD I s. 15), mens omvendt kronens bønder i Skodborg herred får pålæg om at yde skovvogn og skovsvin »som andre gode mænds tjenere pleje at give«. Og der tages så meget mindre hensyn til deres påstand om at være bebyrdede med store ydelser til kronen, da »deres forældre« (dvs. forgængere i fæstet) ses at have ydet sådant af arilds tid (KRD I s. 16f.). Formentlig var det specielt dette argument, der vejede til i rettens øjne; thi da (1540?) en Roskildekannik mente at have krav på samme ydelser af sine tjenere »som andre gode mænds tjenere« (in casu vist specielt forøget ægt og arbejde), frifandtes i første omgang bønderne pure for »slig usædvanlig tyng«²⁷.

Helt speciel var sagen mellem fru Else Laxmand og de vestfynske bønder på det »svenske gods«, der tit og ofte under unionskrigene havde været beslaglagt af kgl. majestæt, men som nu atter var blevet givet tilbage til ejerne (KRD I s. 19f.; jfr. de muligvis hertil hørende breve i Repertoiret 2. rk. nr. 12583-85). Thi da kong Hans havde tildelt disse bønder særskilte privilegier (tilsyneladende et veritabelt »arvfæste« med fastsatte afgifter), blev deres rettigheder opretholdt, idet naturligvis den derved skadelidte gods-ejer fik regres overfor kronen.

I hvilken grad landgilden ansås for uforanderlig (omend diverse herlighedsydelser og med tiden øget hoveri m.v. har kunnet medføre en reel afgiftsstigning) ses – som allerede betonet af Erik Ulsig (Danske Adelsgodser i Middelalderen, 1968, s. 336-44) – af, at en godsstrid imellem to adelsmænd kunne afgøres bl.a. derved, at de af den ene part irettelagte bevisligheder (skøder m.m.) *ikke* kunne

27. Dette blev dog ikke den endelige udgang på sagen, der gang på gang atter kom for rettertinget, se bl.a. nedf. s. 296.

antages at vedrøre det omstridte gods, da disse bønder (if. skøde af 1439) yder en helt anden type landgilde end den, der 1541 konkret ydedes på dette gods (KRD II s. 241f.).

Præjudikater

At tidens landboret i nok så høj grad fulgte »landsens sædvane« mere end de ganske få positive – og netop derfor for eftertiden så vanskeligt tolkelige – lovregler, ligger formentlig også til grund for det forsvindende ringe antal retssager, der ansås for bevaringsværdige med hensyn til deres præcedensværdi.

Men noget er der dog at hente; thi da i senmiddelalderen det fjerne Haderslev Domkapitel var kommet i tvivl om den korrekte fremgangsmåde, når godsejeren ønskede at udvise uefterrettelige fæstebønder (på Jyske Lovs område), afgav Viborg landsting 1488 det responsum (DD I nr. 34, s. 116f.), at den, der sidder sin husbond overhørig (in casu er i restance), skal udvises tre ting før st. Hans, hvorefter han skal flytte til førstkommende Mikkelsdag, og hvis ikke han gør det, kan han tiltales for hærværk (i henhold til Jydske Lov II 31).

Det er utvivlsomt netop denne procedure, der anvendes i en rettertingssag af 1537 (KRD I s. 41), hvorefter nogle for fæstes misligholdelse udviste fæstere dømmes for hærværk, idet de ikke efter (lovlig) udvisning er flyttede til »rette fardag«, hvilken som værende alle bekendt naturligvis ikke specificeres. Men da som ovenanført (s. 287) en fynsk sognepræst af helt specielle årsager fik lov til at udvise brugeren af sin sognepræstegård, fandt man det her på sin plads at gøre pastoren opmærksom på, at udvisningsproceduren krævede varsel *to ting før og et ting efter st. Hans*,

hvilket sidenhen ufravigeligt ses at være praksis på Jyske Lovs område (vedrørende de fra landsdel til landsdel rådende forskellige fardagsregler se Fussing op cit. s. 296ff. samt i det flg.).

I en sjællandsk retssag (vist fra ca. 1576) bemærkes en passant, at den korrekte opsigelsesprocedure (hvad enten det var godsejer eller bonde, der tog initiativet) var enten den her anførte jyske fremgangsmåde (varsel til st. Hans med fraflytning til Mikkelsdag) eller den mere specielt sjællandske med opsigelse to ting før og et ting efter Kyndelmisse med fraflytning til Valborgsdag (DD III nr. 435, s. 222f. med noter).

Og at disse frister ikke var tomme formaliteter, ses af en dom af 1587, hvor en jysk godsejer klagede over sin bondes måde at opsiges fæstet på. Thi vel havde denne fulgt landets sædvane og (korrekt) opsagt fæstet til st. Hans; men godsejeren mente ydermere, at han burde have haft *varsel* derom, således at hans repræsentant kunne blive underrettet så betids, at han fik mulighed for at kunne anvende denne sædvaneretligt fæstnede tremåneders frist til bl.a. at holde syn over gården og derved konstatere, hvorvidt den var ordentligt vedligeholdt. Ydermere betonede han, at såfremt *han* på tilsvarende vis ønskede (lovligt) at opsiges sine fæstere, var han dog forpligtet til (i forbindelse med den vanlige opsigelsesprocedure til tinge) at give bønderne varsel derom, et gensidighedskrav, som Viborg landsting fandt rimeligt, og som øjensynligt følte som en nødvendig klarificering af sædvaneretten, siden netop denne dom er bevaret i hele 20 domssamlinger²⁸.

Specielt savnet af egnede regler på Sjælland gav dettes landsting lejlighed til 1591 med direkte henvisning til Jyske Lov (II 31) at indføre de der gældende hærværkssanktioner imod den fæster, der trods lovlig opsigelse ik-

28. DD IV nr. 579, s. 278ff. med henvisning (i note 30) til den megen tvivl om rette fardag, der jo ikke var lovbestemt, således endnu Osterssen Weylle (1665) s. 118, uanset at forordningen 1654 11. juli § 4 gav ensartede fardagsregler for hele riget (mon overtaget i uændret form fra hans 2. udg. af 1652, hvilken i så fald kunne tænkes at have foranlediget forordningen?).

Kravet om varsel er vel sket i analogi til 1558-recessens § 14, der igen bygger på en forordning for Nørrejylland af 21. febr. 1546, som atter siger at indføre god fynsk skik i Jylland (Krag-Stephanus: Christian III's Historie II s. 172).

ke fraflyttede til rette fardag (DD III nr. 485 nr. 657, s. 136ff., jfr. også ibid. nr. 664, s. 161ff. med note 1, der henviser til Jyske Lovs genoptryk netop 1590).

Men selv den mest regelrette fraflytning kunne give anledning til problemer, f.eks. vedrørende skæringstidspunkt for ydelsen af de forskellige afgifter, hvilket dog sjældent omtales, fordi også dette bestemtes af lokal skik og brug. Men ca. 1580 krævede en jysk gods-ejer gæsteri af en gård, som hans fæster (utvivl-somt helt lovligt) fraflyttede til Mikkels-dag, dvs. at godsejeren fandt, at når bonden havde høstet m.m., burde han også svare gæ-steri (et problem, der formentlig accentuere-des derved, at det oprindelige naturalgæsteri i løbet af 16. årh. vist overalt konverteredes til faste ydelser, gerne i korn (havre) eller evt. penge). Men landstinget opretholder Hind-sted herredstings tidligere frifindelsesdom over bonden, da det er *herredets sædvane*, at den bonde, der overtager gården, yder gæsteriet (og ydermere dokumenteres, at den fra-flyttede bonde havde betalt gæsteri af den gård, han derpå flyttede til). Ganske vist be-høvede dommen (DD III nr. 485, s. 370ff.) ikke at stille godsejeren ringere derved; men den understreger, i hvilken udstrækning gods-ejeren måtte spille spillet efter bondesamfun-dets regler!

Men kunne bønderne således flytte frit (forudsat at de overholdt de sædvaneretlige fraflytningsregler), var som sagt godsejerens udvisningsmuligheder omgærdet af en række stedse mere lovfastsatte bestemmelser. Følge-lig vil den »normale« udvisningsgrund være en eller anden form for misligholdelse, f.eks. landgilderestancer. Selv dette var dog ikke altid lige nemt, som den godsejer erfarede det, da han (1574) stævnedes nogle bønder for 12 år gamle restancer (hvad bønderne dog synes at have bestridt). Thi vel var sligt principielt udvisningsgrund ifølge recessen af 1558; men da restancerne ikke ses *år efter år* at have været udkrævet, anses kravet forældet (respektive ubeviseligt), hvorfor bønderne frifindes (DD III nr. 428, s. 205ff.), idet godsejeren henvises til eventuel regres overfor sine fogeder, såfremt forholdet skyldes deres forsømmelig-hed. Dommen er, som forlængst påpeget af

Fussing, ikke mindst interessant derved, at den lokalt foregriber det i 1639-forordningen indeholdte krav om, at bondens restancer m.m. år for år skal tinglyses (Fussing op. cit. s. 131 og s. 440. Det turde ikke være uden interesse, at netop denne dom er bevaret i hele 33 eksemplarer).

Men som også påpeget af Fussing var der dog grænser for, hvor langt denne regel kunne strækkes; thi da to bønder (1585) hævdede dels at være gået på forlig med godsejeren (vedrørende tidligere misligholdelser, vist så-vel restancer som bortleje af fæstejord), dels at sagen måtte anses for bortfaldet, fordi gods-ejeren ikke havde forfulgt dem »på ferske fo-de«, underkendtes deres påstande, og de dømtes for hærværk, idet retten øjensynligt fandt, at der her var tale om misbrug af gods-ejerens langmodighed, da hans tilbagehol-denhed skyldtes et håb om, at de ville »for-bedre sig«, dvs. at de måtte antages at have haft sagen i godsejerens minde uden at have benyttet sig af de forligsmuligheder, som dette indebar (DD IV nr. 522, s. 103ff., se Fussing op. cit. s. 132).

Tilsvarende kunne en Malmørådmand (1587) have problemer med sin fæstebonde; men ved fremlæggelsen af et syn, der påviste misligholdelse af gårdens bygninger, en dom på restancer samt en derpå byggende forfølg-ningsproces – alt uden at bonden synes at have gjort det mindste for at rette for sig eller søge en mindelig ordning – opnåede rådmæn-den (efter næsten to års fortsat procedure) omsider fredløshedsdom over fæsteren (DD IV nr. 573, s. 265ff.).

Derimod kunne ejerskifter fortsat volde problemer. En møller havde således fæstet en mølle under Ågård gods og opnået et livsbrev for 100 mk. Men da det hævdes, at godsbe-sidderen alene havde *brugsretten* i sin hustrus levetid, kunne han ikke træffe forpligtende dis-positionspositioner ud over denne. Og da nu møllen ved skifte tilfalder hustruens arvinger (fra hendes første ægteskab), kendes livsbrevet (1547) ugyldigt; men selvfølgelig fik den arme møller regres overfor ægtemandens arvinger med hensyn til sine 100 mk. (DD I nr. 136, s. 299f.).

Et tilsvarende problem opstod (1558), da

udstederen af et sådant livsfæstebrev døde, og arvingen (formentlig en søn, men domsafskriften er forbløffende diskret med »personlige« oplysninger), der bl.a fik dette gods udlagt som en del af sin arvepart, hævdede, dels at han selv ønskede at overtage gården, dels at livsbrevet ikke kunne have gyldighed ud over udsteders levetid. Men uden nærmere begrundelse opretholder rettertinget livsbrevet; mon fordi arvingerne – uanset deres indbyrdes dispositioner med den samlede arvemasse – måtte antages at arve godset med de det påhvilende forpligtelser? (DD II nr.272, s. 196ff.).

At også en stiftsskrivers fæstebrev på noget kirkejord kunne blive underkendt (1567), da den pågældende gård *forinden* var blevet bortpantet af kronen, turde være umiddelbart indlysende (DD II nr. 315, s. 276ff.), og at der her undtagelsesvis ikke omtales regres overfor stiftsskriveren kan eventuelt skyldes, at fæsteren synes at have været i ond tro (efter »vrang undervisning«).

Som vi kommer ned i de store mageskifters tidsalder, dukker spørgsmålet om fornyet indfæstning ved ejerskifte stedse hyppigere op, næppe (som antaget af Fussing op. cit. s. 85f., jfr. ovf. s. 283 og i det flg.) fordi det i og for sig var så *nyt*, men fordi omsætningen af jordegods tog et hidtil uset opsving. Vi møder her en bonde, der har givet en adelsdame 36 dl. i stedsmål for en egentlig hendes mand tilhørende gård, hvilken han derpå har haft i tre år til adelsmandens død, og siden – efter at fruhen har arvet den efter sin mand – har han besiddet den i syv år uden nyt stedsmål. Men nu er han blevet udvist og det uden at have fået erstatning for sit oprindeligt erlagte stedsmål.

Nok anerkender landstinget (1578) subsidiært fruens påstand om selv at være »trængt samme gård at besidde«; men dette ville dog normalt resultere i stedsmålets tilbagebetaling, hvilket *ikke* sker under henvisning til, at bonden jo alene har fæstet af hendes mand (omend gennem hende som mandens »be-

fuldmægtigede«), men ikke af fruhen selv på hendes *egne* vegne (DD III nr. 457, s. 290f.).

Som ovenanført fandt kronen et sådant fornyet stedsmål ved ejerskifte urimeligt (se ovf. s. 284); men det var øjensynligt ikke så lige til at overføre de på krongodset gældende regler til adelsgodset, og vist ikke mindst i de østdanske landsdele synes dette system fortsat længe, idet vi hos Arent Berntsen (op. cit. II s. 128f.) aner en forsigtig kritik af dette »på nogle steder i Skåne« optrædende krav om »husbondhold« ved ejerskifte.

Mange af de mest intrikate fæstespørgsmål synes at have deres rod i de højst specielle selvejerproblemer (jfr. ovf. s. 284f.). I 1558 pådømte det kgl. retterting en sag, hvor en fæster brugte noget selvejerjord imod skæpkeskyld til ejerne; men idet der var tale om bondegods, mente fæsteren ikke at være forpligtet til at erlægge stedsmål. Dette underkendtes dog fuldstændigt af rettertinget, der øjensynligt var af den opfattelse, at der var tale om et ejer/fæsterforhold og det uanset jordejerens sociale status²⁹.

Dette princip kunne dog også vendes til fæsterens fordel, idet et kongebrev af 10. dec. 1603 (Secher: Forordninger III s. 164) til selvejerne i Koldinghus len på givent foranledning fandt at måtte indskærpe, at ej heller den landgilde, som selvejere kunne forlange af deres fæstere, måtte forhøjes.

Tilsvarende kunne også selvejeres udstedelse af livsbreve til deres fæstere give anledning til retstrætte, således (1588) da en enke havde givet sin broder og dennes hustru livsbrev på den selvejergård, som såvel hun som hendes umyndige børn havde arvepart i. Thi Viborg landsting underkendte ganske dette livsbrev, som hendes nu voksne børn var utilfredse med, idet hun som værge ikke kunne foretage sådanne langtidsdispositioner med umyndige børns gods (DD IV nr. 590, s. 315f.).

Egentlige landgildesager forekommer så at sige ikke i dette materiale, hvilket unægtelig indicerer, at landgilden lå fast, dvs. var den

29. DD II nr. 268, s. 189ff. jfr. at hverken 1523-forordningen eller Christiern II's landlov (§ 68) skelnede imellem jordejernes standsmæssige placering, dvs. at de regnede bønder med blandt mulige udlejere (jfr. ovf. note 19).

sædvanebestemte. Men mere ubestemte pligter som gæsteri og hoveri kunne fortsat give anledning til retstrætter, og den ovennævnte sag (s. 282) genoptoges 1546, idet Roskilde domkapitels repræsentant nu kunne fremlægge et kong Hans' brev om generelle regler for gæsteri samt ægt og arbejde på gejstligt gods, på hvilket grundlag rettertinget dels fastsatte gæsteriet, dels pålagde bønderne at yde ægt og arbejde »som andre tjenere her i landet«, altså efter landets, dvs. Sjællands sædvane (DD I nr. 122, s. 271ff.).

Hermed var denne sag dog ikke endeligt afgjort, idet kapitelsbønderne fortsat gjorde modstand, og i 1585 nåede sagen nok engang for rettertinget, idet bønderne nu henviste til et Christiern II's brev af 1516, i henhold til hvilket de ikke skulle besværes med usædvanlig tyngde, mens kapitlet fortsat henholdt sig til dommen af 1546. Og denne fastholdtes af retten, da den fandt, at bøndernes privilegium (af 1516) ikke kunne fritage dem for at gøre *samme* ydelser (gæsteri, ægt og arbejde) som andre kron- og kirkebønder, men alene beskyttede dem imod at skulle yde *mere* (DD IV nr. 526, s. 115ff., jfr. også 1566, DD II nr. 311, s. 267ff.).

Man kan også undre sig over, så få problemer *vornedskabet* synes at have givet domstolene. At en bonde (1587) trods vitterligt frikøb blev delt til stavns (DD IV nr. 580, s. 280ff.), skyldtes, at han havde opnået fribrevet fra en lensmandsfoged, dvs. under falske forudsætninger, idet der var domspraksis for, at kun rette ejer og ikke lensmænd m.fl. kunne udstede sådanne fritagelser for vornedskabspligten (DD IV nr. 546, s. 178ff. med de der anf. noter). Men bonden bevarede naturligvis regres overfor arvingerne til den foged, der havde modtaget hans betaling for fribrevet.

Men da en bondefødt købstadsmand (1586) tilbagesøgte af godsejeren, frifandt et herredsting ham for fødestedstvungen, interessant nok under henvisning til Roskilde købstads privilegier af 1518 (der fritog vorne, som havde boet tre år i købstaden, for vornedskabstvungen), dvs. uden hensyntagen til, at den generelle kgl. forordning af 1542 med sin treårsfrist alene gjaldt *tidligere* problemer, idet købstæderne til gengæld forplig-

tede sig til fra nu af ikke fremtidigt at indtage vornede uden speciel tilladelse (DD IV nr. 546, s. 178ff.); men idet landstingets domme ikke (normalt) er bevarede, kan det ikke ses, om sagen appelleredes. Andre vornedskabs-sager var – i hvert fald efter domsreferaterne at dømme – i nok så høj grad godsejeres indbyrdes mellemværender om bønder.

Det må således fastholdes, at Fussings – overvejende på 17. århundredes materiale byggende – these, at »Danmark var et Rets-samfund«, også har gyldighed for 16. århundrede, vel at mærke taget i betydningen, at der fandtes love, regler og ikke mindst *sædvaner*, der regulerede samfundslivet, samt at vilkårlighed og selvtægt ikke blev tålt. Men kunne lovgivning som retspraksis være nok så velmenende og søge at give bonden al mulighed for at sikre sig sin ret (og de talrige her omtalte sager turde vise, at bønderne i almindelighed bestemt ikke var sky for at kræve deres ret, ja ofte mere til), har der naturligvis alle dage været godsejere, der kunne føle sig fristet til at anvende ikke juridisk holdbare metoder, hvilket blot ikke kan konstateres, der hvor bonden ikke *turde* gå rettens vej. Men lykkedes disse metoder ikke, kunne de unægtelig give bagslag (jfr. Fussing op. cit. s. 423ff.).

På det sjællandske Rygård sad (1587) jomfru Johanne Oxe, Peder Oxes søster, under adskillige besværligheder, både med kronen (om patronats- og birkerettigheder) og med en tidligere foged (DD IV nr. 563, s. 233ff.) som ikke mindst med bonden Oluf Nielsen Skovmand, der bl.a. havde haft den dristighed at indsende en »supplicatz« (vist en regulær stævning) til kgl. Majestæt. Følgelig havde hun simpelthen kastet bonden i fængsel, og på et birketing (af særdeles tvivlsom legalitet) havde hun under trussel om dødsstraf i henhold til Gårdsretten aftvunget bonden et forlig, i henhold til hvilket han måtte love at forlade landet, dvs. Sjælland (DD IV nr. 572, s. 261ff.).

De tilforordnede rigsråder, der blev sat til at bringe forholdene i orden, frifandt pure bonden, idet aftaler indgået under tvang nu engang ingen retsmyndighed har, og alle gods-ejerens mildt sagt tvivlsomme forholdsregler nullificeres, idet Gårdsretten ikke har gyldig-

hed for fæstebønder (men alene for hovedgårdens egne folk), hvorfor hun i fremtiden har at anlægge eventuelle retssager imod bonden ved dennes værneting, dvs. det ordinære herredsting. (Hvorvidt sagen iøvrigt fik konsekvenser for den stridbare jomfru, ses ikke, og hun døde allerede 1589 efter at have tabt ethvert krav på birkeret for sit gods. Domsreferatet – med den meget summariske slutning – synes efter sin overskrift at have været anset bevaringsværdigt, dels fordi sagen understreger ulovlig tvangs ugyldighed, dels fordi det er en af de ganske få domme, der omhandler Gårdsrettens kompetance).

Konklusion

Men lad os atter vende tilbage til »livsfæste-problematikken«. I midten af 1600-tallet fastslog den kyndige Arent Berentsen (op. cit. II s. 121f.), under sin behandling af *stedsmål*, at betalingen heraf var bondens garanti for at kunne beholde sin fæstegård (vel at mærke så længe han nu også ønskede det), men selvfølgelig *forudsat* at han ydede sin landgilde, gjorde (sædvanligt) hoveri og iøvrigt overholdt de forskellige (ofte sædvaneretlige) bestemmelser; og som hjemmel herfor anførte han Koldingrecessen af 1558 § 42, men føjede hertil den sædvaneretlige undtagelse, at såfremt jordejeren *selv* skulle bruge gården (dvs. at den ej længere skulle bortfæstes), havde han ret til at udvise bonden, men *kun* imod at returnere denne hans erlagte stedsmål.

Dvs. at Arent Berntsen anså det i Koldingrecessen bestemte fæstesystem for at være »livsfæste«, og som førnævnt er bestemmelsen en simpel gentagelse af recessen af 1551 (§ 9). Og hvorfor skulle begge recessers relevante paragraffer umiddelbart efterfølges af bestemmelser vedrørende *enkens* eventuelle ret til at fortsætte fæstemålet (respektive § 43 og § 10) – i 1565 udvidet til for krongodsets vedkommende at være en ret til *uden* fornyet

indfæstning at forblive på gården –, om ikke bonden selv i praksis ansås for (normalt) at besidde gården på livstid? Recessernes regler virker i allerhøjeste grad som en kodifikation af de i hvert fald siden slutningen af 1540 på krongodset gældende regler, der i 1547 såvel i lensbreve som i recessen (§ 36) forudsætter, at bønderne ikke kan udvises, »uden de forbyrde dem« (jfr. ovf. s. 282), og de svarer ganske nøje til det billede, vi får gennem retspraksis fra 1537.

Om så selve glosen »livsfæste« er dækkende for dette system eller ej, er mig mindre væsentligt, og i hvert fald er det som ofte fremhævet et spørgsmål, om det ikke nok så ofte har været retten til *frit at opsig* et (ikke mere ønskværdigt) fæstemål, der havde bondens hovedinteresse³⁰. Men havde bonden (lovligt) fæstet gård og erlagt stedsmål, havde han en ganske betydelig grad af sikkerhed. Først og fremmest kunne han under ingen omstændigheder »udsmides« af fæstet; thi i alle tilfælde krævedes en *grund* til opsigelse fra godsejerens side, og selv de bedste og mest lovmedholdelige årsager tillod ikke, at man fraveg en varselsprocedure, der gav bonden i hvert fald en tremåneders frist til »rette far-dag«.

Det er intet under, at mange godsejere med tiden ønskede en tilsvarende begrundelse fra bondens side; thi idet de fleste jordejere i mangt og meget var reelt afhængige af deres ridefogeders større eller mindre grad af effektivitet, kunne de have en yderst velbegrundet interesse i at vide, *hvorfor* en række af deres fæstere pludselig ikke længere ønskede at fortsætte deres fæstemål (se herom Fussing op. cit. s. 296ff.). Iøvrigt har megen af den ovenfor påviste »bondebeskyttelse« givet jernhårde økonomiske realiteter bag sig; således måtte det primært være i kronens interesse at have et velbesat fæstegods med solide fæstere, der regelmæssigt uden altfor mange restancer ydede deres landgilde m.v., medens lensmanden havde mere kortsigtede interesser (jfr. at

30. Medens et førlov på traditionelt 3 mk. kunne være en anseelig byrde ca. 1400 og følgelig virke hemmende for bondens frie frallytningsret (se Kr. Erslev i HT 8 II s. 71f.), var beløbet takket være den fortløbende inflation sidst i 16. årh. af nærmest symbolsk karakter. Om et forsøg på (1589) at »inflationssikre« de 30 sk. (dvs. 3 »sagemark«), se DD IV nr. 607, s. 366f.

indfæstning netop hørte med til de uvise indkomster, hvoraf lensmanden modtog en procentdel), en problematik, der i mangt og meget var en parallel til forholdet godsejer/ridefoged.

Den eneste undtagelse herfra var (som ovenfor s. 285 anført) den – ej heller i nutidig lejelovgivning ukendte –, at jordejeren *selv* skulle bruge fæstegården, en undtagelsesbestemmelse, der som anført formentlig i overvejende grad har haft betydning for selvejerbønder og disses fæstere, da det utvivlsomt var sjældent, at en adelsmand kunne have interesse i selv at flytte ind på en bondegård³¹. Men i så fald havde bonden naturligvis krav på at få sit stedsmål igen, da fæstet unægtelig var ophørt uden hans skyld (jfr. Fussing op. cit. s. 315ff.).

Set på denne baggrund forekommer 1523-forordningen mig i allerhøjeste grad at foregribe, om ikke ligefrem slutte sig til den følgende udvikling, hvorfor jeg fristes til at betegne den som en »livsfæsteforordning« (eller hvad man nu vil kalde det under adelsvælden og frem til landboreformerne fremherskende system), kort sagt, at bonden – så længe han opfylder de almenkendte forudsætninger – kunne beholde gården, så længe han vel at mærke ønskede det.

Men ikke mindst efter Aksel E. Christensens berømte undersøgelse er der rejst begrundet tvivl, hvorvidt dette system nu også var fremherskende allerede i senmiddelalderen. Specielt består efter hans sammenligninger mellem nordfynsk og sydsjællandsk materiale et tydeligt indtryk af *to* væsensforskellige typer af lejemaal, et langtids (a la vort »livstids«), gerne på fjernere og større gårde, og et korttidsfæstemål, vist oftest nærmest ved selve hovedgården³².

Måske er det netop her, at vi finder forklaringen på »livsfæstets« optræden som norm fra reformationstiden, idet det jo er karakteristisk for senmiddelalderen, at her afvikles et udbredt højmiddelalderligt brydegårdssystem (med aktiv godsdrift) til fordel for selve fæstegårdssystemet, hvorved den senmiddelalderlige godsejer i stigende grad bliver passiv »rentier«³³.

Der var dog tale om en lang udvikling, der knap og nap var afsluttet på reformationstiden³⁴. Men at egaliseringen imellem de to i princippet væsensforskellige brugsformer, bryde-gårdsædesystemet (hvor jordbrugerne i højmiddelalderen på det nærmeste var at betragte som et »tilbehør« til hovedgården, dvs. *curia cum familia*) og selve *bort*-fæstet, hvor fæsteren alt i alt arbejdede ganske selvstændigt

31. At reglen om, at adelen kunne »gøre sig sit gods så nyttigt« i hvert fald i 16. årh. *ikke* kunne anvendes generelt og i hvert fald ikke vedrørende fæstet se ovf. note 19.

Det ovf. s. 286 anførte eksempel angår karakteristisk nok en mand af den allerydmygste lavadel. Men specielt de store mageskifters tidsalder kunne give anledning til *omlægninger* m.m., således da Malte Jensen (Sehested) kort før 1568 flyttede fra sin vendsysselske slægtsgård Vellingshøj til Højris på Mors (Præsteindberetninger om Fæstegods m.m., udg. C. Rise Hansen, 1964, s. 16 og s. 138). Flytningen gav dog plads til to (nye) fæstemål på Vellingshøj, omend indflytningen på Højris kan have kostet et par bønder fæstet. Jfr. Jørsbygård (ibid. s. 148), der her optræder som fire fæstegårde, dvs. at disse bønder siden må være »udsmidt« af deres gårde, efter at de først (ved hovedgårdens midlertidige nedlæggelse) er blevet »smidt ind«. Måske gælder det samme den gamle hovedgård Sø (ibid. s. 150) med omtalen af »Jens Clausen (Dyre) = 1 gård«.

32. Aksel E. Christensen op. cit. Det skal dog hertil bemærkes, at de på visse punkter frapperende fæsterskifter på Skovkloster (ibid. note 63, jfr. note 61) fortrinsvis skyldes, at forfatteren har anvendt de regnskabsdateringer, der stammer fra 18. årh. (formentlig af Langebek). Hvis det ikke-daterede, til 1470 henlagte regnskab rettes til 1476, og tilsvarende 1478 til 1473, opstår der en langt højere grad af mening i et ellers uforklarligt kaos; jfr. hertil Frank Pedersen op. cit. s. 101 samt noter af cand. fil. Leif Larsen (i forbindelse med Landbohistorisk Selskabs hidtil forgæves planer om en udgivelse af dette særdeles vigtige materiale).

Jfr. desuden Aksel E. Christensen op. cit. s. 143, s. 149f. og s. 151f.

33. Om denne udvikling se C. A. Christensen i HT 11 VI s. 161–244 (1960) og 12 I s. 257–349 (1964) samt Erik Ulsig op. cit.; jfr. desuden Troels Dahlerup i »Den nordiske Adel i Senmiddelalderen« (1971) s. 60ff.

34. Jfr. min anmeldelse af Erik Ulsig op. cit. i HT 12 VI s. 229 note 28.

(blot han årligt udredede sine pligtige ydelser), var nået langt, tyder ikke mindst udviklingen i skattesystemet på.

Hvor endnu et skattebrev af 1467 fritog »gårdsæder, som sidder ved gode mænds gårde og intet andet giver til landgilde uden arbejde«³⁵ for skat (utvivlsomt fordi de antoges at være dækket af hovedgårdens skattefrihed), var det på reformationstiden efter alt at dømme stedse vanskeligere i praksis at opere-re med et sådant skel imellem gårdsæder og egentlige fæstebønder, som udviklingen i ikke ringe grad havde udvisket, hvorfor Frederik I med forordningen af 1526³⁶ omformulerede reglen i et sprog, der bedre svarede til de eksisterende realiteter, nemlig at gårdsæder og *ugedagsmænd i hovedgårdens hovedsogn* hermed var skattefrie, den med tiden blivende skattebrevsformular.

Utvivlsomt er det bagved liggende forhold det, at der langt op i 1400-tallet i nok så høj grad var tale om jord, der søgte en lejer (dvs. en så kapitalstærk fæster, at han uden alt for megen hjælp fra godsejerens side formåede at drive sin gård på egen hånd og deraf årligt udrede sine afgifter m.v.), hvorfor det længe snarest drejede sig om at *fastholde* bonden på godset³⁷, således at en egentlig udtalt fæsterbeskyttelse længe savnede reel baggrund.

Men det er dog ikke helt uden interesse, at netop som kong Hans 1506 i sin københavnske »huslejelovgivning« forbyder udvisning af lejere (så længe de betalte deres husleje til

aftalt tid)³⁸, finder vi ligesom det første spor af tilsvarende regler for bondejorden. Næppe uden sammenhæng med at lensmanden på Ålborghus 1505 (27/20) fradømtes lenet³⁹ på grund af grov misrøgt (specielt med hensyn til selvejergodset, skovene m.m.), skal kong Hans (også 1505, omend uden dato) have udstedt et brev til Hellum herreds bønder⁴⁰ (øjensynligt såvel selvejere som fæstebønder), der ikke blot fastsætter deres gæsteriydelser, men forbyder, ikke blot at de på engang både betaler arbejdspenge og gør hoveri, men også at de udvises af deres gårde, så længe de holder dem ved magt og giver (pligtig) skat og landgilde⁴¹.

Det forekommer mig ret betegnende, at det eneste alternativ, Scocozza (og før ham Allen og Skrubbeltrang) kan opstille som tolkningsmulighed for 1523-forordningen, er, at vel handler den (formelt) alene om, at *indgåede aftaler* skal overholdes (af begge parter) – et så elementært retsprincip, der næppe behøvede at bebyrde en regering i en kritisk situation –; men der kunne jo eventuelt være tale om *åremålsfæste*. Dette er en logisk korrekt mulighed, der kun savner ét i at være plausibel, at åremålsfæste mig bekendt er praktisk talt ukendt i reformationstidens kildemateriale⁴²; dvs. med én karakteristisk undtagelse: Christiern II's landlov, hvis § 68 ud over bestemmelser, der reelt er identisk med 1523-forordningen, har ligesom »påklistet« en afsluttende sætning om *minimumsfæstet* på otte år (jfr. UI-

35. Repertorium II 2316 samt Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede (1903) s. 540ff., med et eksempel herpå fra så sent som 1511.

36. Danske Magazin 2 V s. 111, jfr. Will. Christensen op. cit. s. 546, samt H. Bennike Madsen: Det danske Skattevæsen (1978) s. 63.

37. Om det specielt sjællandske vornedskab, der formentlig opstår først i 1490erne som følge af »en kollegial vedtagelse« de sjællandske storgodsejere imellem om ikke længere at »hugge« fæstere fra hinanden, se Frank Pedersen op. cit. note 26 med henvisning til (utrykt) specialeafhandling, Århus 1980.

38. DD I nr. 43, s. 136ff.; dommen er bevaret i talrige ms., og princippet gentoges (specielt vedrørende kirkejord i købstæderne) af de flg. konger.

39. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme I (1842) s. 32f.

40. Repertorium II 10506, bevaret i rettertingsdom af 1554.

41. Omend der kun er bevaret lovgivning fra kong Hans i beskedent omfang, kan man ofte have en fornemmelse af, at visse Christiern II – foranstaltninger ikke var helt uden fortillfælde. Jfr. ovf. s. 292 om kong Hans' breve til vestfynske bønder samt Christiern II's tilsvarende breve, cit. Aksel E. Christensen op. cit. s. 139.

42. Specielt efter at Steenstrup påviste, at de af Estrup fremførte eksempler på senmiddelalderlige »langtidsfæstebreve« så at sige alle er »forpagtningskontrakter«, gerne til folk udenfor bondestanden, jfr. ovf. note 24 samt Aksel E. Christensen op. cit. s. 136 og s. 139.

dallms. § 110 med de 10–12 år), såvidt jeg kan skønne, netop Allens eneste kildegrundlag for åremålsthese. Og da allerede påfølgende § 69 fastslår, at gentagen landgildvægring er udvisningsgrund (parallelt til Uldalms. § 99, men ligger faktisk også i § 101), virker dette løfte om minimumsfæste lidet velovervejset.

Men netop denne bestemmelse står ganske isoleret i datidig retspraksis og er højst tænkeligt nok et eksempel på, hvorledes det grandiose (og ofte velmente) reformprojekt kunne være ganske ude af trit med virkeligheden⁴³, hvorfor Frederik I – efter lovenes nullification – fandt det på sin plads at forsikre bønderne om, at man ikke dermed tilsigtede nogen ændring af den (større eller mindre) grad af sikkerhed, som de måtte have i deres fæstemål.

Kort sagt: er det ikke muligt, at idet udviklingen i voksende omfang var ved at fjerne et ældgammelt skel imellem egentlige fæstegårde (med langtids-, formentlig »livstidsfæstemål«) og gårdsædegårde (fra først af uden samme retsbeskyttelse), ønskede Christiern II – sin vane tro vel hårdhændet – at fjerne de sidste rester af dette skel og således egaliserer fæstevilkårene overalt ved som et »kompromis« at fastlægge en lille halv snes år *som minimum*, hvilket med datidens høje dødelighed og mange bønders ønske om at fraslytte deres gårde næppe var alt for langt fra den i praksis fungerende »gennemsnitlige livsfæsteperiode«? I så fald har forordningen tilgodeset småbøndernes (rester af de tidligere gårdsæders) tarv, men er omvendt kommet til at stille de (egentlige) fæstebønder ringere, der tænkeligt forlængst i praksis havde opnået en i hvert fald »livsfæstelignende« position i takt med stedsmålets udbredelse.

Dette kunne igen bidrage til at forklare den yderst ringe opbakning blandt bønderne for Christiern II's sag, medens Frederik I med sin forordningen af 1523 holdt sig indenfor de eksisterende rammer, men til gengæld gjorde

det muligt at udstrække langtidsfæsternes vilkår til alle bønder, hvorefter Christian III først gennem administrativ praksis for krongodset (1540–47 og 1557) samt gennem retspraksis og sluttelig gennem forordningerne (1551 og 1558, ja formentlig allerede 1547) sørgede for, at dette system fæstnedes, så at det sidenhen blev så selvfølgelig, at nøjere bestemmelser m.v. så at sige ikke kendes.

Christiern II's landlov § 68–69

Medens 1523-forordningen findes i et alt i alt hæderligt tryk i Erslev-Møllerups udgave (1879), er det næppe nødvendigt nok engang at aftrykke dette (uanset at det nystartede Kildeskriftselskab næppe selv var helt tilfreds med de benyttede principper, jfr. forordet til udgaven af »Danske Kancelliregistranter« (1882) s. vii, formentlig ikke upåvirket af Heises kritik i HT 5 II). Derimod vil det næppe være uden interesse – indtil fortsættelse af rigslovgivningsudgaven når hertil – at gengive det arnamagnæanske lovmanuskripts relevante §§ 68 og 69:

lxviii

Ithem inghen bondhæ ehwem handt helsth thilhører eller thiænær, antthen kronen, kyrcken, ridderskabbeth eller andhre, skall ey kastes aff hanss goridt, all thendt stwndt handt thendt bygger och forbædrer och giffwer siith landtgilddhæ, och hwess aff gaardhen gaaer, aerlighen wdt thiill godhæ rædhæ, och ære hanss hosbondhæ lydigh och hørrigh och thilbørlich thienisthæ. Wille wii och, att nar noghen fæsther gaardt, tha schall handt thendt beholdhæ wdi viii aær, i thet myndtztshæ, før handt maa wtwisses.

lxix

Ithem alth landgyldhæ som aff bønder ydes schall, wille wii att thee thill godæ redhæ thill

43. Om samtidens reaktion på lovene, herunder også bøndernes beherskede entusiasme se Troels Dahlerup i »Festskrift til Niels Skyum-Nielsen« (1981) s. 267ff., specielt s. 273.

thwindhæ thider om aaridt eller een thiidt, effther som sedtwane i landhett ær, redhelighen wtgiffuis och ydess schall. Bliffwer noghen bondhæ igen standendes medt noghett hanss landgylldhæ, och thett ey thill thendt terminn och landgildes dagh ladher rædelighen wdtkomme, tha schall strags wdtwordes wdaff hanss boe, soo møghett som thett

landtgilddhæ thilsigher handt igen medt bliffwer sthanddindes, och ther som handt framdelis sidder hanss hosbondhæ offwerhørigh fore, och wiill ickæ rædelighen wdtgiffue siith landtgildhæ, tha schall hanss hosbondhe haffue magth hannem wtwisæ och setthæ en andhen indt wdi gaardhen igeen, som thet rædelighen wdtgiffue will.

Debat

Kristian Kristiansen: Populær arkæologi

Igennem de seneste tre–fire år har det populærarkæologiske bogmarked forandret sig betydeligt. For det første er udbudet øget og for det andet har en ny og yngre generation af arkæologer videreført arven efter den ældre generation af populærarkæologiske skribenter: Johannes Brøndsted, P. V. Glob, Thorkild Ramskou, m.fl. Og de har ikke blot vandret af gammelkendte og nedtrampede stier, men har formået at bryde helt nye veje indenfor genren. I *Fortid og Nutid* er tidligere anmeldt Jørgen Jensens første bind i socialhistorien, som repræsenterer et forsøg på i populær form at overføre en række af de nyere hypoteser om den forhistoriske samfundsudvikling på et arkæologisk materiale. Vi er også igennem de sidste tre–fire år blevet præsenteret for en ny samlet fremstilling af Danmarks oldtid i »Sesams« serie, hvoraf det sidste bind, om vikingetiden, netop er udkommet. Heri har man forsøgt at gengive oldtidens levevis og livsvilkår ud fra de nyeste forskningsresultater og, hvad der ikke er mindst vigtigt, man har desuden forsøgt at udvikle illustrationerne således, at de spiller en ligeså afgørende og formidlende rolle som teksten – en ikke ringe bedrift, som vil blive anmeldt i et senere nr. af *Fortid og Nutid*. I det følgende vil en række populærarkæologiske bøger, som er udkommet i de sidste to år–tre år kort blive anmeldt.

Den første i rækken er bogen *Danefæ*, som Nationalmuseet udgav som et festskrift til dronning Margrethe II på hendes 40 års fødselsdag i 1980. Denne publikation er undtagelsen fra det der er sagt ovenfor, idet den netop viderefører og bygger på nogle af de mest udbredte vaneforestillinger om hvad arkæologi er. Men lad os begynde med ganske kort at beskrive bogen og dens indhold.

Lad det være sagt straks, der er tale om en overordentlig smuk og velproduceret bog,

hvori der præsenteres 85 eksempler på danefæfund gjort indenfor de sidste 40 år. Hvert fund optager to sider, en billedside og en tekstside, som går smukt hånd i hånd. Et indledningskapitel gør nærmere rede for danefælovgivningen, dens historiske udvikling og dens administration i dag. Her er det ikke mindst vigtigt, at der bliver gjort op med den myte, at danefæ udelukkende er fund af guld, sølv og bronze. Tværtimod lægges der vægt på, at danefæbestemmelserne og retningslinjerne for deres administration har ændret sig og fortsat ændrer sig i takt med fagets videnskabelige udvikling. Der gives også eksempler på netop denne type af danefæfund: en stridsøkse fra Vrouehede, en grav fra jægerstenalderen, et depotfund af flintøkser fra den yngre stenalder og en udsmykket bendolk fra den ældre stenalder. Der er således næppe tvivl om, at bogen ikke blot bidrager til at øge forståelsen og respekten for danefæbestemmelserne, som jo i forvejen er almindelig kendte når det drejer sig om guld, sølv og andre ædelmetalgenstande, men at den også på væsentlig måde bidrager til at udvide opfattelsen af, hvad der falder ind under danefæbestemmelserne. I en tid hvor amatørarkæologers aktiviteter og anvendelsen af metaldetektorer er i stadig vækst, tjener bogen således utvivlsomt et nyttigt formål.

Det skal dog på den anden side ikke være nogen hemmelighed, at jeg har et noget ambivalent forhold til en publikation af denne art. Det skyldes nok, at den med sin præsentation af overvejende enkeltstående og enestående fund er med til at cementere en opfattelse af arkæologi som cæmterjagt og samlermani af sjældne og værdifulde genstande fra oldtiden. Selv om dette element utvivlsomt indgår i de fleste menneskers interesse for oldtiden, også hos fagarkæologer, så er det en holdning, der står i modsætning til arkæ-

ologiens kulturhistoriske og videnskabelige målsætning, som netop underordner de enkelte fund i en kollektiv helhedsopfattelse af kulturudviklingen. Selv om en ofte talentfuld og velskrevet ledsagetekst i et vist omfang råder bod herpå, så kan jeg ikke lade være med at synes, at danefæbogen egentlig er en lidt underlødigt hyldet til en monark, som dog har dyrket arkæologien, ikke blot som samler og amatør, men også i perioder som engageret, professionel arkæolog. De festskrifter som svensk arkæologi har tilegnet den afdøde svenske konge var i hvert fald af en helt anderledes videnskabelig karat.

Med bogen *Nordens Guld, – en bog om oldtidens rav, mennesker og myter* – af museumsinspektør ved Nationalmuseet Jørgen Jensen, udgivet på Gyldendals forlag i 1982, er vi fremme ved en bog, der har træk tilfælles med danefæbogen i sit eksotiske emnevalg, men som i sin behandling af dette på afgørende vis placerer sig i en helt anden kategori. Som Nordens guld har ravet spillet en afgørende rolle igennem det meste af vor oldtid, både som handelsvare og som råmateriale for smykker og amuletter.

I bogen gives der først en beskrivelse af baggrunden for dannelsen af ravet og udbredelsen af ravforekomsterne, derefter bliver der givet en kulturhistorisk beskrivelse af ravet, dets anvendelse og betydning i oldtidens samfund fra stenalderjægeren og op til vikingerne.

Det der på afgørende vis skiller denne bog fra en banal beskrivelse af oldtidens ravskatte er netop forfatterens evne til at beskrive ravets betydning for de forskellige oldtidssamfund. Dermed bliver bogen om oldtidens rav i virkeligheden også en beskrivelse af samfundsudviklingen og herunder ikke mindst udviklingen af gaveudveksling og handel i oldtiden. Fra jægerstenalderen fremgår det af kapiteloverskrifter som: »Fra hånd til hånd« der beskriver gavegivningen, at dele og at eje. Fra den yngre stenalder bliver ravet en vigtig del af gravdstyret og bliver et efterspurgt statussymbol. Det afspejles i kapitler som: »Efterspurgte varer« – »status i livet og i døden« – »konkurrencen om prestige og magt«. Et spændende kapitel er ravets anvendelse

som international udvekslings- og gavegivningsmiddel ved begyndelsen til bronzealderen, som er beskrevet i kapitlet: »den første store spredning«. Men samtidig gøres der også op med traditionelle myter om en egentlig ravhandel, som basis for den bronze der handlede op til Nordeuropa i kapitlet: »myten om ravvejen«. På den anden side åbnes der med bronzealderen op for en international kulturudveksling og det gøres der levende og velskrevet rede for i kapitlet om ægærhavets rav og ravet der samtidig forsvandt fra Nordeuropa. Den logiske forklaring er naturligvis, at det i denne periode forsvandt sydpå, og i kapitlet om »naturvidenskaben og ravet« bliver vi præsenteret for naturvidenskabens svar på spørgsmålet om det ægæriske ravs oprindelse.

Sammenhængen og samspillet mellem Nordeuropa, Centraleuropa og det mediterane område fastholdes i de følgende kapitler. Under overskriften »det store spring fremad«, redegøres der for kulturudviklingen i Italien og det mediterane område fra det 8. århundrede, udviklingen af de etruskiske bystater og i Centraleuropa udviklingen af fyrstedømmer under overskriften: »et nyt Europa opstår«. I kapitlerne: »overherrer og vasaller«, og: »tribut og gavegivning«, føres vi ind i de central-europæiske samfunds udvikling henimod egentlige arkaiske statsdannelser og ravets betydning og anvendelse som smykke i denne periode, hvor Nordens rav havde fået konkurrence fra de nyopdagede ravlejer bl.a. på Sicilien. Ravets udbredelse og anvendelse knyttes således hele tiden til en beskrivelse af den økonomiske og politiske udvikling ikke blot i Norden, men også i hele det Central-europæiske og mediterane område, hvor ravet efterhånden fra bronzealderen og fremefter fandt anvendelse. Dette helhedsperspektiv fastholdes også i det sidste kapitel, der former sig som en beskrivelse af den keltiske bycivilisation i Central- og Vesteuropa, introduktionen af mønterne som betalingsmiddel, romerrigets grundlæggelse, samhandelen med germanerne og udviklingen af en romersk ravindustri baseret på de rige ravlejer oppe ved østersøkysten i det nuværende østlige Polen.

I det afsluttende kapitel som har overskriften: »den nye verdensorden« beskrives grundlæggelsen af bysamfundene i Nord-europa, der ses som led i udviklingen af et nyt samfund: vikingetidens statsmagt, som samtidig betegner opløsningen af det gamle samfundssystem og den økonomi som ravet i årtusinder havde været en vigtig del af. Dermed er vi med forfatterens ord nået til slutningen af vor historie.

Som man vil kunne forstå, er bogen *Nordens guld* et fremragende eksempel på, hvorledes man populært kan fremstille og beskrive en enkelt fundkategori fra oldtiden ved at sætte den ind i den kulturhistoriske og samfundsmæssige udvikling, som den har været et led i. På denne måde er bogen om »Nordens guld« blevet en bog om handel og samfundsudvikling fra de første jægere og frem til vikingetidens bydannelse, under oprulning af hele det kultursystem fra Skandinavien til Middelhavet, som ravet efterhånden blev en væsentlig del af. I dette perspektiv er ravbogen en imponerende populær-arkæologisk præstation, og udover at være veloplagt og velskrevet, betegner den en væsentlig fornyelse af den del af den populærarkæologiske genre, som beskæftiger sig med enkelttemaer.

Den i 1982 udkomne bog *Søfolk og kentaurer, mennesker og myter i yngre bronzealder* af arkæologen Søren Nancke-Krog er ligeledes et eksempel på en populærarkæologisk nyfortolkning af en epoke i vor forhistorie, som er rig på fund, såvel hjemligt fremstillede som importerede fra Centraleuropa. I modsætning til Jørgen Jensens bog bæres Søren Nancke Krogs fortolkning af den yngre bronzealders mennesker, søfolk og kentaurer ikke af noget samfundsmæssigt helhedssyn. Der er tale om en egentlig historisk tolkning af begivenheder, handelstogter og kulturforbindelser fra Ruslands stepper til Borremosens folk i Nordjylland. Som sådan rummer den mange spændende og til tider provokerende nye iagttagelser og fortolkninger, men også en del »skævere« og direkte fejl.

Hovedsigtet med bogen er, at belyse samspillet mellem Nordens bronzealder og øst-europæiske, skytiske rytterfold som igennem lang årrække har været en af Søren Nancke-

Krogs hovedinteresser. Det andet udgangspunkt for bogen er dateringen til yngre bronzealder af en række af moseligene, som for forfatteren bliver udgangspunkt for en delvis nytolkning af livsvilkårene i den yngre bronzealder. I et af de indledende kapitler »søslag, strejker og sammenbrud« ridses optakten til den yngre bronzealder op, sammenbruddet af den mykenske kultur og øvrige højkulturer i orienten, der falder sammen med nogle markante ændringer i de centraleuropæiske bronzealderkulturer.

Det er stadig væk omdiskuteret i hvilket omfang centraleuropæiske bronzealderfolk deltog i de plyndringstogter og slag som fulgte i kølvandet på, og måske var en medvirkende årsag til de dramatiske begivenheder omkring år 1200 før vor tidsregning.

I efterfølgende kapitler får vi en noget rodet beskrivelse af de fjerne kontakter og kulturimpulser, som fulgte i kølvandet på de just nævnte store omvæltninger, heriblandt de første ryttere. Der trækkes forbindelser helt over til Rusland og Kina, hvorfra steppefolk i denne periode skulle være trængt vestover for derefter at sætte deres præg på den yngre bronzealders kultur fra omkring 1100 før vor tidsregning. Søren Nancke-Krog forsøger at eftervise impulser fra steppenomadene i den yngre bronzealder i en lang række kulturelementer, det gælder bl.a. hestestudstyr, men også i tatoveringskunstens fremtrængen, som belyses i et spændende kapitel. Søren Nancke Krogs teori er den, at en klimaændring på stepperne i området fra Kina til Europa førte til en ændret livsførelse fra halvnomader til ryttere, som efterhånden trængte mere og mere vest over og ind i Europa.

Herefter vendes der tilbage til Borremosens folk og en tolkning af moseligene. I et efterfølgende kapitel beskrives bebyggelsen, husene og livsvilkårene i den yngre bronzealder i Himmerland på basis af de mange nye udgravninger i de senere år. I kapitlet »sådan boede de« får vi en ganske spændende diskussion og tolkning af hvorledes bronzealderens huse har set ud, bl.a. med baggrund i husurnerne og de senere års udgravninger af hus-tomter. Også kapitlet »kunsten at sætte tråde sammen« byder på en spændende nytolkning

af bronzealderens væveteknik med baggrund i praktiske eksperimenter. Derimod er der ikke så meget nyt at hente i kapitlerne om bronzestøbning og søfart. Og det samme gælder kapitlet om kunst og kultur »de dødes rige«.

Bogen rundes af med et kapitel der hedder »et nyt rytterfolk«, nemlig skyterne som trængte vestover omkring 600 år før Kristus, og dermed efter forfatterens mening afbrød handelsforbindelsen sydpå og satte punktum for bronzealderen.

Sammenfattende kan det siges at bogen falder i to dele som har svært ved at nå sammen. På den ene side de store udsyn og tolkninger af steppefolkenes vandringer i Asien og Europa gennem næsten et årtusinde. På den anden side en mere konkret tolkning af boliger, landbrug, vævning, bronzestøbning etc. i Danmark med udgangspunkt i Himmerland. Forbindelsesleddet bliver her tolkningen af Himmerland som hjemsted for kimbrerne, som skulle nedstamme fra steppefolket kimbrerne.

Fortælleteknisk tager forfatteren udgangspunkt i enkelte fund og hændelser og trækker herfra de store linier op – en god teknik anvendt med måde. For undertegnede bliver slutresultatet dog et noget kaotisk billede præget af manglende sammenhæng. Undervejs får vi besked om alverdens ting fra julemandens historiske oprindelse og Jomfru Marias jomfrufødsel til jødernes oprindelse.

De bedste dele er så afgjort de konkrete tolkninger af bl.a. landbrug og væveteknik baseret på de omfattende praktiske eksperimenter som forfatteren ledede i slutningen af 70'erne. Man må se frem til en nærmere fremlæggelse og dokumentation heraf.

De svageste dele er tolkningen af rytterfolkenes indflydelse på den senere del af bronzealderens kulturhistorie. De bærer tydeligt præg af at forfatteren har eftersporet nogle få udvalgte kulturelementer som tolkes yderst bastant og uden tilstrækkeligt kendskab til det arkæologiske materiale i øvrigt. Der springes fra Kina og Ægypten til Danmark uden smålig skelnen til kronologi og kulturgrupper. Det er mere fantasi end forskning vi præsenteres for i disse afsnit.

Søren Nancke-Krog viderefører en kultur-

historisk forskningstradition hvor ligheder i arkæologisk materiale tolkes som udtryk for vandringer af folkestammer eller af enkelte handelsmænd. Denne forskningstradition blev der gjort videnskabelig op med i 1950'erne og 60'erne. Det blev fremhævet, at man måtte udforske de enkelte kulturers indre opbygning og struktur som en forudsætning for at tolke kulturpåvirkninger. Derfor har man i de sidst 1015 år koncentreret sig om den side af sagen. Søren Nancke-Krog går imidlertid flere steder i sine tolkninger langt ud over hvad selv de mest rabiate og højt flyvende arkæologer kunne finde på at skrive for 40–50 år siden inden kritikken satte ind. Han er uden kendskab til de mest elementære kritiske og metodiske forudsætninger for sådanne tolkningsforsøg. Dette i kombination med en sine steder noget svagt funderet baggrundsviden betyder at bogens hovedteser om direkte rytterkontakter til Danmark må afvises. Det betyder imidlertid ikke at de problemstillinger der peges på kan afvises. Der er mangt og meget i bogen der fortjener nærmere afprøvning og der er mange friske tolkninger. Men ind imellem også det rene vås. Det er derfor en bog der på samme tid inspirerer og irriterer.

Fantasi og idérigdom er forudsætningen for al original forskning, men uden fordybelse i materialet og metodisk disciplin ender det i de vildskud som vokser så frodigt i denne bog, iblandet gode indfald og tolkninger.

Til slut en kritik som ikke alene gælder denne bog, men mange andre populærarkæologiske bøger: det er en hån både overfor den interesserede læser og overfor arkæologiske kolleger at man ikke giver litteraturhenvisninger til de ofte nye tolkninger der præsenteres og som ikke findes i de få standardværker der som regel henvises til.

Med bogen *Landskab og Oldtid – atlas over Søllerød og Lynghy-Tårnbæk kommuner* fra 1982 af arkæologen Svend Åge Knudsen er vi ovre i en helt anden genre. Det er en kombineret arkæologisk kortlægning og topografisk beskrivelse af en lokalregions oldtidsbebyggelse. Den adskiller sig imidlertid markant fra alle tidligere sådanne udgivelser, både i sin metodiske opbygning og i sin præsentation af den

forhistoriske bebyggelses historie. Der er således tale om en både videnskabelig og populærarkæologisk nyskabelse. Jeg vil derfor indlede med en beskrivelse af bogens metodiske opbygning.

Det er bogens hovedsigte at belyse samspillet mellem landskab og bebyggelse. Som udgangspunkt for den arkæologiske kortlægning har forfatteren taget udgangspunkt i de kilder der findes registreret på Nationalmuseet og i de lokale museer. Dette materiale er imidlertid fortrinsvis tilvejebragt efter de store landboreformer, det vil sige fra begyndelsen og midten af forrige århundrede og frem til i dag. Spørgsmålet er derfor hvor repræsentativt det er? I hvor høj grad har f.eks. ældre tiders sløjfninger af fortidsminder i forbindelse med nyopdyrkningerne i slutningen af 1700-tallet, eller længere tilbage, destrueret fortidsminder som vi i dag ikke har kendskab til? For at afklare disse for en bebyggelsehistorisk analyse væsentlige problemstillinger gennemførte forfatteren en omfattende historisk-arkæologisk kildeanalyse. Samtlige kendte historiske kilder og gamle udskiftningskort blev gennemgået på Rigsarkivet for om muligt der at finde henvisninger til fortidsminder. Dette kunne både være i form af stednavne, i form af afbildninger på gamle kort og i form af beskrivelser af sløjfninger. Resultatet af denne omfattende arbejdsindsats viste sig at være over al forventning. I det omtalte område forøgedes antallet af fundlokaliteter med flere hundrede procent, og det viste sig at denne forøgelse ikke blot faldt inden for de allerede kendte bebyggede områder, men i meget væsentlig omfang udfyldte hidtil hvide pletter på det arkæologiske bebyggelseskort. Undersøgelsen gav således et afgørende korrektiv til de kendte arkæologiske kilder.

For dernæst at tilvejebringe et topografisk kortmateriale til den bebyggelsehistoriske analyse anvendte forfatteren flere forskellige korttyper. Som basiskort udarbejdedes et kort med indtegnede højdekurver og vandskel hvorpå samtlige vådområder, søområder, gamle åløb inden moderne dræning etc. blev indtegnet fra de ældst bevarede udskiftningskort fra slutningen af 1700-tallet og begyndel-

sen af 1800-tallet. Dette basiskort repræsenterer den bedste tilnærmelse til et forhistorisk landskab. Det suppleres endvidere af et geologisk kort. Også udarbejdelsen af dette kortmateriale repræsenterer en original og betydningsfuld indsats, idet det giver den arkæologisk-bebyggelsehistoriske analyse langt mere dybde end man ellers er vant til.

Sammenfattende må man karakterisere bogens metodiske udgangspunkt, kombinationen af arkæologiske og historiske kilder, som et originalt og væsentligt nyt bidrag til dansk arkæologisk bebyggelsesforskning. Herefter vil jeg kort beskrive bogens opbygning og indhold.

Introduktionen beskriver kortlægningen af det forhistoriske landskab og forklarer de anvendte kort sådan som jeg har beskrevet det ovenfor. Dernæst gennemgås egnens landskabsformer geologisk og topografisk, illustreret af et geologisk kort og et af de omtalte landskabstopografiske grundkort med søer, moser, åer og vådområders oprindelige udstrækning inden dræningen. I et efterfølgende kapitel får vi beskrevet hvorledes egnen fik sin oldtidshistorie, herunder sløjfningerne, oldtidsmindernes registrering og de arkæologiske udgravninger – et væsentligt kildekritisk bidrag.

I den resterende del af bogen præsenteres en kronologisk fortløbende gennemgang af oldtidsbebyggelsen fra jægerstenalder til vikingetid, og bogen afsluttes med en række helt moderne detailkort over fortidsminderne i egnens skove, herunder også oldtidsagre og hulveje. På denne måde kan den interesserede læser med kortene i hånden let og bekvemt genfinde fortidsminderne i forhold til det moderne terræn og den moderne bebyggelse – en virkelig gennearbejdet pædagogisk hjælp.

De enkelte kapitler er rigt illustreret. Basis er naturligvis de topografisk arkæologiske grundkort for hele området, som undervejs i teksten suppleres af en lang række detalierede kortudsnit der illustrerer særlige træk i bebyggelsen. Dertil kommer en lang række fremragende fotografier og oldsagstegninger, samt eksempler på fortidsminderne på de gamle udskiftningskort. Jeg skal ikke gå nærmere ind på de enkelte kapitler, men vil nøjes

med at fastslå at hele bogen er overordentlig velskrevet og let forståelig, ligesom der fremlægges en lang række nye originale iagttagelser over bebyggelsesudviklingen. Endvidere vil de fremragende arkæologisk-topografiske kort kunne danne udgangspunkt for videre bebyggelsehistoriske analyser. Hvert kapitel afsluttes med en vejledende litteraturoversigt.

Sammenfattende må bogen karakteriseres som usædvanlig gennemarbejdet, grafisk og illustrationsmæssigt, ligesom den var en konstant fornøjelse at læse. I forening med den originale metodiske indsats som ligger bag repræsenterer den et betydningsfuldt nyt bidrag til den populærarkæologiske tradition i Danmark.

Med bogen *Fortidens spor i Århuskoven* af arkæologen Jesper Laursen bevæger vi os videre inden for samme populærarkæologiske tradition, blot med den forskel, at de områder der her er udvalgt er væsentligt mindre, idet de udgøres af skovene omkring Århus, som er nogle af de mest besøgte i landet. Det er derfor naturligt at fremstille en håndbog for den arkæologisk interesserede, da skovene rummer mange spor efter fortiden.

Også denne bog repræsenterer på mange måder et originalt nyt bidrag til genren. Det nye er her at forfatteren ikke har nøjedes med at beskæftige sig med forhistorien, men tværtimod har beskrevet skovenes kulturhistorie helt op til vor egen tid og alle de fysiske spor der endnu kan ses som resultat heraf. Som Svend Åge Knudsen har også Jesper Laursen foretaget omfattende studier i såvel publiceret som upubliceret historisk kilde-materiale for at kunne samle alle brikkerne til dette meget spændende stykke skovhistorie og kulturhistorie.

Bogens styrke ligger endvidere i illustrationerne, idet det er lykkedes forfatteren at fremdrage en lang række ældre fotografier både af bebyggelsen i slutningen af forrige århundrede og af nogle af de aktiviteter der fandt sted i skovene. Dette spændende fotografiske materiale er suppleret med en række malerier, stik og tegninger. Men også den arkæologiske dokumentation er overordentlig smuk og gennemarbejdet. Den består af en kombination af gode fotografier fra de senere

år, samt en række meget smukke oldsagstegninger. Endelig er bogen udstyret med nogle fine og illustrative rekonstruktionstegninger. De viser f.eks. hvorledes oldtidsagrene opstod, hvordan man kløvede sten, hvorledes tørveskæringen og teglværksdriften fandt sted. Endelig rummer bogen nogle overskuelige kort over skovene med alle de beskrevne lokaliteter angivet og nummererede.

I beskrivelsen af de enkelte skovområder indledes med en gennemgang af ejerforholdene og skovens anvendelse gennem tiderne til fritidsbrug. Derefter følger en gennemgang af skovens kulturhistorie begyndende med oldtiden. Skovens udnyttelse til landbrug gennem tiderne og sporene herefter beskrives, efterfulgt af kapitler om sporene efter skovbrug, jagt og fiskeri, råstofudnyttelse, vandkraftudnyttelse, mølledrift og samfærdsel. Alt er som nævnt overdådigt illustreret, teksten er velskrevet og underholdende.

Med fortidens spor i Århuskoven er det for første gang lykkedes at give en samlet kulturhistorisk beskrivelse af alle de historiske vidnesbyrd en lang række af vores skove rummer – fra oldtiden, hvor området endnu ikke var skovbevokset, og frem til de forskellige måder skovene senere har været udnyttet på. Mange af disse kulturhistoriske levn findes i dag kun bevaret i vore gamle skovområder. Bogen bidrager således til at øge både befolkningens og skovejernes forståelse af, at de gamle løvskove er enestående værdifulde kulturlandskaber.

De to sidste bøger der vil blive omtalt er henholdsvis *Bornholm i oldtiden – Oldtidsminder og deres kulturhistoriske baggrund* af Lisbeth Pedersen, og *Bornholm i historisk tid – forsvarsværker og deres politiske baggrund. Tur-forslag og en kort beskrivelse af de gamle kystskanser*, af H. E. Skaarup og Lisbeth Pedersen. Disse to små bøger på hver 80 og 65 sider er et nyt regionalt bidrag til genren »med arkæologen Danmark rundt« og »348 oldtidsminder i Jylland og på øerne« som tidligere er udgivet af henholdsvis Politikens Forlag og Gyldendal. Begge bøger består af to dele. Først en kulturhistorisk gennemgang af oldtidshistorien og historisk tid, rigt illustreret med fotografier, farvebilleder og tegninger af såvel

fortidsminder som fund. Derefter en arkæologisk og historisk vejviser til de mest seværdige monumenter, med tilhørende detailoversigtskort og fotografier. Bagest i bogen findes et kort hvor der henvises til de omtalte nr.

Der er således tale om en udvidet arkæologisk og historisk vejviser for den mere interesserede besøgende. Og som sådan fungerer bøgerne godt. Den kulturhistoriske gennemgang er velskrevet, men bringer i øvrigt ikke væsentligt nyt. Den giver en kortfattet og overskuelig up to date indføring. Vejviseren til fortidsminderne og de historiske lokaliteter skal derimod fremhæves for sin gode beskrivelse af hvordan man finder fortidsminderne og for de gode supplerende illustrationer. Det skulle synes elementært at en arkæologisk-historisk vejviser også virkelig er i stand til at vise vej, men hverken Gyldendals to bøger om oldtidsminderne i Danmark eller Politikens »Med arkæologen Danmark rundt« lever op til dette elementære krav. Med dem i hånden er man faktisk ilde stedt og vil møde mange ærgrelser. Faktisk er de uanvendelige til deres formål, selv om »Med arkæologen Danmark rundt« er væsentlig bedre end Gyldendals.

Alt i alt må man altså hilse de to små bøger velkomne. De bringer ikke afgørende nyt, men tjener deres formål smukt.

Litteraturliste

- P. V. Glob (red.): *Danefæ*. Til hendes Majestæt dronning Margrethe II. 16. april 1980. Nationalmuseet. 1980. 200 s. ill. kr. 225.
- Jørgen Jensen: *Nordens guld* – en bog om oldtidens rav, mennesker og myter. Gyldendal. 1982. 186 s. ill. kr. 158.
- Søren Nancke-Krogh: *Søfolk og kentaurer* – mennesker i yngre bronzealder. Nyt Nordisk Forlag. 1982. 149 s. ill. kr. 99,50.
- Svend Aage Knudsen: *Landskab og oldtid*. Atlas over Søllerød og Lyngby-Taarbæk kommuner. Historisk samfund for Søllerød og Lyngby-Taarbæk kommuner. 1982. 146 s. ill. kr. 150.
- Jesper Laursen: *Fortidens spor i Århuskøbene*. En håndbog. Jysk Arkæologisk Selskab. 1983. 175 s. ill. kr. 85,40.
- Lisbeth Pedersen: *Bornholm i oldtiden & H. E. Skaarup: Bornholm i historisk tid*. De samv. bornholmske turistforeninger. 1983. 80 s. og 64 s. ill. kr. 45 pr. stk.

Alex Wittendorff:

Da al Ribe blev skrevet i mandtal

Om tal, trolddom og kapitalisme i danske bysamfund i det 16. og 17. århundrede – foranlediget af *Ole Degn*: Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660. Bind I og II. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 39. Universitetsforlaget i Aarhus 1981. 458 + 402 s., ill., kr. 231,80.

Man kan ikke påstå, at de danske købstæders historie i det 16. og 17. århundrede er et særlig forsømt område, lige så lidt som landboforholdene er det. Når den bog, der har givet anledning til de følgende sider, alligevel må siges at være noget nyt i dansk historieskrivning hænger det sammen med det meget omfattende sigte, forfatteren har med den. Hensigten med det store værk er »ud fra en helhedsbetragtning at give en samlet analyse og fremstilling af de økonomiske og sociale forhold i et konkret samfund i dets helhed«. Ole Degn vil på empirisk grundlag analysere de enkelte elementer i samfundsstrukturen, bestemme deres placering i helheden, deres indvirken på og samspil med de øvrige elementer og til sidst forsøge at forklare den samlede samfundsstruktur og udviklingen i den behandlede periode. Dette løfterige program om detaljer og helhed, analyse og syntese, struktur og dynamik, som forfatteren opstiller side 14 ff, skal gennemføres under en mikrohistorisk synsvinkel med anvendelse af den metode, Lawrence Stone har døbt den prosopografiske: gennem indsamling af data på individniveau skabes der basis for analyse og beskrivelse af demografiske forhold, indtægts- og formueforhold, boligforhold, skattebetaling og forbrug, social og geografisk mobilitet osv. Og med individet som enhed skal der derefter indvindes historisk viden om de forskellige befolkningsgrupper og strukturerne i forbindelser mellem individer – i slægt og ægteskab, i økonomiske relationer, i retssager og sociale uroligheder og meget mere, alt sammen med henblik på at forstå strukturen og mekanismerne i samfundet.

Bogen, der er antaget som disputats ved

Odense Universitet, er indrettet således: Bind I rummer på sine 458 sider den egentlige tekst i tre dele: Befolkningen og det fysiske miljø, erhvervslivet og sociale og økonomiske forhold hvortil kommer en slutning med »Et forklaringsforsøg«. Bind II, der er på 402 sider, indeholder som det vigtigste de omfattende tabelbilag samt noter og registre. Når der i det følgende henvises til sidetal, gælder det bind I, mens der for tabelbilagenes vedkommende henvises til nummeret på samme måde som i bogens tekst.

På baggrund af den vidtgående og meget vigtige hensigt med bogen har jeg fundet det mest rimeligt at lade hovedsigtet med denne anmeldelse være en vurdering af, hvordan programmet gennemføres, og hvordan de mere overordnede forklaringer hænger sammen med de empiriske resultater. Anmeldelsen vil altså primært dreje sig om bogens hovedsager, hvilket i dette tilfælde ikke er nogen overflødig bemærkning, eftersom en af de mest fremtrædende egenskaber ved den er en overdådighed af detaljer om alt muligt vedrørende Ribe, og de er i nogle tilfælde så interessante, at man godt kunne fristes til at fordybe sig i dem, også når de ikke har forbindelse med det, bogen i øvrigt handler om. Det vil her kun ske i forbigående. Nu er en vældig optagethed af empiriske detaljer i sig selv udtryk for en holdning. Der skal, bl.a. i denne forbindelse, også gøres nogle bemærkninger om et par mere principielle problemer vedrørende de historiske forklaringer, herunder spørgsmålet om, hvad der med rette kan opfattes som det væsentligste, det om hvilket forklaringerne må koncentrere sig, når man vil nærme sig en indsigt i mere overordnede dele af den indviklede størrelse, som er genstand for vores forskning: den menneskelige virkelighed.

At det er »Ribe-samfundet«, der er valgt til undersøgelsen, er en naturlig ting, for kildematerialet her er enestående i en dansk sammenhæng. Ribes arkiv er vel det bedst bevarede byarkiv i landet fra tiden før 1660. Der er dombøger, begyndende 1527, skattelisterne foreligger i ubrudt række fra 1545, der er kæmnerregnskaber, borgerskabsprotokoller, fattigregnskaber og pengemesterregnskaber.

Og der er byfogedarkivet med tingbøger fra 1561 og skifteregistreringer (1650–60) – for blot at nævne nogle eksempler på de kildegrupper, der hyppigt optræder i bogens noter. Nævnes bør også de regnskabsbøger, der er bevaret efter Ribe-købmænd, og som Ole Degn tidligere har beskæftiget sig kyndigt med (jfr. bogens litteraturliste). Det afgørende i bogens sammenhæng er, at dette omfattende materiale er af en sådan natur, at det har været muligt på en række punkter at etablere lange, sammenhængende serier af data som grundlag for analyserne. Dette er en forudsætning for den nævnte metodes anvendelighed, og det skal i den forbindelse også fremhæves, at der ligger en overordentlig stor arbejdsindsats bag de fremlagte resultater. Så godt som alt det bevarede materiale er gennemgået, siger forfatteren (s. 21), og det ses af noteapparatet. I en tid, da mange uheldige udviklinger går i retning af at motivere unge og yngre forskere til mere at skrive end at forske, fortjener det at nævnes, at det, der her foreligger, har et vedholdende og tålmodigt slid i arkiverne som forudsætning.

Undertitlens udtryk, Ribe-samfundet, er ikke entydigt. Meningen er at inddrage et område som baggrund for forståelsen af forholdene i bysamfundet. Der tænkes på »det økonomiske og sociale aktivitetsfelt, hvor byen Ribe stod som centrum, hvor den havde sine centrumsfunktioner« (s. 18). Her synes lagt op til en dynamisk, korologisk undersøgelse af spillet mellem by og region og med vægt på Ribes funktion som »kraftfelt« i forskellige sammenhænge. Desværre indfries denne forventning kun i begrænset omfang, måske fordi forfatteren har været noget styret af et ønske om på forhånd at få orden i sagerne og fastslå en administrativ grænse, så der var noget fast at gå efter ved udvælgelsen af kildematerialet. Man ser ham vakle noget mellem Ribe stift og Riberhus len. På side 18 fastslår han, at de kan være gode hver for sig, men side 26 og igen side 66 defineres »Ribe-områdets stændersamfund« som stiftet, om hvilket det hedder (s. 62), at det ikke blot i kirkelig henseende, men også økonomisk, kulturelt og stilhistorisk udgjorde et sammenhængende område. Samtidig fastslås dog,

at Riberhus len skal være det egentlige kerneområde i fremstillingen. Disse administrative inddelinger er kun funktionelle i ganske bestemte henseender, hvilket forfatteren naturligvis er klar over, og hertil lader de sig anvende. Forfatteren burde nok have holdt fast ved sit eget udtryk »aktivitetsfelt«, som ikke kan defineres ved administrative grænser. Det, der skulle undersøges, var vel netop, hvor grænserne for byens forskellige aktiviteter gik. Var sagen i højere grad blevet anskuet på den måde, var billedet af regionen sikkert blevet mere plastisk, end det nu er tilfældet.

Der er en ting, som dominerer bogen i den grad, at ingen læser kan slippe for at tage stilling til fænomenet, og det er tallene. Det går bogen igennem over stok og sten med tal og procenter. Alt kvantificeres og sættes med kærlig omhu i tabeller. Der er et par hundrede af dem, og nogle fylder flere sider. Også prosateksten vrimler med tal. Der er nedlagt en vældig mængde oplysninger i alle disse cifre og beregninger, og man må medgive forfatteren, at der sjældent i et historisk arbejde er gjort en så ihærdig indsats for at dokumentere og underbygge. Problemet er imidlertid, at det empiriske talmateriale ikke blot indgår som naturlige dele af præmisserne for slutninger og forklaringer. Tilbøjeligheden til at kvantificere opleves her som en holdning, en virkelighedsopfattelse, der implicit har styret hele arbejdet. Så sandt som bogen aftvinger respekt som et stort anlagt og seriøst forsøg på at skabe nye landvindinger for den historiske forskning, må den også for læserne rejse spørgsmålet om, hvad »objektiv« virkelighed er, og hvordan de humanistiske videnskaber kan forske i denne virkelighed. De efterfølgende generelle betragtninger over disse temaer prætenderer naturligvis ikke på nogen måde at yde disse problemer fuld retfærdighed. De er blot et forsøg på at klargøre, hvad der efter min mening er hovedproblemet ved Ole Degns arbejde. Der er ydermere tale om en tendens, som Ole Degn på ingen måde er ene om, selv om man her nok oplever den i usædvanlig magtfuld udfoldelse.

Så længe overhovedet, som mennesker har tænkt over livets mange ting, har de været stillet over for problemet om »objektiv« beskrivelse, dvs. meddelelser, som inden for de eksisterende erkendelsesrammer var entydige. I dette problems nyere historie, dvs. inden for de sidste 300–400 år, har matematikken erobret en ganske særlig rolle. Den har bidraget afgørende til udviklingen af logisk tænkning, og dens veldefinerede abstraktioner har været en uvurderlig hjælp til at udtrykke komplicerede sammenhænge af vidt forskellig natur. Da f.eks. Kepler ville bevise, at universet var et billede på treenheden med solen i midten som udtryk for faderen, tog han meget naturligt udgangspunkt i Kopernikus' system og brugte sin store matematiske begavelse og sin jernhårde flid til at bearbejde Tycho Brahes observationer af Marsbanen. Kepler fremlagde sine resultater i 1609. Man kan diskutere, om han havde »ret« og fik bevist, hvad han ville. Det må være en sag for teologer. Men hans resultater var »rigtige« i den forstand, at de stemte med senere observationer, og de kunne bruges til at udtrykke en anden overordnet sammenhæng end den, Kepler havde i hovedet. Det var den slags, der bidrog til at give matematikken succes. Den bemægtigede sig f.eks. fysikken, der oprindeligt betegnede al kundskab om den natur, vi selv er en del af, men som efterhånden kom til at betyde studiet af love for egenskaberne hos det livløse stof. Fysikken blev ved tallenes hjælp en eksakt videnskab, kendetegnet ved opstillingen af numeriske sammenhænge mellem målinger. Galileis og især Newtons mekaniske principper gav forklaring på årsag og virkning inden for et fysisk system defineret ved målelige størrelser. Det er velkendt, hvorledes en deterministisk eller kausal beskrivelse af denne art førte frem til den mekaniske naturopfattelse, der afløste den religiøse eller metafysiske og kom til at stå som idealet for videnskabelig forklaring på alle kundskabsområder, ganske uafhængig af den måde, hvorpå erfaringerne og indsigten opnås, og hvad det er, der skal forklares.¹

1. Om disse emner, se Niels Bohr, *Atomfysik og menneskelig erkendelse*, 1957, s. 83ff. og Prytz Johansen, *Naturvidenskab og religiøs virkelighed*. CHAOS, Dansk tidsskrift for religionshistoriske studier, I, 1982, s. 5–16.

Hensigten med disse bemærkninger er at erindre om den historiske baggrund for – og det, der historisk betinger – den erkendelsesmæssige situation, vi i dag befinder os i i vores del af verden. For at sige det kort: der er en almindelig tendens til at mene (eller føle), at vi i tal har et kriterium for realiteter af ganske særlig karat. Som Galilei fastslog: »Gud er matematiker«, og gud er måske nok død i mellemtiden, men tilbage er hos mange blevet den tro, at det, der kan siges med tal, er fakta af guddommelig natur. Vi har fået det med at gribe til tal, når påtrængende og vanskelige problemer skal løses. Tal kan bruges til at konstruere eller bevise en hvilken som helst »virkelighed«, herunder ikke mindst en sådan som administration og politikere kan forstå og arbejde med.

De humanistiske videnskaber er langt fra uberørt af denne tendens. Ikke mindst historikeren bliver i sit arbejde stadig mindet om erkendelsesproblemer forbundet med konflikten mellem vort ønske om en altomfattende begribelse af livet i fortiden i dets mangfoldighed og vore muligheder for at udtrykke os præcist og modsætningsfrit. I usikkerheden over for hvad mennesket er, og hvad der styrer menneskelig adfærd, absurd og uberegnelig som den kan forekomme, er det fristende – måske på et ubevidst plan – at søge tryghed i tallenes mere håndgribelige »virkelighed«. Også på venstrefløjens mærkes tendensen, og her kan en del af forklaringen måske ligge i den udbredte misforståelse af marxismen, som fatter den materialistiske side af sagen, men ikke synes at begribe det lige så væsentlige, dialektikken, samspillet og gensidigheden i en modsætningsfyldt helheds åndelige og materielle elementer. Marx bekæmpede selv den mekaniske materialisme med hårde ord, og det er en af historiens mange ironiske tilskikkelser, at megen mekanisk og skematisk »økonomisk« historie, måske garneret med begreber som produktionsmidler og klasser, er blevet udgivet for eller opfattes som marxisme. – Nu er allerede flere store mænd blevet nævnt. Lad os føje én til, Niels Bohr, som ikke kan mistænkes for at nære den udenforståen-

des mistro til tal og naturvidenskab. I et foredrag om »Kundskabens enhed« har han sagt, at »det er tankevækkende, at de simple begreber fra fysikken i stadig højere grad mister deres umiddelbare anvendelighed jo mere vi nærmer os de til bevidstheden knyttede træk hos levende organismer«. ²

Lad mig for ikke at blive misforstået præcisere, at der naturligvis er megen værdifuld historisk – og anden humanistisk – viden, hvor tal vil være en nyttig eller endog nødvendig del af formuleringen. Tabeller og serier af tal kan være egnede måder at fremlægge oplysninger i et stort kildemateriale. Det er der mange eksempler på i Ole Degns bog. Læserne er godt tilfreds med at se Ribes befolkning delt op og sat i tabeller som skatteydere, borgerskabstagere, indvandrede og udvandrede, næringsdrivende, husejere og lejere osv., selv om de fleste måske nok føler sig mindre opbyggede af at se tallene for hvor mange, der helt frem til år 1800 blev gift første gang i Amsterdam. Vi er glade for at få forelagt i overskuelig tabelform hele det store materiale om Ribes handel med udlandet, som kan måles i toldafgifter, antal øksne og antal købmænd, der eksporterede dem, under forskellige synsvinkler: i relation til købmændenes hjemsteder, offentlige hverv, indbyrdes familieforbindinger, oksernes oprindelse osv. Og vi er også glade for at se byens forskellige regnskaber, dens mark- og skattebøger flittigt bearbejdet og udnyttet til opgørelse af byens indtægter og udgifter, skatteudskrivning, fattigunderstøttelse og til placering af de forskellige social- og erhvervsgrupper i forhold til hinanden. Alt dette og endnu mere har Ole Degn på værdifuld vis lagt frem i de to bind. En del af materialet har ikke tidligere været benyttet, og da slet ikke så grundigt som her.

Men der er meget i virkelighedens verden, som ikke kan udtrykkes i tal eller forklares ved hjælp af tal. Lad mig nævne et ganske elementært, moderne eksempel. Det er naturligvis godt og væsentligt at få at vide, at Fremskridtspartiet kun har fået vedtaget tre (betydningsløse) love i den tid, det har været i Folketinget. Men dette eller andre tal kan ik-

2. Niels Bohr, *Atomfysik og menneskelig erkendelse*, s. 95.

ke bruges som målestok for partiets eller Mogens Glistrups politiske indflydelse i tinget. Den kan ikke udtrykkes i tal, men man kan forske i sagen alligevel og formentlig nå et resultat. Blandt præmisserne måtte være Fremskridtspartiets vælger- og galluptal og navnlig andre politikeres vurdering af disse tal, deres holdninger og taktiske evner, Fremskridtspartiets indre besværligheder, Mogens Glistrups personlighed o.m.m. Det afgørende i nærværende sammenhæng er, at Ole Degn med den måde, hans store bog er lagt an på, demonstrerer en tro på tal som overordnede kendsgerninger, der gør det svært for ham at stille spørgsmål til kildematerialet og give forklaringer, som rækker ud over de ydre ting, som kan måles og tælles. Og ved så konsekvent at fastholde tallene som basis for forståelse og forklaring låser han sig efter min mening fast i en opfattelse af menneskelig virkelighed, som jeg mener betegner en forarmelse af vort fag og dets muligheder som humanistisk videnskab. Lad mig give nogle eksempler.

Som bogens titel antyder er det ét af dens hovedtemaer, at det datidige samfund var kendetegnet af meget store sociale forskelle. Det kommer ikke bag på nogen, det har ikke mindst siden Allens dage været et velkendt faktum, som de fleste forfattere er gået ud fra, også når de ikke har formuleret sig specielt om sagen. Men det er alligevel nyttigt og værdifuldt at få en række forhold omkring en så fundamental egenskab ved dette samfund undersøgt til bunds og præciseret i en konkret sammenhæng, der får en lille gruppe Ribe-købmænd til at træde voldsomt frem på den øvrige bybefolknings bekostning. Det demonstreres, at denne gruppe i vid udstrækning dominerede den vigtige øksnehandel (tabelbilag 18–23), at det også var dem, der bedst forstod at udnytte byens faciliteter som f.eks. dens jorder (tabelbilag 7–9), at institutionen »de 24 mænd« ikke repræsenterede borgernes brede lag, men at skattelisterne afslører, at de så udpræget hørte til de mest velbærgede (tabelbilag 65), at de allerfleste var købmænd, og at rådmændene for en stor del rekrutteredes fra denne gruppe (tabel 98). Vigtig er påvisningen af, at beskatningen i

udpræget grad var degressiv: jo højere indtægt, des lavere skatteprocent (tabelbilag 37, som på grundlag af det meget omfattende tabelbilag 32 over formuer ifølge skifteregistreringer sætter formuer i relation til skatteansættelsen). Her overfor stilles beskatningen af håndværkere og arbejdere på baggrund af lønninger (tabel 85), og Ole Degn kan med megen vægt konkludere, at den tids skattesystem i uhyggelig grad vendte den tunge ende nedad, hvilket yderligere understreges ved påvisningen af de rige skatteyderes skatte snyderi og fiduser, samtidig med at »den hjerteløse beskatning af de ubemidlede« kommer til udtryk i en række personkarakteristikker i et mandtal fra ca. 1660 (s. 321 ff). Til karakteristik af den »almindelige« befolknings levevilkår sammenstiller Ole Degn håndværkerlønninger og rug- og bygpriserne og når til det (nok noget usikre) resultat, at kornspiser alene lagde beslag på ca. 45% af håndværkernes løn (s. 304 f).

Det er nogle af eksemplerne på, hvordan Ole Degn får begreberne »rig« og »fattig« i Ribe til at træde klart og tankevækkende frem ved hjælp af tallene. Og billedet ville – som meget andet i bogen – have stået stærkere, hvis det ikke havde været så overlæst med detaljer og overflødige og indlysende konstateringer. Hvad skal det til at meddele, at bondebefolkningen omfattede selvejere, fæstere, landhåndværkere, møllere, fiskere og andre (s. 63) eller at »håndværket frembragte de håndværksprodukter, som danske håndværkere med deres uddannelse og teknik formåede at fremstille« (s. 174) – samtidig med at mange ting, der ikke er indlysende, forbigås uden forklaring. Det er næppe alle, der ved, at samrask er tørrede flyndere, at skuller, der andet steds i bogen hedder skuld (s. 129 og II, s. 82) er fladfisk, specielt rødspætter, at en svarver (s. 175) er en drejer, sadder (s. 188) er græs- eller lyngtørv eller at finkebur (s. 390) vistnok betegner rådstuefængslet i Ribe – for nu at nævne nogle af de ord, jeg selv har måttet slå op. Det virker underligt, når »junkeren« omtales et par gange (s. 139), uden at det fortællers, at det drejer sig om prins Christian, som ellers omtales ved navn. Og hvorfor lave vidtløftige talopstillinger over

den indlysende ting, at købmændenes begravelse var finere og kostede mere end håndværkernes (tabel 78 efterfulgt af procentberegninger s. 308 f) – når samtidig den nøjeregnende omhu ikke strækker til at forklare den mærkværdighed, at præsten ved én begravelse skal have 12 rdl. for sin medvirken, men ved fire andre kun fra under 1 til 4 rdl. Kilden til den første er købmand Hans Friis' indenbys regnskabsbog, til de andre begravelsesregnskaber i skifterne. Er der her stillet noget sammen, som ikke hører sammen (tabel 79)? Rådmandskredsens rekruttering og familieforhold er et væsentligt problemkompleks, som med rette ofres megen opmærksomhed. Alle relevante oplysninger om de 75 borgmestre og rådmænd, der kendes 1550–1660, er stillet op i det 17 sider lange tabelbilag 64, og materialet bearbejdes eftertrykkeligt i teksten med procentberegninger og specialtabeller – bl.a. tabel 97 om rådmændenes alder ved indtræden, funktionstid og mands og kones alder ved 1. ægteskab med gennemsnit og antal personer som grundlag. Vist er grundigheden en dyd, men det bliver for meget, når forfatteren oven i alt dette frembringer en grafisk opstilling, der skal illustrere »et væv af personforbindelser, der er så sammenfiltret, at det er vanskeligt at udtrykke det grafisk« (s. 348 f). Ja, sådan er virkeligheden tit. Det ligner et diagram til en elektronisk røremaskine. Man har længe forinden overgivet sig til hans konklusion, som er den, at »man får i hvert fald et stærkt indtryk af, at rådmandskredsen har været en lille sammenspist gruppe, et forhold der kendes ganske tilsvarende fra byer i udlandet« (s. 350).

Men man skal ikke i irritation over at blive trukket ved næsen gennem en uendelighed af pedantisk empiri, i alt for mange tilfælde uden at man bliver ret meget klogere, glemme de værdifulde oplysninger i bogen, hvoraf der tidligere er nævnt nogle. De samler sig som sagt om den flere gange gentagne konklusion, at der var tale om et samfund med store økonomiske og sociale forskelle, men de konkretiserer og følger træk til det i forvejen kendte billede, som får klassesamfundets problemer og indre modsætninger til at træde frem. De fører frem til en række spørgsmål, til ønske

om *forklaring*. Det gør de også for forfatteren, men det er i hans forsøg på at give disse forklaringer, han demonstrerer en så bastant empiristisk eller om man vil positivistisk og »naturvidenskabelig« holdning, at det bliver afgørende for det samlede resultat. Det er i forsøgene på at give sammenfattende forklaringer, bogens største svaghed ligger.

Kapitlet »Social uro« indledes med endnu engang at konstatere de store sociale forskelle, og så falder den helt relevante bemærkning: »Man kan undre sig over, hvad der holdt et sådant samfund i balance« (s. 383). Man venter spændt på en diskussion af dette fundamentale spørgsmål, som gantages længere fremme i kapitlet (s. 403 f), hvor der tilføjes: »Hvad hindrede de mange små i at begå overgreb mod de få store?«

Svaret er skuffende. Efter forfatterens mening var det borgervæbningen, der holdt hele dette samfund i balance, den borgervæbning, som formelt skulle være et værn mod udefra kommende fjender, men reelt også måtte kunne anvendes indadtil i byen (s. 404 f). Det »bevises« med et par tabeller over skatteborgere med og uden våben, hvoraf det fremgår, at det for en stor del var de rige, der havde våben: »Et væbnet borgerskab stod over for dem, der stod udenfor« (s. 405).

Det må siges meget distinkt, at sådan er virkeligheden ikke. Når man ser bort fra meget primitive militærdiktaturer, holdes et samfund ikke i balance blot ved, at en lille gruppe magthavere har våben. Forestiller forfatteren sig virkelig en terrorbalance i Ribe gennem århundreder, hvor en borgervæbning på ca. 400 mand (s. 422) holdt en henvendt ti gange så stor befolkning i skak, herunder en stor gruppe håndværkere, der levede »hinsides sultegrænsen« (s. 185)? I borgervæbningens musketter og piker fandt han noget, der kan kvantificeres, og som han øjensynlig føler er »realiteter«, der bør bruges til forklaring.

Men der er lige så meget realitet i en række ikke-målelige størrelser, som det er langt mere relevant at bringe ind i billedet, når det splittede samfunds tilsyneladende ligevægt skal forklares. F.eks. tidens religiøs-sociale forestillinger, det kompleks af bevidste og ubevidste holdninger til menneskelivets vilkår,

som hørte sammen med den luthersk-ortodokse ideologi og dens ideer om livets indretning og individets plads i verden, og som var rammen om de forskellige gruppers selvforståelse og fortolkning af deres egen situation og muligheder. Et af de få steder, hvor Ole Degn tangerer temaer af den art, er i opgørelser over bøger og billeder i skifterne (tabel 81–83 og tabelbilag 60). Det eneste mere vidtgående disse opstillinger og procentberegninger bruges til er, at der – efter at det er konstateret, at 77% af de kendte bogtitler er religiøse – konkluderes, at »horisonten har været snæver« (s. 314). Ja, det kan vi mene i kvantemekanikkens og fjernsynets tidsalder. Men i stedet for at bebrejde de gamle ripensere, at de levede i deres tid, kunne Ole Degn have stillet spørgsmål om sammenhænge mellem sine mange oplysninger og have ræsonneret over forbindelsen mellem den ideologi, der kommer til udtryk i de religiøse bøger og billedmotiverne – f.eks. de ganske mange portrætter af kongelige personer, der har hængt i borgerhjemmene – og »balancen« i samfundet. Og i den forbindelse også over de muligheder, der måtte have været for den enkelte for at overskride de mentale barrierer, der blev sat af denne fælles bevidsthedsskabelse, hvori begreberne om virkelighed var forskellig fra vore, fordi virkeligheden var en anden.

I denne sammenhæng er forfatterens behandling af trolddomsprocesserne i Ribe interessant. Den berømte Maren Splids-sag er gjort til en slags ledemotiv i bogen, idet denne indledes med beretningen om henrettelsen af denne troldkvinde. Ole Degn skriver derpå: »Man kan spørge sig: hvordan var forholdene i et sådant samfund« (s. 13). Det lover godt, og forventningen stiger til uanede højder på side 385, hvor han vesnder tilbage til hekseprocesserne og siger, at hvis man analyserer dem på rette måde »forstår man, hvad disse hekseprocesser i virkeligheden var udtryk for«. Det er et problem, som i mange år har voldt forskere over hele verden hovedbrud, og man glæder sig til at få løst én gang for alle.

Forventningerne bliver slet ikke indfriet. Metoden er den, at Maren Splids-sagen og

dens udløbere (1637–1642) analyseres med henblik på at bestemme de implicerede personers sociale og økonomiske position, i hovedsagen som skatteborgere og efter bopæl i hovedgader eller baggader (tabel 105, 106, tabelbilag 74). Det væsentligste resultat er, at de 39 personer, der optræder flere gange i processerne, placerer sig således som skatteydere: 19 »hekseforfølgere« (dvs. at de i skudsmål går ind for en hekseforfølger og i nævningeed imod hekse) betaler i gennemsnit 9 skilling i skat, 12 »heksebeskyttere« (de går i skudsmål ind for hekse og i nævningeed imod en hekseforfølger) betaler i gennemsnit 15 skilling, mens 8 er »inkonsekvente« (de går ind for både hekseforfølgere og hekse eller både for og imod hekse) og betaler i gennemsnit 7 skilling i skat.

Konklusionen er, at der i sagerne er et modsætningsforhold »mellem overklasse og underklasse: Maren Splids selv tilhørte overklassen, . . . hendes anklagere tilhørte underklassen« (s. 394 f). Eller som det udtrykkes som konklusion på de nævnte skattetal: »Der synes at være tale om en modsætning mellem dårligt stillede og mere velstillede, måske også dårligt uddannede og uoplyste og bedre uddannede og oplyste« (s. 396).

Der er flere ting at sige til dette. Den tanke, at trolddomsanklagerne var udslag af de fattiges og uoplystes »hævnfølelse mod bedre-stillede« (s. 391) afhænger bl.a. af, om Maren Splids-processerne er typiske som trolddoms-sager. Det spørgsmål stiller Ole Degn ikke, og han inddrager ikke de andre processer i Ribe. Flere af de andre troldkoner i Ribe var slet ikke placeret socialt som Maren Splids, hvis mand var skrædder og værtshusholder. Maren Christens »Præk-Fader«, der blev brændt i 1577, betegnes som en »fattig bætlerske«, og det samme udtryk anvendes om Birthe Olufsdatter, der blev brændt i 1620. Begge disse to blev anklaget af Oluf Andersen Klokker, om hvem Grønlund bemærker, at han »viiste en sær alvorlighed i at befordre de gamle stakler til bålet«. Anna Lourups, brændt 1613, var »et fattigt almisse-lem i Giesteboderne«. Gertrud Povels (brændt 1577) blev anklaget, efter at hun havde udtalt en forbandelse, fordi hun blev nægtet noget

mad-suppe, hun tiggede.³ Blot disse tilfældige eksempler må mere end antyde, at »overklasse-heksen« Maren Splids ikke er et typisk tilfælde, som egner sig til at demonstrere, hvordan det hele i virkeligheden forholder sig med trolddom.

At Maren Splids-sagerne er helt atypiske hvad de impliceredes sociale status angår, ses af den eneste offentliggjorte danske undersøgelse, som tillader slutninger af den art, nemlig Karsten Sejr Jensen: *Trolddom i Danmark 1500–1588*.⁴ Her er bl.a. undersøgt de konflikter, der lå bag trolddomsprocesserne, herunder – som ét aspekt af sagen – personernes sociale og økonomiske stilling, sikrest for Helsingør. Vedrørende 50 af 134 sigtede og 27 af 61 anklagere og vidner fremgår det, hvordan deres status som skatteborgere var. Tendensen er ganske klar: anklagere og vidner var af højere social og økonomisk status end de sigtede.⁵

Man kan godt sige, at trolddomsprocesserne bl.a. var udtryk for sociale spændinger, men altså helt overvejende den anden vej rundt end i Maren Splids-sagen. Det er blot ikke ret meget, der er sagt dermed. At forstå, hvad trolddomsprocesserne »i virkeligheden var udtryk for« vil indbefatte, at man i langt højere grad søger »at lodde dybden i fortidens samfund og at forstå datidens mennesker og deres åndelige og økonomiske problemer« – med et citat af Johan Hvidtfeldt, som Ole Degn gengiver s. 383. Disse mennesker levede i tætte, patriarkalske samfund i byer og landsbyer. Man hørte sammen og var afhængige af hinanden, samtidig med at man var splittet i dybe modsætninger. Sociale og religiøse konflikter, nabostridigheder, kønsbestemte kontroverser og hvad der i øvrigt kan

komme mennesker imellem måtte udfolde sig på de eksisterende præmisser, dvs. ubevidst efter den samfundsbevarende logik, som ethvert samfund har indbygget i sig, og bevidsthedsmæssigt inden for det tolkningsunivers, der var rådende på dette tidspunkt, og hvori troen på magi var en del. Et karakteristisk træk i denne forbindelse er forestillingen om ordets magiske kraft og dermed angsten for injurien, som bl.a. kom til udtryk i at det juridisk kostede meget mere i bøde at udtale en injurie end at stikke en person ned med en kniv. Det onde ord havde mere skadende kraft i sig end et knivstik eller anden livsfarlig korporlig vold. Angsten for injurien og angsten for trolddom havde ubevidst en samfundsbevarende funktion, ved at man hele tiden var opmærksom på samfundets regler og normer, herunder de religiøse, som var fundamentet for det hele.

I denne forestillingsverden stod de fattige over for de rige, som de gjorde det i den materielle side af tilværelsen. I dette som i andre samfund havde de vanskeligere end de velstillede ved at holde sig inden for lovens rammer og de uskrevne regler og normer, f.eks. for godt naboskab. De var måske nødt til at tigge eller låne af deres mere velhavende medborgere, og de kom i det hele taget lettere i situationer, hvor konflikter kunne opstå. Blev de krænkede, var deres eneste modaggression som oftest at ønske ondt, især hvis de som kvinder ikke mente at kunne komme langt med den mere uskyldige fysiske vold. Og retssystemet var ikke med dem, opstod der et trolddomsrygte om dem, havde de sværere ved at komme det til livs end de velbjergede med midler og indflydelsesrige venner og slægtninge.⁶

3. Davis Grønlund, *Historisk efterretning om de i Ribe bye for hexerie forfulgte og brændte mennesker (1780)*, 2. udg. 1973, s. 9, 12, 49, 65.

4. Karsten Sejr Jensen, *Trolddom i Danmark 1500–1588*, speciale i historie 1980, trykt (forlaget Arken) 1982. Ole Degn har således ikke haft mulighed for at udnytte resultaterne herfra.

5. Samme, s. 71–73. Et tilsvarende resultat er Alan Macfarlane kommet til i en undersøgelse af trolddomsprocesserne i tre nabolandsbyer i Essex. De involverede personer blev blandt meget andet også studeret efter social status. Det var de moderat fattige, der blev anklaget, mens trolddommen som regel var rettet imod de lidt bedre stillede. Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London 1970. Se i øvrigt Jens Chr. V. Johansen, *Tavshed er guld . . . En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk heksetros-forskning 1966–1981*, *Historisk Tidsskrift* bd. 81, 1982, s. 401–423.

6. Karsten Sejr Jensen, *anf. arb.*, s. 58 f, 87 ff.

Disse bemærkninger om trolddommens baggrund er foranlediget af min dybe uenighed med Ole Degn i hele hans holdning til denne sag og i det hele taget til hele den ikke-materielle side af Ribe-samfundet, således som denne holdning kommer til udtryk i de bemærkninger og vurderinger, han knytter til sine tal og beregninger. Han taler om »heksetro og mysticisme« (s. 393), hvilket er upræcis omgang med begreberne, der ville anbringe skikkelser som Den Hellige Theresa eller Johannes Af Korset i samme bås som Maren Splids, der blev anklaget for *magi*. Mere forstemmende er det at se hele denne forestillingsverden affærdiget som »heksegalskab« og »forestillinger om mærkelige, unaturlige ting«. »Overtroen blomstrede, og andet kunne man vel heller ikke forvente i en befolkning, hvor oplysningsniveauet for de fleste var, som det var, og det mærkes i sprogbugen. Kirken var vejlederen«, hedder det (s. 396).

Der er ikke vundet meget i indsigt ved således at affærdige de sider af tilværelsen, der ikke kan bringes på tabelform. Er Peder Palladius, Hans Tausen, Niels Hemmingsen eller Jesper Brochmand træffende karakteriseret som overtroiske folk på et lavt oplysningsniveau? Kirken var vejlederen, ja, og det var kirken, kristendommen i tidens historisk betingede udformning, der havde skabt det sprog og de begreber, hvori tidens mennesker kunne forme deres tanker og give konflikter og problemer bevidsthedsmæssigt udtryk, også når de overtrådte og gik imod tidens normer. Det giver Ole Degn en række udmærkede eksempler på i sine citater fra kilderne til processerne. Vil man nærme sig en forståelse af virkeligheden bag kilderne, må udgangspunktet være at tage tiden på dens egne præmisser, hvilket vil indbefatte både dens materielle og åndelige elementer – og ganske særlig sammenhængen imellem dem. Ole Degn har med sine mange tal gjort det klart, at verden måtte se forskellig ud, alt efter om den blev

anskuet fra en købmandsgård i hovedgaderne eller fra en af de trange boder i baggaderne, og han har også flere udmærkede iagttagelser og betragtninger vedrørende den gensidige sammenhæng mellem materielle muligheder og bevidsthedsdannelse. Således s. 358 om den lille, velstående borgerelite, der med tiden blev sig politisk og socialt bevidst i forhold til den gamle privilegerede og politisk enerådende adel. Han kunne have givet os et bedre billede af Ribe-samfundets virkelighed, hvis han havde tøjlet sin trang til at kvantificere alt og alle og i stedet i langt højere grad havde inddraget en række elementer fra den del af virkeligheden, som ikke lader sig sætte i tabeller. Man må have mange forskellige bolde i luften samtidig, hvis man vil forstå »mekanismerne i samfundet«.

Der er en anden ting, som må regnes som en hovedsag, og det er de *begreber*, Ole Degn har valgt at benytte bogen igennem og ganske særlig i forbindelse med det afsluttende kapitel: »Renæssancesamfundet: et forklaringsforsøg.« De begreber, man vælger at benytte, er i sig selv udtryk for teorier om sammenhænge, og megen underforstået, måske ikke altid helt bevidst, mening er indeholdt i dem.

Der er for det første selve udtrykket »Renæssance«. Efter at renæssance-debatten har kørt i så mange år, står det efterhånden klart, at de fleste historikere har opgivet at bruge udtrykket som samlet betegnelse for en bestemt periode, fordi det ikke har været muligt at forbinde det med en blot nogenlunde fast kronologisk afgrænsning og et generelt og alment historisk indhold, samtidig med at kontinuiteten fra middelalderen har vist sig at være meget større, end Michelet, Burckhardt og deres efterfølgere tænkte sig. Mange er tilbøjelige til at overlade udtrykket til kunst- og idéhistorikere, i hvis karakter det har vist sig nyttigt, f.eks. til karakteristik af bestemte markante stilarter eller åndelige strømninger som »Renæssance-humanisme«. ⁷ Ole Degn har ikke erklæret sig nærmere om sin opfattel-

7. Om Renæssance-debatten, se f.eks. Charles Trinkaus, *Humanism, Religion, Society: Concepts and Motivation of some Recent Studies*. *Renaissance Quarterly*, XXIX, 4, 1976, s. 676–713. Også Erik Petersen, *Renaissancehumanismen: Nogle træk af den nyere forskning*, *Historisk Tidsskrift* 1978, s. 250–263.

se af Renæssance-begrebets indhold, men det synes i bogen at være brugt på »gammeldags« vis, altså som en kategori til generel karakteristik af perioden (f.eks. s. 15, 17, 453, 457). Det er formentlig i forbindelse med den heri implicitte forestilling om et skarpt og generelt brud med middelalderen, at man skal se den ringe vægt, der bogen igennem lægges på forbindelsen bagud i tiden.

Et af bogens bærende begreber er klasser – overklasse, underklasse og »mindre klasser«, og i det hele taget er der hentet en række termer fra marxismen, ikke mindst i det afsluttende kapitel, hvor de indgår i det mere omfattende »forklaringsforsøg«. Overklassen defineres således: den bestod af adel, en del højere gejstlige, højere civile og militære embedsmænd samt et lag af velstående borgere, købmænd, guldsmede osv. Under denne stod et »mellemlag« af mindre købmænd, håndværkere, jævne præster, lavere embedsmænd og andre, og derefter kom den store stand af bønder og nederst det omvandrede proletariat. I denne opregning af lagdelingen i samfundet, som opstilles s. 372, er ikke medtaget den store gruppe tjenestefolk, måske fordi stykket indleder et afsnit om social mobilitet, og om daglejere og tjenestefolk, som på ingen måde er glemt i bogen, hedder det andet steds, at deres lønninger var så lave, at de ikke har haft nogen mulighed for at komme videre (s. 192, jfr. s. 16, hvor de placeres sammen med småhandelnde og håndværkere).

Denne opdeling af folket, som ikke er overraskende, baserer sig på formelt-juridiske kriterier (stænder) modificeret ved økonomisk-sociale kriterier. Ole Degn vil ikke definere befolkningsgrupperne ud fra ejendomsforholdet til produktionsmidlerne, for så ville man, mener han, havne i den groteske situation, at man på den ene side fik den jordbesiddende adel og kronen samt størsteparten af håndværkerne (som jo ejede deres redskaber), og på den anden side den øvrige del af befolkningen, idet dog den meget vigtige købmændsgruppe i alt væsentligt faldt helt uden for denne inddeling (s. 16 f). Jo, hvis man opererer formelt og skematisk og uden at tage hensyn til de selvfølgelige forudsætninger.

Hvad det drejer sig om er naturligvis det, Ole Degn selv et andet sted kalder »det afgørende produktionsmiddel, jorden« (s. 453), hvis ejendoms- og dispositionsforhold på fundamental vis karakteriserede det daværende samfund. Som Ole Degn nu har indrettet sig, har han fået en »overklasse«, der spænder fra den rigeste højadel til skræddere og værts-husholdere (jfr. ovenfor om Maren Splids).

Det forekommer mig, at Ole Degn af sin egen undersøgelse af de materielle vilkår drives i retning af, at det er tilegnelsen på den ene eller anden måde af jordens udbytte, der må placeres som det centrale i ethvert »forklaringsforsøg«. Lad mig forsøge at præcisere, hvad jeg mener.

»Den lille besiddende overklasse udnyttede som besiddere af det afgørende produktionsmiddel, jorden, den brede arbejdende befolkning,« hedder det s. 453 som konklusion på en udredning af, at det alene var landbruget, der havde en produktion af betydning for hjemlig forbrug og eksport, og at adel og krone ejede praktisk taget hele det opdyrkelige land omkring 1650. Heri lå grundlaget for adelens politiske magt (s. 202). Her synes altså »overklassen« at være begrænset til adelen, men lidt længere fremme kommer de store købmænd med, »der gennem omsætning af gods-ejerstandens landbrugsproduktion fik del i udbyttet af den danske produktion, idet de tilsvarende erhvervede yderligere en andel gennem salg af importerede varer til godsejerstanden« (s. 453 f). Det forekommer mig, at der her er sagt noget rigtigt og væsentligt: Jorden var basis for den produktion, der var helt dominerende for opretholdelsen af samfundsmedlemmernes fysiske eksistens, og karakteren og kvaliteten af denne eksistens var igen kendetegnet ved og afhængig af i hvilket omfang man kunne skaffe sig del i dette udbytte. Om man gennem ejendomsret til større eller mindre dele af jorden, gennem tiende og skatter og afgifter kunne få praktiseret en større eller mindre del af udbyttet til sig, eller om man som bønderne kun kunne opnå en meget beskedent andel gennem eget arbejde. »Som en forklaring på fordelingen af udbyttet af produktionen i landbrugssektoren kan ses denne skæve fordeling af produk-

tionsmidlet, jorden, der tillod en lille befolkningsgruppe at tilegne sig det væsentligste produktionsudbytte på bekostning af det store flertal,« skriver Ole Degn, og det er så sandt, som det er skrevet. Men når han så fortsætter, at tilsvarende forklaring ikke kan gives for bysektoren, hvor man også ser en meget skæv fordeling af indtægterne, forekommer det mig, at han her er ude i at isolere købstæderne for meget fra det øvrige samfund, hvilket næppe er uden sammenhæng med med bogens hele anlæg og den svage vægt »oplandet« har fået i forhold til byen Ribe. Byerne var en del af det feudale landbrugssamfund og kan efter min mening kun forstås i denne sammenhæng. Det er jo karakteristisk, at de store købmænd helt overvejende skabte deres tilværelse ved at distribuere dele af landbrugets produktion, ikke mindst øksne og korn. Det har Ole Degns analyser klart dokumenteret, og det præciseres, som citeret ovenfor, også i bogens slutning. Den skæve fordeling af eksistensgrundlaget i byerne har vel primært sin forklaring i, at en lille gruppe – de store købmænd – havde mulighed for at hægte sig på det feudale landbrugssamfunds vitale produktion som fordelere og yderligere udnytte deres midler herfra til at underbygge deres position ved at sætte sig så kraftigt på byens administration.

Når Ole Degn i så høj grad betragter bysamfundet som på væsentlige punkter adskilt fra det »store« samfund, hænger det sammen med, at han mener i Ribe-samfundet at finde »virkninger af økonomiske kræfter, der synes lige så stærke som dem, man ser i et senere kapitalistisk samfund med dets skel mellem kapital og arbejdskraft, kapitalejere og arbejdskraftsælgere, kapitalister og proletarer« (s. 455). Det drejer sig om, at håndværkere, daglejere, arbejdsmænd og tjenestefolk arbejdede på dag-, time- eller årsløn, altså solgte deres arbejdskraft, hvilket andre – igen fortrinsvis de store købmænd – kunne udnytte. Desuden mener Ole Degn at kunne »påvise talrige træk, der er karakteristiske for det senere kapitalistiske samfund, således i forbindelse med en række af de aktiviteter, der udfoldedes af de store købmænd« (s. 455). »Storkøbmændene var repræsentanter for den

fremvoksende kapitalisme« (s. 143). Han mener hermed to ting: kapitalakkumulation og udnyttelse af lønarbejdere, bl.a. hvor købmænd »gennem det såkaldte forlagssystem har forsynet håndværkere som snedkere, guldsmede, vævere, maltgørere osv. med råvarer til en produktion, som de selv har aftaget til brug i egen omsætning« (s. 456). Som man ser, er det synspunkter af ganske vidtrækkende karakter. Var Ribe-samfundet så »kapitalistisk«, som Ole Degn vil gøre det til? Er det overhovedet en givende problemstilling at ville fremhæve kapitalistiske træk som noget, der afgørende prægede datidens danske bysamfund?

Det er igen et spørgsmål om begrebernes indhold og deres egnethed i sammenhængen. Man har i alle tænkelige samfund haft folk, der arbejdede for andre mod en eller anden form for betaling, man har haft nogle, der samlede sammen og hobede op og som havde sans for at udnytte andre ved legale eller illegale midler. Det interessante er, om det foregik på en måde, så det var noget ved det. Var det noget, der førte i retning af kapitalisme? Var der dynamik i det?

Om købmændenes handelsoverskud er det tidligere i bogen blevet påvist, at det helt overvejende blev investeret i ejendomme og i gælds- og pantebreve (s. 202, 216f) og det er da også tilegnelse af værdi af denne art, der tales om i konklusionen i forbindelse med anbringelsen af de formuer, omsætningen skabte (s. 455). Det giver ikke megen dynamik.

Hvad forlagsvirksomheden angår synes den ovenfor citerede konklusion at gå noget videre end præmisserne tidligere i bogen berettiger. Storkøbmændene kunne »vistnok i nogen grad« stå som forlæggere for håndværkere, vævere, maltgørere o.a., hedder det med moderation, og det drejer sig om, at købmændene leverede råvarer og materialer til byens og oplandets håndværkere, og når disse håndværkere så kom bagud med betalingen og nødvendigvis måtte have nye forsyninger for at kunne fortsætte deres virksomhed, kunne de betale af med deres arbejde, »og i hvert fald i et enkelt tilfælde synes dette at have udviklet sig til en aktivitet som den, man møder i tidens forlæggersystem« (s. 144 med

note 125: »Forlagssystemet ses af Jens Snedkers konto 1637–50«. Længere fremme i bogen er sagen vokset noget i forfatterens bevidsthed: »Man ser dog flere udtryk for det forlagssystem, der skulle blive et af trinene i udviklingen mod kapitalismen« (s. 176 med note 8, der henviser til det foregående citat. Jfr. også s. 273).

Dokumentationen forekommer således slet ikke at kunne berettigg til jævnføring med det Verlags- eller putting out-system, der kendes fra f.eks. England og Tyskland, hvor folk med penge og initiativ organiserede en systematisk produktion, især inden for tekstil- og metalbranchen, uden om laugene og med udnyttelse af bønders og landhåndværkeres overskydende arbejdskraft.⁸ Der igennem skabtes der mulighed for udvikling af en produktionsform, baseret på forestilling om og udnyttelse af arbejdskraften som vare ved pengenes hjælp, og det fik uimodsigeligt konsekvenser – sammen med andre ting – for vedkommende samfund. Men der var næppe meget dynamik i den ting, at nogle Ribe-købmænd tog sig betalt hos efterladende betalere blandt håndværkerne ved at overtage nogle af deres traditionelle produkter, eller ved at lade dem arbejde for sig på den måde, de var vant til.

Sagen er, at Ole Degn har ledt grundigt i sit store materiale efter »kapitalistiske« træk i Ribe-samfundet for at kunne knytte sin »forklaringsmodel« an til de synspunkter, der er fremført af to af hoveddeltagerne i diskussionen om den såkaldte Det syttende århundredes krise: Hobsbawm, der ser den som udtryk for en kapitalismens krise, og Trevor-Roper, der lægger hovedvægten på statens, hoffets, stadig ekspanderende bureaukrati, der efterhånden medførte så store udgifter, at de ikke kunne bæres af befolkningen. Ole Degn mener, at en kombination af de to forklaringsmodeller synes »at kunne forklare de forhold og den udvikling, man kunne iagttage i Ribe-området og det øvrige danske samfund« (s. 457).

Jeg skal ikke her gå ind på de to engelske

historikerens synspunkter, som er udviklet med tanke på de større europæiske linjer og de i økonomisk henseende vigtigere områder,⁹ men kun tage stilling til Ole Degns placering af Danmark i denne sammenhæng.

I forbindelse med sin argumentation for de stærke kapitalistiske træk i Ribe-samfundet skriver Ole Degn: »Set i den marxistiske historiske materialismes udviklingslinje for samfundsformationerne skulle renæssancens danske samfund være et feudalsamfund på overgangen fra feudalisme til kapitalisme« (s. 455). Selv vil han imidlertid gå videre i »kapitalistisk« retning. Men hvorfor skulle dog en marxistisk analyse af det danske samfund i denne periode nødvendigvis føre til det nævnte resultat? Misforståelsen kan måske skyldes, at mange, også danske, marxister er så optaget af det, der skulle komme, og af at forklare, hvordan det kom i stand, at de lige som Ole Degn (der ikke er marxist) har talt meget om mere eller mindre veldokumenterede »kapitalistiske træk«, som var at finde i det feudale samfund. Det er ganske rigtigt, at det danske samfund, der har udviklet sig i det 19. og 20. århundrede, er vokset ud af det gamle feudale landbosamfund. Men det afgørende er, at man ved at stirre sig blind på nogle træk, der i det ydre kan ligne det, som langt senere blev dominerende under kapitalismen, slører eller overser det, som for mig at se er de virkelig samfunds- og bevidsthedsbevægende faktorer i Danmark i det 16. og 17. århundrede, nemlig det feudale samfunds egen indre dynamik, modsætningerne i sammenhænge af materiel og bevidsthedsmæssig karakter, som konstituerede det datidige samfund, en dialektik af uendelig kompleks natur. Man kan undertiden føle, at denne uheldige forskningsmæssige situation er et resultat af det tidligere berørte, nemlig at »materialismen« er til at begribe for os nutidsmennesker, hvis sjæle er erobret af kapitalismen, der kun føler sig rigtig tryk ved det, der kan bringes på vareform. Dialektikken er meget sværere, vi lærer ikke at tænke dialektisk,

8. Om forlagsvirksomhed, se den litteratur Ole Degn henviser til bind II, s. 335, note 125.

9. Hobsbawms og Trevor-Ropers indlæg findes i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe 1560–1660*, London (1965) 1970.

dvs. i processer, sammenhænge og hele størrelser med alt, hvad de har i sig, vort sprog og vore begreber er ikke til det. At overskride de historisk betingede kategoriers barrierer er det væsentligste mål for al humanistisk forskning, for kun derved bliver forståelse mulig.

I modsætning til Ole Degn vil jeg gå til den anden side og sige, at det danske samfund i det 16. og 17. århundrede ikke var nær så præget af »kapitalistiske træk«, som det er blevet gjort til. De var der, og det er naturligvis ikke uden betydning at følge deres udvikling, navnlig efter at de fik format med koncentrationstendenserne »af handelen omkring enkelte store københavnske og fremmede købmænd, der som statsleverandører oparbejdede millionforretninger, der lå langt ud over det, danske provinskøbmænd kunne præstere« (s. 457). Men det er stadig »træk« i et feudalt samfund, hvis egne, iboende betingelser ikke må overses. I virkeligheden fremgår de på mange måder af Ole Degns bog.

Det er allerede nævnt, at de store Ribe-købmænd skabte deres formuer ved at lægge sig i baghjul på godsejerne og deres produktion af landbrugsprodukter, og at de investerede overskuddet i ejendomme og gældsbreve. Proportionerne i dette set i en større sammenhæng kommer meget godt frem i det udmærkede afsnit, hvor Ole Degn skildrer sammenhængen med den internationale handel (s. 96 ff). Det er nederlænderne, der helt dominerer billedet. Ribe-området købmænd var først og fremmest orienteret imod Amsterdam og Hamborg, og også sidsnævnte sted var det nederlænderne, der stod for handelen, mens englænderne endnu spillede anden violin. Ripensernes handel finansieredes delvis af nederlandske kapitalister gennem lange kreditter (s. 104). Om Amsterdam hedder det, at det »var en kæmpeby, købmændene og skipperne fra Ribe kom til, 30–40 gange så stor som deres egen og 4–5 gange så stor som deres egen hovedstad København« (s. 98). Ole Degns tal kan også dokumentere Amsterdams kolossale overlegenhed over Lübeck, Hamborg og – ikke mindst! – Ribe hvad handelstonnage angår (s. 168 f). Man kan, for

at understrege hvilke størrelsesforhold det drejer sig om, tilføje, at i anden halvdel af det 17. århundrede var den hollandske handelsflåde betydelig større end den spanske, portugisiske, franske, engelske, skotske og tyske til sammen.¹⁰

Her er virkelig et eksempel på, at kvantitet antager et format, så det får karakter af kvalitet. Bag de nordlige Nederlandes succes lå en lang udvikling, der stod som forudsætning bl.a. havde beliggenheden nær Vesterhavets fiskepladser, hvor det hele startede, og ved handelsveje ad have og floder til store dele af Europa. Der udvikledes en fiskeindustri, hvis hovedprodukt var saltede sild i tønder – masser af tønder, som også blev produceret – og en specialiseret skibsværftsindustri med mange typer fartøjer med stor lastevne og deraf følgende billige fragtrater til den stadig voksende handelsvirksomhed. Her var virkelig noget nyt, en dynamik af dimensioner, der får bestræbelserne på at finde »kapitalistiske træk« ved det feudale Danmark til at se noget anstrengte ud.

Efter min mening skulle Ole Degn i sit forklaringsforsøg i bogens slutning have draget konsekvenser af sine iagttagelser af ripensernes ringe format og afhængighed af de altdominerende nederlændere. Disse brugte deres økonomiske og teknologiske overlegenhed til at skaffe sig markeder i bl.a. mindre udviklede lande, hvor landbrugsvarer kunne fås til rimelige priser, og hvor andre varer kunne afsættes. Som Ole Degn skriver: »Når Ribeområdet kunne importere de ganske betydelige mængder industrisri- og råvarer fra Nederlandene og Nordtyskland, skyldes det, at man havde en betragtelig eksport af landbrugsvarer til disse områder« (s. 118). Men denne nederlændernes »imperialisme« gør det ikke berettiget at tale om kapitalisme i Danmark i denne periode, lige så lidt som de økonomisk tilbagestående lande i Asien og Afrika blev kapitalistiske, da de senere blev genstand for de europæiske magters imperialisme, og også deres overklasse så en fordel i et samarbejde med imperialisterne og efterligne dem efter fattig evne.

10. The Fontana Economic History of Europe, bd. II, 1974, s. 452.

Et væsentligt punkt i Ole Degns sammenfattende forklaringsforsøg drejer sig om statsmagtens vækst og centralisering, og jeg skal til sidst gøre nogle enkelte bemærkninger om denne sag og navnlig om dens årsager.

Ifølge Ole Degn kan væksten i statsapparatets aktivitet iagttages »op gennem 1600-årene«, og som hovedårsag ser han Christian IVs kostbare udenrigspolitik med dens rustninger, fæstningsbyggeri og krige, der førte til økonomisk stagnation eller nedgang, forøget af de udefra påvirkede konjunkturer og fjendtlige besættelsers ødelæggelser. Samtidig med statsapparatets vækst fulgte en koncentration omkring statsmagtens hovedsæde, København, fulgt af en samling af handel og skibsfart her. En tilsvarende tendens ses inden for godsbesiddelsen, hvor de store godsejere blev større og de små mindre. En lignende udvikling på lokalt plan ses i Ribeområdet i årtierne forud for 1660, hvor statsudgifternes vækst gik ud over befolkningen, og hvor der i by og opland blev forholdsvis færre velstående, således at modsætningerne mellem rig og fattig ikke blev mindre (s. 457 f).

Det kompleks af forhold, der kan sammenfattes i begreberne statsapparatets vækst og statsmagtens centralisering, må ganske afgjort ses i et videre kronologisk og årsagsmæssigt perspektiv, end det sker her. Hovedårsagen er ikke Christian IVs udenrigspolitik og de ulykker, der fulgte med den. Tendensen til centralisering er meget ældre, og den er et eksempel på det feudale samfunds egen indbyggede dynamik, der har sin rod i en konflikt imellem to modsat rettede forudsætninger for systemet: decentraliseringen i godser med vidtgående magt og beføjelser til godsejerne og nødvendigheden af at fastholde og udbygge den herskende klasses greb om samfundet. Når balancen blev forrykket for meget, kom systemets eksistens i fare, som det skete efter 1533, da en del af godsejerklassen, bisperne, fik gennemført et forsøg med at klare sig helt uden en kongemagt. Borgernes og bøndernes opstand belærte selv den mest traditionelt tænkende godsejer om den stærke centralmagts nødvendighed, og reformationen løste bevidsthedsmæssigt og fysisk – i én og samme

proces – systemets akutte problem. Udtrykt i vore begreber var reformationen bl.a. statsmagtens erobring af kirkens jordegods, den samlede administrative og lovgivende magt og hele ideologiskabelsen, et vældigt spring fremad i centraliseringen. Systemets stabilisering efter reformationen gav mulighed for statsmagtens fortsatte vækst: over Christian III's lovgivning og lensreformer frem til det, Ole Degn fremhæver, Christian IVs stærke kongemagt. Enevældens indførelse i 1660 markerer løsningen på en ny krise for systemet, og for denne krises vedkommende kan Ole Degns forklaring have gyldighed. Den »centraliserede feudalisme« – et udtryk der er lige så modsætningsfyldt som systemet selv – gav ny tryghed for gamle og nye godsejere. Det var Jeppe Bjergets tid, der nu kom, og ganske vist er Jeppe ikke typisk for danske bønder, men det er til gengæld hans godsejer, der magtfuldkomment regerede med ham. Og ved samme tid begyndte en anden egenskab ved systemet at markere nye svagheder ved det: en voksende indflydelse fra de borgergrupper, der i 1660 var med til at omskabe staten, og som efterhånden fik solide positioner i det feudale samfunds mere og mere dominerende statsmagt som bureaukrater eller statsleverandører.

I modsætning til Ole Degn ser jeg altså centraliseringens hovedårsag i godsejerklassens behov for et instrument til at fastholde og udbygge kontrollen over det krisefyldte samfund. Klassekampen var drivkraften, den permanente modsætning mellem de to hovedgrupper, der aldrig kan afgrænses lineært og skematisk, for samfundet er ikke indrettet af en matematiker, men som ikke desto mindre er en afgørende og konkret virkelighed: de få, der på mange forskellige måder og med stor opfindsomhed kunne tilvende sig løvens part af udbyttet fra »det afgørende produktionsmiddel, jorden«, og de mange, hvis eksistens alene opretholdtes af deres eget arbejde.

Man kan sige, at Ole Degns bog mere er en beretning om, hvad der står i kilderne, end det er en beskrivelse og fortolkning af Ribesamfundets virkelighed, som ligger bag ved kilderne, og som under en række bestemte historiske betingelser har produceret dem. Det

kommer til udtryk som manglende repræsentativitet, hvad behandlingen af troldomsprocesserne er et eksempel på, og det kommer navnlig til udtryk i de forsøg, der gøres på at forklare udviklingen og mekanismerne i samfundet. De er efter min mening lykkedes meget dårligt, og der er navnlig meget lidt »udvikling« i bogen. Dens styrke er så afgjort fremlæggelsen af et meget stort empirisk materiale fra den behandlede periode, og der kan hentes mange enkeltheder i den om vilkårene i dette danske bysamfund, for mange forholds vedkommende, der ikke er bestemt af Ribes særlige beliggenhed, sikkert med gyldighed også ud over Ribe. Hertil vil Ole Degns disputats blive brugt meget i de kommende år.

Ole Degn: Socialrealistiske jeremiader – eller moderne socialhistorie

Diskussionsindlæg med udgangspunkt i Troels Dahlerups anmeldelse af *Håndværkets Kulturhistorie*, bd. 2, 1983.

I almindelighed bør man ikke kommentere anmeldelser, allermindst dagbladsanmeldelser. En anmeldelse kan dog rumme synspunkter og udtrykke holdninger, der er af interesse i en større sammenhæng og bør give anledning til diskussion.

En sådan anmeldelse har Troels Dahlerup skrevet i *Information* 7/6 1983 af *Håndværkets Kulturhistorie*, bd. 2, *Håndværket i fremgang. Perioden 1550–1700. Af Ole Degn og Inger Dübeck*.

Allerede i overskriften markeres holdningen: »Dansk arbejde. Håndværkets kulturhistorie tilsat »socialrealistiske« jeremiader«, og holdningen går igennem teksten, med fremhævelse af Ole Degns »mani for »socialstatistik« med halsløse forsøg på ud fra daglønninger at beregne »årsindkomster« og af »en slående diskrepans imellem tekstens »socialrealistiske« klynken over idel yn og elendighed og værkets overdådige illustrationer, der ikke blot viser prøver på tidens bedste kunsthåndværk, som det endnu repræsenteres på vore museer, men også en række »håndværkerportrætter«.« Det står helt klart, at Troels

Dahlerup ikke bryder sig om skildringen af de sociale forhold. Men det er ikke tydeligt *hvorfor*, om det skyldes en konservativ uvilje mod at berøre sociale spørgsmål, en indstilling, der siger, at disse egentlig er ligegyldige, eller en opfattelse af, at det skulle være umuligt at behandle sådanne spørgsmål for en ældre tid.

Sidstnævnte opfattelse er naturligvis baggrunden for Dahlerups karakteristisk af de »halsløse forsøg på ud fra daglønninger at beregne årsindkomster.« Man må dog her undre sig. I årevis har man inden for den økonomiske og sociale historie arbejdet med løntal, og lige som i mange andre lande er i Danmark en pris- og lønhistorie under udarbejdelse; et første bind er udgivet i 1958, Astrid Friis and Kristof Glamann: *A history of prices and wages in Denmark 1660–1800*. Det forekommer ret uforståeligt, at Dahlerup kan betegne forsøg på at nå frem til en opfattelse af indtægtsforholdene i 1500–1600 årene som halsløse. Man har et rigt kildemateriale i lensregnskaber, toldregnskaber, kærnerregnskaber, kirkeregnskaber osv. Når han hævder, at der i håndværkets kulturhistorie sammenlignes tal for håndværkerlønninger med embedsmands- og godsejerindtægter »uden hensyntagen til, om disse er brutto eller netto«, er det hans eget postulat, og han er ikke fair. I bogen sammenlignes naturligvis alene nettotal. Og når det gælder resultaterne, må man her bemærke, at håndværkerens økonomiske situation ikke *alene* vurderes ud fra lønforholdene; også formueforhold, boligforhold, skatteansættelse, børnetal og levestandard er inddraget, og alt peger i samme retning: håndværkerne er generelt lavt placeret, væsentlig under købmænd, skippere og embedsmænd.

Uvilje mod socialhistoriske analyser synes derimod at være baggrund for hele *holdningen* i Troels Dahlerups anmeldelse. Ganske vist argumenteres der tilsyneladende på metodisk grundlag; der ses en »slående diskrepans imellem tekstens »socialrealistiske« klynken over idel yn og elendighed og værkets overdådige illustrationer«, der grines af »forfatterens blinde tiltro til kildematerialets fortsatte yn og jammer« og der peges på de talrigt bevarede pragtgenstande fra lavsorganisations-

onerne som udtryk for, at »håndværkets og dets organisationers økonomiske tilstand ikke altid var den rene elendighed.« Men karakteristikken af bogen som »socialrealistiske« jeremiader« og »klynken over idel ynke og elendighed« afslører en uvilje mod fremstillingen. Den skildres som en karikatur. Dahlerup kan ikke lide, at håndværkernes forhold er fremstillet, således som de afspejles i kilderne. Der er vel i bogen en enkelt »jeremiade«, en gengivelse af en håndværkers skildring af sin situation i forbindelse med en skattesag; men det er blot en enkelt, og den kan vel næppe betegnes som »socialrealistisk.« »Jeremiaderne« må være bogens tekst, der skildrer håndværkerne som en erhvervsgruppe, der generelt står svagt økonomisk, med et lavt produktionsniveau og alligevel alt for mange udøvere i forhold til efterspørgselen, med deraf følgende voldsom konkurrence og vanskelige vilkår. Men det er i virkeligheden meningsløst at betegne fremstillingen som jeremiader. Nøgternt skildres på grundlag af et stort kildemateriale håndværkernes forhold, og det før antydede billede fremkommer på alle de nævnte punkter, indtægt, formue osv. Dahlerups henvisning til nogle kongelige og andre håndværkere rokker ikke ved dette helhedsbillede. Sådanne mere velstillede håndværkere omtales også i bogen, og det er ikke fair, når Dahlerup fortier, at det i bogen hedder: »Der var altså for mange kongelige håndværkere tale om lønninger, der lå væsentligt over det almindelige niveau; men det var også håndværkere med usædvanlige kvalifikationer. For det store flertal af håndværkere har indtægterne været så små, at man – som vi skal se – kan undre sig over, at de har kunnet klare tilværelsen, ikke mindst i perioder med dyrtid.«

På samme måde fremgår det klart, at den række »håndværkerpersonligheder«, der er trukket frem og behandlet på særlige sider, er mere betydende personligheder, i flere tilfælde fra håndværkerstandens øverste lag. De tusinder af håndværkere, der nu blot er navne i skattelister, regnskaber og kirkebøger, har der naturligvis ikke kunnet skrives biografier af. Men de har været langt de fleste, og deres eksistens og levevilkår modsiges naturligvis

ikke af de forholdsvis få fremtrædende håndværkere, der økonomisk og socialt virkelig slog igennem.

Dahlerups henvisning til en diskrepans mellem bogens »overdådige illustrationer« og »tekstens »socialrealistiske« klynken« er ikke meningsfuld. Dygtige håndværkere har kunnet skabe fremragende håndværkerprodukter for både kongehus og adel uden dermed nødvendigvis at nå en placering højt på den sociale og økonomiske rangstige. Det er et spørgsmål om produktionsniveau og efterspørgsel. At forfatteren, modsat hvad Dahlerup hævder, har gjort sig tanker om dette, fremgår klart af bogen, hvor der fortælles om guldsmeden, der udførte fornemt altersølv til Ribe Domkirke, hvor det endnu ses, men efterlod sig en enke i håbløs gæld; om bøssemageren, der måtte have kongens beskyttelse mod sine kreditorer, så han kunne samle noget sammen at betale gæld med; om Næstvedbilledskæreren, der udførte vældige snitværker til mange kirker, men alligevel sad i jævne kår. Og hvad siger ikke de gamle ordsprog, der rummer så megen dyb erkendelse: »Skomageren lapper andres sko og går selv barfodet«, »Skomagerens kone og smedens hest kan ikke få nye sko« osv. Og hvad ser man ikke i de moderne førindustrielle samfund, hvis vilkår på mange måder minder om dem, vi ser for renæssancetidens Danmark? Selv om man væsentligst beskæftiger sig med senmiddelalderen, kan det være nyttigt også at iagttage forholdene omkring sig i nutiden.

Heller ikke lavenes sølvpokaler, lavsskrin o.a. er beviser på, at håndværkets økonomiske stilling ikke var svag, således som Dahlerup vil hævde det. At en organisation skulle være velhavende, er ikke et bevis på, at medlemmerne er det. De nævnte sølvpokaler var lavenes og svendebroderskabernes velkomster, der benyttedes ved møder og netop stod som et næsten helligt symbol for håndværket, lavsånden, broderskabet. Man ofrede sig ekstra for at få disse velkomster, og ofte var de endda af tin! På samme måde stod lavsskrinene, og et sådant skrin var langt fra altid prægtigt udskåret, men kunne være ganske enkelt malet. Metodisk bør man her heller ikke glemme, at lavenes midler bl.a. stamme-

de fra de høje indtrædelsesbeløb, der ofte stilledes som betingelse for medlemskab – for at begrænse tilgangen og dermed den ofte alt for hårde konkurrence!

Troels Dahlerups bemærkninger om forfatterens blinde tiltro til kildematerialets »fortsatte ynk og jammer« er ret uforståelige. Der henvises til interesseorganisationernes vigtigste opgave dengang som nu »at gøre myndighederne opmærksomme på, at erhvervet fortsat havde al mulig behov for hjælp, beskyttelse og regulering af uddannelse, fastsættelse af »autorisationsgrænser« osv.« Men bogens opfattelse af håndværkerens forhold bygger slet ikke på sådanne organisationsudtalelser; den bygger derimod på analyser af løntal og priser, boligstørrelser, formue, levestandard osv. Læser man bogen tænksomt, vil man næppe finde grund til at mene, at dens »bestillingskreds vil grine lumsk i skægget over forfatterens blinde tiltro til kildematerialets fortsatte ynk og jammer.« Ikke af *dette*.

Som andre sider af socialhistorien må håndværkerhistorie være gennemtænkt og velproportioneret, med placering af de enkelte elementer i deres helheder, herunder også de forskellige erhvervs- og socialgrupper i en samlet helhed. Dahlerups anmeldelse hviler ikke på et gennemtænkt helhedssyn. En malerisk detalje i bogen, om nogle bygningshåndværkere, der en augustdag i 1637 fik penge til et par ekstra kander øl, på grund af det varme vejrlig, bliver for Dahlerup »kulturhistorisk . . . nok så givende« som forsøgene på at placere håndværkerne økonomisk. Hvor er proportionerne?

Desværre er Troels Dahlerups holdning til håndværker- og socialhistorien ikke ualmindelig. Spørgsmålet må blive: skal vi køre videre med en traditionel holdning til håndværkere og socialhistorie som den, vi møder i Dahlerups anmeldelse af Håndværkets kulturhistorie? Vil det være urigtigt og halsløst at forsøge at nå til en bedre forståelse af håndværkeres – og andre erhvervs- og socialgruppers – økonomiske og sociale stilling også i 1500-1600-årene, gennem analyser af det rige og alt for lidt udnyttede kildemateriale i lensregnskaber, rådstuearkiver med kæmner- og

skatteregnskaber og grundtakster, kirke- regnskaber, kirkebøger, tingbøger osv.?

Anders Monrad Møller: Etatsjubilæum og toldhistorie

En strøm af publikationer markerede i 1982 et 350-års jubilæum for det danske toldvæsen, og har man ikke før vidst det, så vil det af de mange titler hurtigt fremgå, at også hér havde Chr. IV en finger med i spillet. Danmarkshistoriens ubestridt mest populære monark var ansvarlig for toldetatens tilblivelse!

Der melder sig den mistanke, at denne kongelige persons inddragelse er faldet svært belejligt ved et jubilæum som dette. Men retfærdigvis skal det med det samme understreges, at der bag festligheder og publikationer har ligget en stigende interesse for toldhistorien, som i de sidste fem, seks år også på mange andre måder har sat sig spor. Herom senere. Og hvad angår Chr. IV, så opfandt han naturligvis ikke hverken told eller toldere. Men det må vel gælde for toldjubilæer, som det gælder for byjubilæer, at de kan fastsættes efter tid og lejlighed, og 1632 var faktisk året, da en grundlæggende organisering af et toldvæsen fandt sted.

Dokumentationen herfor har Direktoratet for Toldvæsenet selv fremlagt med den nydelige tredobbelte udgave af '*Christian den Fjerdes Ordinance om Toldens Oppebørsel af 12. januar 1632*'. I 10.000 nummererede eksemplarer er udsendt et hefte, som ikke alene rummer en faksimileudgave, men sandelig også en transkription plus en omskrivning til – såvidt muligt – moderne dansk. Hermed er man en kildeudgave rigere, som kan sættes på plads i reolen.

Ordinansens genoptryk udkom præcist på dagen i januar 1982 og kunne alene af den grund ikke komme med i den omfattende *Dansk Toldhistorisk Bibliografi*, som er et andet af Direktoratets bidrag og som dækker tiden til og med netop 1981.

Chr. IV's ordinans var nu næppe heller kommet med i bibliografien, eftersom denne slet ikke rummer love, forordninger og lære- bøger. Og hermed er man med det samme

fremme ved de problemer omkring afgrænsning og systematik, som altid gør sig gældende.

I det foreliggende tilfælde medfører den valgte afgrænsning f.eks., at mere eller mindre fyldig omtale af toldforhold i en række købstadshistorier har betydet, at disse er kommet med. Til gengæld er en kildeudgave som V. A. Sechers »Corpus Constitutionum Daniae« udeladt, selv om den blandt andet gengiver toldruller fra Chr. IV's tid – også fra før 1632 – og på samme vis er L. Laursens »Danmark-Norges traktater 1523–1750« ladt uomtalt på trods af toldhistorisk set uhyre centrale afsnit om traktater og ikke mindst baggrunden for disse.

Alt efter temperament og interesse vil man kunne sætte fingeren på dette eller hint. Men man bør nok slå fast, at Dansk Toldhistorisk Bibliografi i øvrigt er lagt meget bredt an, og at den med sine små 4000 numre giver indgange til ikke alene toldhistoriske emner i snæver forstand, men også til mange »naboe-mner«. At den personalhistoriske del er fyldig, siger sig selv.

Man har derfor med denne bibliografi fået et værktøj til glæde for andre end toldhistorisk interesserede, og bogen vil som andre historiske specialbibliografier være særdeles velkommen. Man kan vel også med styrke fremhæve det fortjenstfulde i, at man *nu* udgiver det fornuftige fremfor det fuldkomne om 50 år. Og i den årelange venten på en fortsættelse af Dansk Historisk Bibliografi kan man kun påskønne et behjertet initiativ som dette, udkommet punktligt i det toldmæssige jubilæumår.

Mens de nævnte to publikationer er udsendt centralt, fra Direktoratet i København, har man også andetsteds ønsket at fejre den runde dag. Man kan så spekulere på, om der ligger noget særligt bag det faktum, at der udelukkende er kommet skrifter så at sige fra hjørnerne i riget, fra Bornholm i øst, det dybe syden på Falster og det fjerne nordvestlige Thisted! De tre små bøger viser noget om, hvor forskelligt den lokale toldhistorie kan gribes an.

Bodil Tornehaves om det bornholmske toldvæsens historie giver en kronologisk gen-

nemgang fra 1500-tallet til dagen i dag, opbygget omkring rækken af bornholmske toldere og med små kig i ældre tiders toldregnskaber, billeder af senere tiders toldkammerbygninger og en skitsering af den seneste centralisering, som betyder at Bornholm nu igen – som i 1700-tallet – udgør ét tolddistrikt.

I Nykøbing Falster har man valgt en kort indledning, men ellers en topografisk opdeling med opslag om de enkelte toldsteder, Bandholm-Maribo, Gedser, Nakskov, Nysted, Rødby, Sakskøbing, Stubbekøbing og Nykøbing. De fleste afsnit slutter med »indtil toldvæsenets rationalisering satte ind i 1967 . . .« og det står klart, at meget indenfor toldvæsenet i løbet af ganske kort tid er blevet særdeles »historisk«.

En helt anden form har Bent Jensens bidrag fra Thisted Distriktstoldkammer fået. Stoffet bringes emneopdelt med nyt og gammelt sammen. Ganske fikst er bogen også tænkt anvendt til undervisningsbrug, og med omtalen af toldvæsenets nutidige arbejde får den udefra kommende et velkomment indtryk af dette, selv om det hele bliver noget kortfattet og kalejdoskopisk.

Broget er også personalebladet Toldetatens særnummer. Her har mange forskellige fra etaten bidraget med skitser og toldhistoriske noter af meget forskelligt præg. Knastørre redegørelser veksler med særdeles muntre afsnit – og udefra er bl.a. hentet helsingørbispenes nytestamentlige hilsen om »toldere og syndere«. Det hele er overmåde velillustreret.

Atter forekommer det for den udenforstående, at der er mest udbytte at hente i de afsnit, som drejer sig om den allerseneste udvikling i etaten: de store ændringer og omlægninger fra midten af 1960'erne og fremefter. Der er både sket strukturelle og organisatoriske revolutioner fra top til bund, og ikke mindst momsens indførelse har betydet en helt radikal ændring af arbejdsområderne. Told i gammeldags forstand spiller nu kun en forsvindende rolle i forhold til moms, giftskatter og energiafgifter. Lige inden jubilæet indkasseredes 60 milliarder i moms, 25 milliarder i andre afgifter og kun en enkelt i told! At så meget så hurtigt er blevet fortid fremgår

også med stor styrke i de underholdende »erindringsafsnit«, som tillige indgår i etatens jubilæumsnummer. Toldernes arbejdsvilkår og virkeområde for bare en snes år siden var så utroligt meget anderledes.

Nu har de sidste årtiers hastige udvikling også stået klart nogle år før det aktuelle jubilæum gav anledning til at se sig tilbage over skulderen. Toldvæsenets daværende direktør gav i 1977 meget klart udtryk for, at travlheden med at organisere og rationalisere havde medført en forsømmelse af en pligt til at knytte fortiden til fremtiden. Og det var en udtalelse, der fremsattes ved stiftelsen af Toldhistorisk Selskab i slutningen af 1977.

Toldhistorisk Selskabs ansigt udadtil er det lille tidsskrift i »skalkformat« med det hyggelige navn *Zise*. Det lidt uforpligtende – og billige – udstyr falder godt i tråd med den mangel på højtidelighed, som er velgørende – man har lykkeligt undgået det stivbenede og fornemme, som ville have fulgt med en årbog på glittet papir.

En gennemgang af de første fem årgange viser, at det i vid udstrækning er lykkedes at forene – eller balancere mellem – det seriøse og det underholdende. Etatens egne har bidraget med både erindringsstof og historiske artikler og anført af redaktørerne Jan Kanstrup og Mikael Venge har faghistorikere inkvireret i skrivebordsskuffer efter egnet stof. Af og til har der været tale om et mildt, men effektivt pres for at skaffe artikler til *Zise*, hvad anmelderen kan tale med om.

Resultatet er blevet en meget bred vifte rent emnemæssigt – lige fra toldordinansers tilblivelse til smugleres opsnappelse, artikler om uddannelsen i ældre tid, om punktafgifterne på elskede forbrugsvarer, om toldvæsenets bygninger og om meget andet. De rene erindringsartikler er måske nok af vekslende kvalitet – et problem for ikke-etatsfolk er af og til en meget høj grad af toldmæssig indforståethed – men de bedste i denne kategori er simpelthen fremragende.

Det skulle af ovenstående være fremgået, at *Zise* absolut henvender sig til andet godfolk end toldere, men at dette naturligvis først og fremmest har kunnet lade sig gøre i kraft af tilstrækkelig opbakning indenfor etaten selv.

At man så kan blive lidt bekymret for tidsskriftet på længere sigt er en anden sag. For på et eller andet tidspunkt vil fagfolkene nævnte skuffer nu nok være tomme for stof af toldhistorisk relevans, mens de mest oplagte erindringskriverere vil have skrevet sig ud. Og hvad så!

Til alt held har Toldhistorisk Selskab ved siden af *Zise* også en hyppig udgivelse af selvstændige publikationer. Et par eksempler angiver her spændvidden. I 1979 kom Jens Bruhns *Toldboder – set på grafiske blade*. Disse er hentet mange forskellige steder fra og man får ikke alene toldbygninger at se, men også indtryk af havneliv og posekiggeri. Billederne stammer fra 1600-tallet og frem til slutningen af forrige århundrede, og så har udgiveren endda holdt sig strengt til det grafiske, så flere bøger må kunne udgives ved inddragelse af tegninger, malerier og fotografier.

En helt anden type publikation foreligger med genudgivelsen af Jens Jensens bog *Det danske Gendarmerikorps*, som af udgiveren Lars Bjerneboe er forsynet med en efterskrift. Man kan måske undre sig over, hvad gendarmen har med told at gøre, men forklaringen ligger i, at gendarmerikorpset efter 130 års omskiftelig tilværelse i 1969 endte med at indgå i toldtaten. Man har altså med ajourføringen af Jens Jensens bog, der oprindeligt kom i 1938, fået sluttet af med manér og med honnør for et korps, som man også tidligere havde haft megen berøring med.

Grænsegendarmeriet var egentlig oprettet i 1838 til bekæmpelse af smugleri ved Holstens sydgrænse, men flyttedes senere nordpå i kraft af velkendte politiske begivenheder. Fra begyndelsen skulle korpset assistere toldvæsenet, men var i øvrigt militært organiseret. Og hermed er fra første færd angivet det lille korps' »identitetsproblem«, som vist plagede det helt til det sidste. Den »holstenske tone« fandtes endnu helt til »vore dage«, det vil sige helt til efter 1920, da forfatteren, selv grænsegendarm, går over i jeg-form, og blandt andet stiller spørgsmålet, om grænsegendarmen nu var politi, tolder eller soldat? I slutningen af 1940'erne blev det fastslået, at gendarmene ikke mere skulle have militære opgaver, i midten af 50'erne overvejedes en indlemmelse

i politiet, men det endte altså, som nævnt, med en indkorporering i toldvæsenet på et tidspunkt, da det først og fremmest var illegal varetransport over landegrænsen, der var problemet. Grænsegendarmerne, der så tit og på så mange måder kunne føle sig i klemme, har dermed i Bjørneboes efterskrift fået et velovervejjet eftermæle.

Smuglerbekæmpelse ved den danske sydgrænse og i det øvrige lands havnebyer såvel som til søs og i lufthavnen står nok i den almindelige bevidsthed som den traditionelle opgave for den – forhåbentlig – tjenstivrige tolder. Men ret beset har der alle dage været tale om en delopgave, som efterhånden er af begrænset omfang. Går man på Toldmuseet – for nylig reetableret i direktoratets store grå bygning i Amaliegade i København – ses smugleriet at have fået *sit* ved udstilling af fiduser, som er lærerige, men altså ikke mere anvendelige. De ér afsløret. Men tyngdepunktet i udstillingen er ikke uden årsag vejerbodsinventaret, som udenfor den sparsomme åbningstid kan skimtes bag ruderne ud til havnepromenaden. Også Vejerboden, hvor man indtil for få år siden pakkede ud og tarifferede, er i dag i den grad fortid og er med rette kommet på et museum, som i etatens eget regi er opstillet med forrygende effektivitet. Der er ingen tvivl om Toldvæsenets iver for at vise fortiden frem på så nutidigt et sted som direktoratets nye bygning. Og skulle man komme indenfor i gangene i Amaliegade, vil man opdage, at fortiden i form af billeder også breder sig på væggene udenfor museet, mens man ved at kigge i den officielle årsberetning om »Toldvæsenets aktiviteter« kan konstatere, at billedmateriale hentet frem fra arkiverne bruges som hvile for øjet mellem opgørelserne af de mange momsmilliarder.

Når man er vant til mere eller mindre velbegrundet skelnen mellem rigshistorie og lokalhistorie, topografisk opdelt historisk virksomhed overfor landsdækkende organisationer, lokale museer kontra et Nationalmuseum og frit svævende specialmuseer, kan det være svært at indpasse det hastigt fremvoksende »toldhistoriske« med selskab, tidsskrift, publikationsrække og museum, alt under

samme tag – når da ikke dele af samlingerne er på tourné til landets distriktstoldkamre.

Baggrunden for denne blomstrende etats-historiske interesse er strejftet flere gange og kan ikke reduceres til modepræget nostalgi. Dertil er der for mange vidnesbyrd om de omkalfatringer, der helt åbenbart har fået toldetatens folk til at hage sig fast i fortiden før den blev helt væk. Og det er i sig selv tankevækkende. Man må kunne vente sig noget lignende fra Post- og Telegrafvæsenets side, hvor filatelen vist hidtil har domineret svært, eller fra De danske Statsbaner, hvor veteranantogene på samme måde morsomt, men ensidigt har fanget interessen. Politiet er ryktesvis i gang med initiativer, men ellers ser det ud til at Direktoratet for Toldvæsenet er kommet til at spille en pionerrolle i kraft af den store bredde, hvormed man har sat ind. Og andre beboere i »det historiske danske landskab« må altså vænne sig til denne nye type som repræsentant for etatshistorien.

Det etatsprægede er nu nok ikke uden problemer. I toldvæsenet *kan* man selv, men er i øvrigt helt åbenbart også interesseret i at vise det for omverdenen. »Korpsånden« er utvivlsomt en styrke, og praktiske er man også. Efter sigende betaler tolderne medlemsgebyr til Toldhistorisk Selskab ved EDB-styret fradrag i lønnen, en slags abonnement ved kilden, som mangen lokalhistorisk forening kunne misunde dem.

Men svagheder ligger vel også gemt i etatens mere eller mindre selvvalgte dominans. I strømmen af publikationer i jubelåret savnes én bestemt ting. Mængden af artikler og specielle udgivelser kan ikke skjule savnet af en bred, grundig, fagligt forsvarlig Dansk Toldhistorie som ryggrad i det hele. Den ville være til ligelig glæde i som udenfor Toldetaten. Manges bestræbelser ville have kunnet være udnyttet i et sådant værk, som i sig selv måtte kunne danne udgangspunkt for nye initiativer. En sådan stor – og dyr – statusopgørelse blev det altså ikke til ved de 350 år. Spændende om, hvornår og hvordan man vil gribe den sag an. Og om det nås inden næste jubilæum.

- Christian den Fjerdes Ordinans om Toldens Oppebørsel af 12 januar 1632.* Originaltryk i faksimile og transkriberet fra fraktur til antikva og omskrevet til nyere dansk, udg. af Direktoratet for Toldvæsenet ved Kaj Nielsen, 1982. ISBN 87-503-3846-3.
- Dansk Toldhistorisk Bibliografi – 1982 af Tove Wihlborg Andersen og Gunnar Jakobsen,* Direktoratet for Toldvæsenet 1981, 160 s., kr. 87,00, (medlemspris kr. 51,00).
- Bodil Tornehave: Fra Sise til Moms, Træk af det bornholmske toldvæsens historie,* Bornholms Tidendes Forlag 1981, 40 s., ISBN 87-87573-33-4, kr. 48,80, (medlemspris 28,50).
- Toldetaten 350, 1632–1982, Toldhistoriske træk fra Lolland-Falster,* Nykøbing F Distriktstoldkammer 1981, 41 s.
- Bent Jensen: Toldere ved hav og fjord, En beskrivelse af Thisted Distriktstoldkammer og de tidligere toldkamre i Thisted og Nykøbing,* udg. af Museet for Thy og Vester Hanherred i forbindelse med toldvæsenets 350 års jubilæum 1982, 48 s., ISBN 87-980556-5-8.
- Toldetaten nr. 301, januar 1982,* særnummer af personaleblad for toldvæsenet udg. af Direktoratet for Toldvæsenet, 178 s.
- Zise, Toldhistorisk Tidsskrift,* årg. 1–5, 1978–1982, udg. af Toldhistorisk Selskab med tre numre årligt, ca. 40 sider pr. hefte. ISSN 00105-8355. Kr. 36,00 i abonnement. (Toldhistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 Kbh. K).
- Jens Bruhn: Toldboder – set på grafiske blade,* Toldhistorisk Selskab 1979, 56 s., ISBN 87-87796-01-5, kr. 39,50, (medlemspris kr. 29,50).
- Jens Jensen: Det danske Gendarmerikorps – grænsens gendarmere og smuglere med en efterskrift af Lars Bjørneboe,* Toldhistorisk Selskab 1981, 213 s., ISBN 87-87796-03-1, kr. 148,00, (medlemspris kr. 98,00).

De lokalhistoriske årbøger 1982. En oversigt

Af Jørgen Dieckmann Rasmussen

Hovedstadsområdet

Historiske Meddelelser om København. Udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse. Redigeret af Helle Linde. Årbog. 1982. 208 s., ill.

Christensen, Inge og Vibeke Petersen. Stuktidens vindskibelighed. Sanering for fattige – boliger for de fine. (S. 136–171, ill.) (Kildehenv.)

Christensen, John og Henrik Stevnsborg. Hos »Madame Muurske« i Dybensgade nr. 200. Dagligliv i et bordel i 1770'ernes København. (S. 38–66, ill.) (Kildehenv.)

Hægstad, Arne. Ole Rømer og kontrollen med kandestøbernes tinkvaliteter. (S. 31–37, ill.) (Kildehenv.)

Kilder til Københavns bygningshistorie. (S. 172–201) (Systematisk oversigt over kilder i arkiver, museer mm. samt litteraturfortegnelse)

Københavns Stadsarkiv i 1981. (S. 202–204) (Beretning)

Pedersen, Klaus. C. F. Tietgen som byherre. Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger og Det Kjøbenhavnske Byggeselskab. (S. 67–135, ill.) (Kildehenv.)

Petersen, Vibeke. Se: Christensen, Inga.

Prange, Knud. De sidste 25 årgange af Historiske Meddelelser om København 1957–1981. (S. 7–30) (Kildehenv.)

Selskabet for Københavns Historie i 1981. (S. 205) (Beretning)

Stevnsborg, Henrik. Se: Christensen, John.

Anmeldelser

Cedergreen Bech, Svend. Storhandelens by 1728–1830. Københavns historie bd. 3. 1981. Anmeldt af Jan Kanstrup. (S. 206–207)

Laumann Jørgensen, E. Vestskoven. Et landskab under forvandling. 1982. Anmeldt af Hans Kofod. (S. 208)

Thomsen, Birger. Hvidovre. En lokalhistorisk vejledning til Landsarkivet. 1982. (S. 207–208)

Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Redigeret af Johan Lange, Iver Skov Henriksen og Kirsten Havelund Strøm. Årskrift. 15. årgang. 1982. 80 s., ill. (Med personalia om forfatterne)

Lange, Johan. Kirketårne – klokker eller forsvar? (S. 43–78 s., ill.) (Danske og skånske kirker)

Mathiesen, Ivan P. E. Kirkeminder fra Gladsaxe. (S. 6–20, ill.) (Om Gladsaxes kirker, især de nye)

Nielsen, P. Chr. Forstlige titler. (S. 36–42, ill.) (Ca. 1500–1970)

Werther, H. G. Skovminder fra Gladsaxe. (S. 21–35, ill.) (Erindringer skrevet af H. G. Werther, der var skovløber i Sandskredshus ved Bagsværd 1946–1978)

Lyngby-bogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. Redigeret af Jeppe Tønsberg. 1982. 173 s., ill. (Navneregister)

Birchs Gaard i Bondebyen. (S. 61–96, ill.) (Opgave af arkitektstuderende fra Kunstakademiet med forslag til restaurering af den såkaldte Birchs Gaard (et lille to-familiehus med fælles skorsten beliggende Lundtoftevej 36–38) på grundlag af en bygningshistorisk undersøgelse. – Kildefort.)

Børresen, Aage. Beretning om selskabets virksomhed 1981/82. (S. 164–165, ill.) (Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk kommune)

Klausen, Jan m.fl. Se: Birchs Gaard i Bondebyen. *Kunstakademiets Institut for Nordisk Arkitekturhistorie, Opmåling og Restaurering.* Se: Birchs Gaard i Bondebyen.

Lemche, H. J. Omkring den Tuteinske pavillon. (S. 97–128, ill.) (Pavillonens historie 1792–1982 og om de personer, der færdedes i og omkring den ca. 1790–1870. – Kildefortegn.)

Maegaard Nielsen, Mette. Landstedet Albertinelyst. (S. 32–60, ill.) (Bygningshistorisk undersøgelse. – Kildefortegn.)

Nybo Rasmussen, Jørgen. Lyngby hovedgades anlægelse 1764–67. (S. 5–31)

Tønsberg, Jeppe. Pritzel og Binder. (S. 129–163, ill.) (Om Lyngbys ældste industriområde og nogle af dets industrier, bl.a. Sophus Pritzels maskinfabrik og J. L. Binders klædefabrik. Ca. 1800–1975. – Kildehenv.)

Søllerødbogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Redigeret af Annalise Børresen. 1982. 183 s., ill.

- Brinch Petersen, Erik.* Skørbrændte sten og tilspidse-
de pæle. (S. 117–125, ill.) (Resultater fra Ved-
bækprojektet – Under mosen og byen)
- Børresen, Annalise.* »Kun den, i hvem fortiden er
stuvet op, har fragt ind i fremtiden«. (S.
173–179) (Om aktiviteterne i Historisk-topo-
grafisk Selskab for Søllerød Kommune ca.
1972–82)
- Historisk-topografisk Selskabs fyrrettype år.* Se: Skov-
mand, Roar.
- Juel Jensen, Helle.* Knivene under mikroskop. (S.
125–130, ill.) (Resultater fra Vedbækprojektet –
Under mosen og byen)
- Sandfeld, Gunnar.* Gjeltehus – Skovly – Geelsgaard.
Fra skovfogedsted til vansførehjem. En ejendoms
historie på grænseskillet. (S. 9–103, ill.) (Ca.
1700–1930. – Kildehenv.)
- Schou, Ulrik.* Søllerød Grundejerforening. Træk af
dens historie. (S. 104–116, ill.) (1910–1980)
- Selskabet 1.4. 1980–31.12. 1980.* Ved Roar Skovmand.
(S. 153–163) (Beretning for Historisk-topogra-
fisk Selskab for Søllerød kommune)
- Selskabets regnskab 1.1. 1980–31.12. 1980.* Ved Werner
Ruff. (S. 164–165) (Historisk-topografisk Sel-
skab for Søllerød kommune)
- Skovmand, Roar.* Se: Selskabet 1.4. 1980–31.12. 1980
- Skovmand, Roar.* Historisk-topografisk Selskabs fyr-
rettype år. Tale ved Selskabets jubilæumsfest på
Trørødskolen 2. marts 1982. (S. 166–172, ill.)
(Historisk-topografisk Selskab for Søllerød
kommune)
- Vang Petersen, Peter.* Stenalderbopladsen under Ved-
bæk by. (S. 139–152, ill.) (Resultater fra Ved-
bækprojektet – Under mosen og byen)
- Aaris-Sørensen, Kim.* Jæger og bytte. S. 131–152, ill.)
(Resultater fra Vedbækprojektet – Under mosen
og byen)
- Lampe, Jens.* Kirketyven, der blev slave på Kron-
borg og urmager i Tikøb. (S. 45–49, ill.) (Ma-
thias Detlef Wolffenberg (1792–1862). – Kilde-
henv.)
- Nielsen, Leif.* Højskolerne i Frederiksborg Amt. (S.
7–34, ill.) (Kildehenv.)
- Thueslev, H.* Kalkgravningen i Terkelskov. (S.
35–44, ill.) (Ca. 1760–1870)

Historisk Årbog for Roskilde Amt. Udgivet af Hi-
storisk Samfund for Roskilde Amt. Redigeret
af Ernst Verwohlt. 1982. 76 s., ill.

Bondesen, Erling. Havspejlinger og strandlinier. En
geologisk-arkæologisk oversigt med særlig hen-
blik på Roskilde Fjord. (S. 45–67, ill.) (Kilde-
fortegnelse)

Formandens beretning på Historisk Samfunds gene-
ralforsamling den 18. maj 1982. (S. 69–71, ill.)
(Ernst Verwohlts beretning for Historisk Sam-
fund for Roskilde Amt)

Historisk Samfunds regnskab for 1981. (S. 73–74) (Hi-
storisk Samfund for Roskilde Amt)

Lindahl, Fritze. Roskildedyret – en dyreslyngefi-
bula. (S. 37–43, ill.) (Et urne-spændefund fra
Roskilde. – Kildehenv.)

Vedtægter for Historisk Samfund for Roskilde Amt. (S.
75–76)

Verwohlt, Ernst. Se: Formandens beretning

Westerbeek Dahl, Bjørn. En landsbypræsts dagbog.
Knud Andresen Bredensbergs dagbogsnotater
for det år 1780. (S. 3–36, ill.) (Sognepræst i Ro-
rup og Glim sogne, Sømme herred. – Ordfor-
klaring og realkommentarer. – Kildehenv.)

Sjælland

- Fra Frederiksborg Amt.* Udgivet af Frederiks-
borg Amts Historiske Samfund. Redigeret af
Henning Henningsen, Kenno Pedersen, H.
Ring og Torben Topsøe-Jensen. Årbog. 1982.
104 s., ill. (Stikordsregister)
- Asmund, Find.* Noget om foreningen »Frem« og
dens forenings- og forsamlingshus i Snekkersten.
(S. 51–70, ill.) (Oplysende forening 1910–55)
- Ebbesen, Klaus.* Stenaldergrave ved Sjælsø. (S. 77–
91, ill.) (Kildehenv.)
- Elkjær, G. V.* Om oprettelsen af de første skyttefor-
eninger i Frederiksborg Amt samt deres betyd-
ning og senere udvikling indtil 1954. (S. 71–76,
ill.)
- Foreningsmeddelelser.* (S. 93–100) (Frederiksborg
Amts Historiske Samfund. Beretning 1981,
driftsregnskab 1/4 1981–31/3 1982, mm.)
- Fra Holbæk Amt.* Årbog for Historisk Samfund
for Holbæk Amt. Redigeret af Else Asmussen.
75. årg. 80 s., ill. (Sted- og personregister)
- Ebbesen, Klaus.* Flintflækker som offergave (S. 7–26,
ill.) (Kildehenv.)
- Frydendahl, Ellen.* Et udvalg af litteratur om Holbæk
Amt 1981. (S. 69–74) (Systematisk fortegnelse)
- Historisk Samfund for Holbæk Amt.* (S. 75–78) (Be-
retning 1981, regnskab 1981 og publikations-
fortegnelse)
- Jacobsen, Jan Steen.* Minder fra et søslag. (S. 50–68,
ill.) (Folkeminder og materielle levn fra søslaget
ved Sjællands Odde 1808. – Kildehenv.)
- Rask, Sven.* Admiral Span og hans begravelse 1695.
(S. 27–40, ill.) (Span ejede Hørbygård på Tuse
Næs. – Kildehenv.)
- Thomsen, Birger.* Vraget af Prins Christian Frederik
ved Sjællands Odde. (S. 41–49, ill.) (Slaget ved
Sjællands Odde 1808. – Kildehenv.)

Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt. Redigeret af Erling Petersen under medvirken af L. Balslev og Jens A. Nielsen. 1982. Bd. 69. 115 s., ill.

Christensen, Folmer. Se Christensen, J. V.
Christensen, J. V. En eventyrlig livsskæbne. (S. 57–76, ill.) (Om tømrer Ferdinand Christensen Billholts (1877–1928) ophold i Afrika ca. 1900–1929. Genoptryk af artikler fra Ringsted Folketidende 1932)

Christiansen, Helge. Se Christensen, N. P. Emil.
Christiansen, N. P. Emil. Erindringer. (S. 96–101, ill.) (Erindringer skrevet af gdr. og sognefoged N. P. E. Christiansen, Bildsø (1870–1952))

Ebbesen, Klaus. Jættestuen på Brandsbjerg ved Tjæreby. (S. 33–56, ill.) (Litt.henv. – Med katalog over fund)

Henneke, R. Læge K. E. Christensen. (S. 103, ill.) (Nekrolog)

Historisk Samfund for Sorø Amt 1981. (S. 107–112) (Beretning. – Driftsregnskab fra 1/10 1980 til 3/10 1981. – Fortegnelse over nye medlemmer pr. 1/4 1982. – Fortegnelse over sognerepræsentanter. – Ældre årbøger. – Love for Historisk Samfund for Sorø Amt)

Lampe, Jens. Ure og urmagere i Sorø amt. (S. 77–95) (Ca. 1700–1960. – Med fortegnelse over urmagermestre. – Kildehenv.)

Nielsen, Erik. Koleraen i Vestsjælland 1857. (S. 21–32, ill.) (Kildehenv.)

Nyt fra de lokalhistoriske arkiver og Sorø Amts Museum. (S. 113–115) (Flakkebjerg Skolemuseum. – Næstved by- og egnshistoriske Arkiv. – Sorø Amts Museum)

Pedersen, Inge Lise. Navlegæslinger. (S. 102) (Tilbud fra Institut for dansk Dialektforskning om assistance ved tolkning af dialektord)

Petersen, Erling. Han faldt ved Bøffelkobbøl. (S. 7–20, ill.) (Optegnelser om Hans Hansen (d. 1864) fra Kyse og hans slægt. – Kildehenv.)

Strange Nielsen, A. Litteratur om Sorø Amt 1981. (S. 104–106) (Kort omtale af litt. vedr. amtet)

Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog. Redigeret af Nils Hartmann. 1982. 86 s., ill.

Hannibal, H. Kann. Fester og traditioner på Holme-gaards Glasværk. (S. 52–64, ill.) (Ca. 1900–1950. – Kildehenv.)

Historisk Samfund for Præstø amt. (S. 80–82, ill.) (Beretning 1981)

Jensen, Axel P. Hans Pedersen, Engelholm. (S. 72–73) (Om opretteren af Engelholm gods. 1700-tallet. – Kildehenv.)

Lokalhistoriske arkiver i Præstø Amt. (S. 83–84) (Adressefortegnelse)

Michelsen, F. Det borgerlige Fugleskydnings Selskab i Næstved. (S. 7–51, ill.) (Kildehenv.)

Museer i Præstø amt. (S. 85) (Adressefortegnelse)
Nielsen, A. Strange. Kirstines Minde Mølle i Dysted. (S. 65–71, ill.) (Om møllens vindmotor 1920–65. – Kildehenv.)

Nielsen, A. Strange. Litteratur om Præstø amt 1981. (S. 74–79) (Korte anmeldelser af et udvalg af litt. vedr. amtet)

Bornholm

Bornholmske Samlinger. Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. Redigeret af (Ebbe Gert Rasmussen) 1981–82. 2. rk. bd. 15–16. (Se Fortid og Nutid bd. XXX hft. 2 s. 158)

Lolland-Falster

Lolland-Falsters historiske Samfund. Redigeret af (Verner Hansen) Årbog. 1982. 75 s., ill. (Person- og stednavneregister)

Jørgensen, H. L. H. Degn og selskabsmand. (S. 19–23, ill.) (Om Vilhelm Schytte (1818–1888) fra Skovlænge-Gurreby)

Lampe, Jens. Bidrag til urmageriets historie på Lolland-Falster. (S. 24–44, ill.) (Fortsat fra Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog 1981 s. 30ff. – Med fortegnelse over urmagermestre på Lolland-Falster ca. 1600–1900. – Kildehenv.)

Lolland-Falster i bogverdenen. Af Verner Hansen. (S. 45–52, ill.) (Kort omtale af litteratur vedr. Lolland-Falster)

Lolland-Falsters historiske Samfund. (S. 65–72, ill.) (Beretning. Driftsregnskab 1. april 1981–31. marts 1982. Love for Lolland-Falsters historiske Samfund. Nye medlemmer pr. 1. oktober 1982. Årbøger og lokalhistoriske skrifter om Lolland-Falster)

Lolland-Falsters lokalhistoriske arkiver. (S. 60–64, ill.) (Lokalhistorisk arkiv i Rødby. – Lokalhistorisk Arkiv for Maribo kommune. – Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev kommune. – Sydfalster kommunes Egnarkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Idestrup sogn. – Lokalhistoriske Arkiv i Stubbe-købing. – Rudbjerg lokalhistoriske arkiv. – Lokalhistorisk arkiv for Holeby kommune)

Lolland-Falsters museer. (S. 53–59, ill.) (Det lokalhistoriske museum og arkiv Falsters Minder, Nykøbing F. – Motorcykelmuseet i Stubbekøbing. – Aalholm Automobil Museum og Slot. – Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Frilandsmuseet i Maribo)

Strange Nielsen, A. Bondeskræderens søn blev godsejer. (S. 7–18, ill.) (Om godsejer Heinrich Hansen (1805–62), Valnæsgård på Falster. – Kildehenv.)

Fyn

Fynske Årbøger. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift. Redigeret af Hans Henrik Jacobsen. 141 s., ill. (Forfatterbiografier. – Person- og stedregister)

Blomberg, Åge Fasmer. Hannibal Schested og hans nærmeste familie. (S. 95–116, ill.) (Tredje bidrag. De to tidl. bidrag findes i *Fynske Minder* 1974 og *Fynske Aarbøger* 1977. – Kildehenv.)

Foreningsmeddelelser 1981–82. (S. 136–139) (Historisk Samfund for Fyns Stift. Beretning 1981/82 og kasseregnskab 1981)

Frederiksen, Svend. Brandstedsmænd. (S. 87–94) (Brandstedstiggeri 1700- og 1800-tallet. – Kildehenv.)

Jacobsen, Hans Henrik. Svend Frederiksen 1895–1982. (S. 121–122) (Nekrolog)

Jørgensen, Keld Lyng. Se: Porsmose, Erland.

Jørgensen, Ove. Odense byfred 1477. (S. 27–38, ill.) (Kildehenv.)

Kjærboe, Tøve. Mindeblade fra Ærø. (S. 80–86, ill.) (Mindeblade fra bryllupper, fødselsdage og andre festdage ca. 1800–1850)

Nederland, Ole. Rudkøbing-borgere og deres selvangivelser 1704–05. (S. 65–79, ill.) (Kildefortegnelse)

Pedersen, Finn Stendal. Fynske landsbyer ca. 1500–1800. (S. 7–26, ill.) (Kildehenv.)

Porsmose, Erland. En stol, der skiftede plads på Kjertemindemuseum. (S. 117–120, ill.) (Med bidrag af Marianne Rasmussen og Keld Lyng Jørgensen. – Stol i museets borgerstue viser sig ved konservering at være en forklædt bondestol)

Rasmussen, Marianne. Se: Porsmose, Erland.

Venge, Michael. På sporet af Holme kloster. (S. 39–64, ill.) (Kildehenv.)

Anmeldelser

Brandt, Vibeke. Sangen om Odense Aa. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 125)

Dombernowsky, Lotte. Fynsk herregårdsliv: Grevskabet Gyldensteen og dets styrelse 1750–1770. 1982. Anmeldt af AR (Anne Riising) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 131)

Fyns Stiftsbog 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 130)

Fynske Minder 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 128)

Gamle huse i Assens. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 129)

Henningsen, Henning. Nyborg, da voldene stod. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 127)

Jørgensen, Ove. OTONIVM, Odense 1593. 1981

Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 123)

Kjær, Thorvald. Lykkens Gang. U.å. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 128)

Lyboen. 3. årg. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 128)

Nielsen, Richard G. Odense og dér omkring – set på gamle postkort. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 124–125)

Nielsen, Richard G. Kik i Kjertemindem. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 126)

Odense – træd varsomt. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 129)

Porsmose, Erland. Den regulerede landsby. 1982. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 126)

Registrering af bebyggelse og beplantning i Odense kommune. 1980ff. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 126–126)

Riising, Anne. Gudsfrygt og oplysning. Odense 1770–1789. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 123–124)

Ræthinge-Posten. 5. Årg. 1982. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 131)

Topp, Kyll. Dengang i Odense. Min barndomsby i ord og billeder. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 124)

Vinholdt-Nielsen, Lars. Nyborg-Ringe-Fåborg Banen. 1981. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 127)

Årbog for Svendborg og Omegns Museum. 1982. Anmeldt af HHJ (Hans Henrik Jacobsen) (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 130)

Vestfynsk Hjemstavn. Vestfyns Hjemstavnsfor­enings årsskrift. Under redaktion af Poul A. Jørgensen. 52. årg. 1982. S. 121–164, ill. (Person- og adresseliste)

Andersen, Niels. Sarup-pladsen. (S. 121–125) (Om udgravningen 1971–1982)

Beretninger fra udvalgene. (S. 154–161, ill.) (Udvalg under Vestfyns Hjemstavnsforening, nemlig: forretningsudvalget, bygningsudvalget, musikudvalget, oplysningsudvalget og museumsudvalget)

Driftsregnskab for Vestfyns Hjemstavns­gård 1981. (S. 162–163)

Indbydelse til sammenkomst. (S. 152) (Arrangement for gamle piger og karle, der har tjent på Land­målergården)

- Kruse, Felix.* Holehage/brøndkrog/træktøj. (S. 153) (Identifikation af metalkrog)
- Larsen, Hans Chr.* Blade af Liltoftøgårdens saga. (S. 143–151) (16.–18. århundrede. – Kildefortegnelse)
- Lebech Sørensen, Anne Marie.* Om urmager Bonde Wibyes slægt. (S. 126–130) (Kommentar til artikel om Køngklokkeren i Vestfynsk Hjemstavn XXVI 1956. – 18. og 19. årh.)
- Lebech Sørensen, Anne Marie.* Efterslægtstavle for Bunde Nielsen, husmand i Øster Hæsinge, død ca. 1681. (S. 131–134) (Kildehenv.)
- Reinholdt, Otto.* Ørstedbøndernes kamp mod greven. (S. 135–142) (Strid i 1857 mellem grev Carl Frederik Rantzau til Krengerup, Brahesholm og Søholm og bønderne om afståelse af 6 tdr.l. jord fra hver gård)
- Rettelse til Vestfynsk Hjemstavn 1981 side 80.* (S. 130) (Rettelse til digte af Piet Hein)
- Jylland**
- Vendsyssel Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Vendsyssel. Redigeret af Jørgen Jørgensen. 1982. 176 s., ill. (Forfatterbiografier. – Personregister)
- Bech, Poul Anker.* Sammenstødet mellem medlemmer af det militære gendarmerikorps og befolkningen på Brønderslev Marked 1886. Billedredaktion ved Mogens Thøgersen. (S. 111–147, ill.) (Fortsat fra Vendsyssel Årbog 1981 s. 119. – Fortsættes i Vendsyssel Årbog 1983)
- Bänkel, Regnar.* De otte ugifte søskende i Uslev. (S. 59–64, ill.) (Om Lars (Christian) Uslev og Gitte Marie Andersdatters børn. – Ca. 1850–1960)
- Fra museernes og arkivernes arbejdsmark 1981.* Ved Per Lysdahl. (S. 153–168, ill.) (Omfatter: Bangsbomuseet. – Læsø Hjemstavns Museer. – Løkken Museum. – Sæby Museum. – Try Museum. – Vendsyssel Historiske Museum. – Brønst Lokalhistoriske Samling. – Brønderslev Lokalhistorisk Forening. – De lokalhistoriske arkiver i Dronninglund Kommune. – Lokalhistorisk Arkiv for Elling Sogn. – Lokalhistorisk Arkiv, Frederikshavn. – Lokalhistoriske Arkiver i Hirtshals Kommune. – Lendum Sogns Historiske Arkiv. – Egnssamlingen, Lokalhistorisk Arkiv for Pandrup Kommune. – Lokalsamlingen i Skagen. – Byhistorisk Arkiv, Sæby Museum. – Vendsyssel Historiske Museum, Historisk Arkiv)
- Fra styrelse og redaktion.* (S. 169–172) (Historisk Samfund for Vendsyssel. – Beretning. – Fortegnelse over Samfundets sognrepræsentanter. – Regnskab 1/4 1980–1/3 1981)
- Gregersen, Hans.* Jacob Severin – Storkøbmand og godsejer. (S. 91–100, ill.) (Jacob Severin (1691–1753) ejede Dronninglund og Dronninggård. – Litt.henv.)
- Hansen, Karl.* En gammel trolddomsbog. (S. 87–90, ill.) (Trolddomsbog trykt i København 1771 tilhørende købmand Carl Bang Klitgård i Blokhus)
- Hoved, Peder.* Særprægede personligheder i Tårs. »De fattige har I altid hos jer«. (S. 27–32, ill.) (1900-tallet)
- Jakobsen, Ejnar.* Byfoged H. C. Gad, Sæby. Foregangsmand med vidtspændende interesser. (S. 101–103, ill.) (Byfoged i Sæby 1842–1865)
- Jensen, Verner.* Om Strandby og om Fladstrands oprindelse. Regnskaber og skattelister som lokalhistoriske kilder. (S. 104–106) (1500- og 1600-tallet)
- Lampe, Jens K.* Træk af urmageriets historie i Vendsyssel og Øster Hanherred. (S. 7–26, ill.) (Med fortegnelse over urmagere ca. 1600–1900. – Kildehenv.)
- Nielsen, Ellen.* Nationalsangen fra Bagterp. (S. 109–110) (Skrevet til minde om stiftelsen af den lokale ungdomsforening »Samfundet« 1919 af Halvor Nielsen)
- Rønn Christensen, P.* Ole Tønder Lange til Bratskov og Oksholm m.v. (S. 65–83, ill.) (Hans liv og virke. Ca. 1750–1814. – Kildehenv.)
- Skjødsholm, Anders.* Christen Jensens Testamente. (S. 84–86) (Rettelse til artiklen »Skudehandler- og skipserslægter fra Løkken« i Vendsyssel Årbogen 1949 s. 185ff. – Ligtale over skudehandler og dannebrogsmænd Christen Jensen, (1762–1822), Løkken)
- Skjødsholm, Anders.* Hosedal – Horsedal. (S. 107–108) (Om stednavne i Saltum sogn. Foruden Hosedal/Horsedal også Saltungård/Storgård)
- Skrubbeltrang, Fridlev.* Fra min barndom i Bjergby og Bindslev. Del II. I Bindslev 1908–15. (S. 33–58, ill.) (Erindringer fortsat fra Vendsyssel Årbogen 1981 s. 7)
- Vendsyssel-litteratur 1982.* Ved Bodil Christensen. (S. 148–152) (Systematisk oversigt)
- Historisk Årbog for Thy, Mors og V. Han Herred.* Udgivet af Historisk Samfund for Thy, Mors og Vester Han Herred. Redigeret af Mette Fastrup. 1982. 128 s., ill.
- Andersen, Poul.* Om strandinger, overtro og en lang vandring til den første plads. Erindringer fra barndommen for næsten 80 år siden. (S. 91–105, ill.)
- Grishauge, Andreas.* En usædvanlig køretur til fotograf i Løgstør. (S. 40–41, ill.) (Historien bag et fotografi fra 1890 af familien Winther Knudsen »Udklit« ved Fjerritslev)
- Grishauge, Peter.* Landsbystyret i Vester Han Herred i 1600-tallet. (S. 64–67) (Kildefortegnelse)
- Grishauge, Peter.* En tønede øl i bøde. Uddrag af

- Grandebrev af 23. juni 1631 fra Hannæs Birks tingbog 1644–1645. (S. 68–70)
- Mathiesen, Hanne.* Om Johan Skjoldborg og Øsløs. (S. 71–79, ill.) (Om nyindretningen af skomager Skjoldborgs hus i Øsløs, Johan Skjoldborgs barndomshjem. – Kildehenv.)
- Nielsen, Johannes og Henning Skov.* Beretning om Kallerup-præstens tragiske skæbne. (S. 9–39, ill.) (Psykiatrisk undersøgelse af sognepræst Sofus Holm, der blev indlagt i Asylet ved Aarhus den 31. maj 1877 efter at have kritiseret Christian den Niende for godkendelse af den provisoriske finanslov af 12. april 1877. – Fortsat fra Historisk Årbog for Thy, Mors og V. Han Herred 1981 s. 35ff.)
- Nørgaard, Olaf.* Mere om spillemændene i Sydthy. (S. 57–63, ill.) (Om Ludvig Sørensen (1842–1923), Refs, og Peder Lauridsen (1846–1926), Refs. – Kildefortegnelse)
- Overgaard, Frands Ole.* En andagtsbog fra Øsløs. Bidrag til herrnhutismen i Vester Han Herred omkring 1800. (S. 42–56) (Kildehenv.)
- Poulsen, Orla.* Tingbogsekstrakter fra Thy. (S. 106–107) (Om udsendelsen af Torsten Balles ekstrakter af tingbøgerne for Hillerslev og Hundborg herreder 1666–1688 og Thisted købstads tingbog 1670–1711)
- Præstegaard, Anders.* Start fra Vorupør til Hanstholm. (S. 80–85, ill.) (Erindringer ca. 1905–1945)
- Rolighed, Bent.* Da Klim Frimenighedskirke fik tårn. (S. 86–90, ill.) (1919)
- Skov, Henning.* Troløs Bjælke brast. (S. 6–8, ill.) (Om ulykke i 1823, hvor blikkenslager og forgylder Christen Pedersen Knakkegaard omkom ved fald fra Thisted kirkes tårn, og om hans gravsten på Thisted kirkegård)
- Skov, Henning.* Se: Nielsen, Johannes.
- Til medlemmerne.* (S. 126–128) (Årsberetning, regnskab for Historisk Samfund for Thy, Mors og V. Han Herred 1. april 1981–31. marts 1982, m.m.)
- Årsberetninger.* (S. 108–126, ill.) (Omfatter: Museet for Thy og Vester Han Herred. – Lokalhistorisk Arkiv for Thisted kommune. – Morsø slægtshistoriske Forening. – Hanstholm lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Forening for Sydhan-næs. – Lokalhistorisk Forening for Hunstrup og Østerild. – Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. – Egnshistorisk Arkiv for Thyholm og Jegindø)
- Fra Himmerland og Kjær Herred.* Udgivet af Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. Redigeret af Poul Brøgger, Kaj Løber, Karl Nielsen, Svend B. Olesen og Torben Witt. 1982. 72. årg. 140 s., ill
- Andreasen, Ella.* Se: Willumsen, Anne-Birgit.
- Bek-Pedersen, F.* Liget i den åbne grav. Skjellerup 1840 (Småstykker) (S. 121–123) (Om et fattig-lemes død og begravelse)
- Frische, Torben.* Aalborg Zoologiske Have 1935. Arkitektur og havekunst. (S. 85–105, ill.) (Kildefortegnelse)
- Jeppesen Jensen, J.* En mærkelig ulykke i Aalborg i 1688 (Småstykker) (S. 107–110) (Dødsulykke i brønd)
- Jeppesen Jensen, J.* Gabestokken på Nytorv i Aalborg (Småstykker) (S. 110–114, ill.) (Om dens anvendelse i kampen mod betleriet. – 1700-tallet)
- Jeppesen Jensen, J.* Lidt om Øster Hurups første Havneanlæg (Småstykker) (S. 115–120) (1700-tallet)
- Litteratur om Himmerland og Kjær Herred 1981–82.* Ved Jeppe Hansen. (S. 125–135) (Systematisk fortegnelse)
- Meddelelser fra styrelse og redaktion.* (S. 137–138) (Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred)
- Olesen, Svend B.* Silhouettør Johan Adolf Bendix Rothermundt og nogle af hans arbejder. (S. 63–84, ill.) (Ca. 1790–1820)
- Sammendraget driftsregnskab.* (S. 139–140) (Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred)
- Willumsen, Anne-Birgit.* »En hundredårig Hobropige ser tilbage.« (S. 5–61, ill.) (Ella Farsø, gift Andreasen, fortæller sine erindringer ca. 1883–1910)
- Aalborg-bogen.* Udgivet af Selskabet for Aalborgs Historie i samarbejde med Aalborg Historiske Museum. Redigeret af Selskabets styrelse. 1981–1982. 95 s., ill. (Temanummer skrevet af Torben Witt)
- Selskabet for Aalborgs historie.* (S. 94–95) (Årsberetning, fortegnelse over tidligere årbøger og styrelsens sammensætning)
- Witt, Torben.* Aalborg og forandringerne – fotos fra byen. (S. 7–93, ill.)
- Fra Viborg Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt. Redigeret af Paul G. Ørberg under medvirken af Morten Øllgaard. Årbog 1982. 47. årg. 191 s., ill.
- Andersen, Valdemar.* Nogle Karup-degne. (S. 167–170) (Småstykker. – 1772–1982. – Kildehenv.)
- Beretning fra lokalhistoriske arkiver.* (S. 186–189) (Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune. – Møldrup kommunes lokalhistoriske arkiver. – Bjerringbro kommunes lokalhistoriske arkiv. – Lokalhistorisk arkiv for Karup kommune. – Lokalhistorisk arkiv, Ålestrup. – Lokalhistorisk arkiv for Hvorslev kommune. – Lokalhistorisk arkiv for Tjele kommune)
- Himmer, Poul.* Mysterietavlen i Søndre Sogns Kirke

- i Viborg. Et forsøg på en forklaring af altertav-
lens billedsprog. (S. 68–110, ill.) (Litt.henv.)
- Løgstrup, Birgit.* En stationsby vokser op. Løgstrup
og Viborg-Ålestrupbanen 1889–1920. (S. 138–
166, ill.) (Kildehenv.)
- Petersen, Carl Heinrich.* Træk af arbejderbevægelsens
historie i Viborg – og af min egen. (S. 7–67, ill.)
- Samfundet siden sidst.* (S. 183–185) (Historisk Sam-
fund for Viborg Amt. Beretning og driftsregn-
skab $\frac{1}{1}$ – $\frac{31}{12}$ 1981)
- Viborg litteratur 1981–82.* (S. 179–182) (Alfabetisk
fortegnelse)
- Worsøe, Hans H.* Øl i Viborg i 150 år – og mere til.
(S. 171–178, ill.) (Kildehenv.)
- Ørberg, Paul G.* Viborg Stifts kirkebogshistorie
1643–1813. (S. 111–137, ill.) (Kildehenv.)
- Skivebogen.* Historisk Årbog for Skive og Om-
egn. Udgivet af Historisk Samfund for Skive
og Omegn. Redigeret af Karen Strøm Hansen
under medvirken af Kirsten Aakjær og Svend
Mortensen. 1982. Bd. 73. 135 s., ill.
- Historisk Samfund for Skive og Omegn.* Regnskab for
perioden 1.8. 1981–31.–7. 1982. (S. 134–135)
- Lohmann, J. J.* Kalkmalerierne i Skive Kirke, et
Mindesmærke for dansk Aandsliv i gamle Dage.
(S. 62–133, ill.) (Genoptryk af beskrivelse fra
1890)
- Møller, Kr.* Far var førstelærer i Grønning skole i 38
år. (S. 5–47, ill.) (Erindringer om J. M. Møller,
der var førstelærer i Grønning 1909–1948)
- Aakjær, Jeppe.* Rejserids af Viborg Amt. (S. 48–61,
ill.) (Genoptryk af en julehilsen til nære venner
1920)
- Historisk Årbog for Randers Amt.* Udgivet af Hi-
storisk Samfund for Randers Amt. Redigeret
af Peter Bondesen, Henning Hall og Palle
Schødt Rasmussen. 1982. 116 s., ill. (Person-
register)
- Binderup, Mette.* En husmandskones erindringer. (S.
75–84, ill.) (Ca. 1930–1970)
- Bondesen, Peter og Finn Termann Frederiksen.* To Ran-
dersprospekter af Vilh. Kyhn og Jes Jessen. (S.
28–38, ill.) (Vilhelm Kyhns prospekt fra 1869
og Jes Jessens prospekt 1797. – Kildehenv.)
- Denmann, Henrik.* Steen Steensen Blichers sagnop-
tegnelser. (S. 43–61, ill.) (Udgave af Blichers
optegnelser til Oldskrift-Selskabet 1847. – Kil-
dehenv.)
- Fra Museer og arkiver.* (S. 85–102, ill.) (Årsberetnin-
ger. Omfatter: Fregatten Jylland. – Djurslands
Museum. – Gammel Estrup, Jyllands Herre-
gårdsmuseum. – Rosenholm Slot. – Mariager
Museum. – Clausholm Slot. – Dansk Landbrugs-
- museum, Gl. Estrup. – Kulturhistorisk Mu-
seum, Randers. – Ebeltoft byhistoriske Arkiv.
Molsbibliotekets lokalhistoriske Arkiv. – Grenå
Egnsarkiv. – Hadsten kommunes lokalhistoriske
Arkiv og Samlinger. – Midtdjurs lokalhistoriske
Arkiv. – Nørhald Egnsarkiv. – Nørre Djurs
Egnsarkiv. – Purhus lokalhistoriske arkiv. –
Randers lokalhistoriske Arkiv. – Rosenholm
Egnsarkiv. – Rougsø lokalhistoriske Forening. –
Sønderhald Egnsarkiv)
- Frederiksen, Finn Termann.* Se: Bondesen, Peter.
- Friborg Hansen, Vilfred.* En egn og dens mejerier.
Om Røndeegnens andelsmejerier. (S. 62–74, ill.)
(1887–1970)
- Grothe Nielsen, Beth.* En barnefødsel i dølgsmål i
Helgenæs præstegård. (S. 24–27, ill.) (1740)
- Hovesen, Ejnar.* En kisteplade fortæller. (S. 39–42,
ill.) (Apoteker i Grenå Svend Henrich Albergs
kisteplade 1801. – Kildehenv.)
- Jørgensen, Kaj.* Set og sket i 1981. (S. 103–107) (Be-
givenheder og mærkedage i Randers Amt)
- Madsen, Bo.* »De ældste fund«. (S. 5–15, ill.) (De
ældste stenalderfund fra Randers kulturhistori-
ske Museums distrikt)
- Set og sket.* Se: Jørgensen, Kaj.
- Sterum, Niels T.* Tvende gange »skudt« i grus – atter
rejist som runesten. (S. 16–23, ill.) (Jennum-ste-
num og dens vej til Randers kulturhistoriske
Museum. – Kildefortegnelse)
- To Randersprospekter af Vilh. Kyhn og Jes Jessen.* Se:
Bondesen, Peter.
- Årsberetning 1980–81.* (S. 108–116) (Historisk Sam-
fund for Randers Amt)
- Århus Stifts Årbøger.* Udgivet af Historisk
Samfund for Århus Stift. Redigeret af Ib Gejl,
Finn H. Lauridsen og Gunner Rasmussen.
Bd. 70. 1981–82. 121 s., ill.
- Brammer, Johanne Marie Elisabeth.* Se: Kjærgaard
Kristensen, Jørgen.
- Buur, Chr.* En bondestudent. Minder og meninger.
(S. 72–102, ill.) (Fortsat fra Århus Stifts Årbø-
ger 1980–81 s. 77ff. – Fortsættes)
- Ebbesen, Klaus.* Stenalderkar til dødsriget. (S. 7–9,
ill.) (Kildehenv.)
- Garner, H. N.* Tatargræsset. Af KALMUS' Acorus
calamus L.s historie. (S. 10–48, ill.) (Kildehenv.
– English Summary)
- Historisk Samfund for Århus Stift 1980–82.* (S. 116–
117) (Beretning)
- Kjærgaard Kristensen, Jørgen.* Tante Brammer fra
Gammelby om slægten Herskind. Oplevelser og
Erindringer fra mit Barndomshjem (fortalt for
Slægtens Børn) (S. 60–71, ill.) (Johanne Marie
Elisabeth Brammer, f. Herskind, (1804–1891),
fortæller om sit barndomshjem, en købmands-
gård beliggende Frederiksgade 79, Århus)
- Laursen, Per.* Præstens sogn og sognets præst. Jør-

- gen Gad Olsen Brix 1850–1923, sognepræst i Skjødstrup sogn 1884–1913, provst i Øster Lisbjerg og Mols herreders provsti. (S. 103–111, ill.)
- Nielsen, Holger G. Øm Kloster Museum 1981. (S. 112–115, ill.) (Beretning)
- Regnskaber. (S. 118–121) (Omfatter: driftsregnskab 1980/81 og 1981/82 for Historisk Samfund for Århus Stift og driftsregnskab 1980 og 1981 for Øm Kloster Museum)
- Skov, Sigvard. Rodsteensje. (S. 49–59, ill.) (1674–1983. – Kildehenv.)
- Århus-årbog 1982. Udgivet af Århus Byhistoriske Udvalg. Redigeret af Erik Korr Johansen. 184 s., ill. (Navneregister)
- De fratrådte, valgte eller udnævntes. (S. 92–95.) (Alfabetisk fortegnelse)
- Dybdahl, Annegrete. Kunst til hele landet fra Silkeborgvej. (S. 135–139, ill.) (Om maleren Henrik Hansen (1902–1980))
- Døde i 1981. (S. 169–174, ill.) (Alfabetisk fortegnelse)
- Fode, Henrik. Da telefonen kom til byen. (S. 53–62, ill.) (1877–1981)
- Gejl, Ib. 3 politiske valg i 1981. (S. 105–115, ill.) (Byråds-, amtsråds- og folketingsvalg)
- Israelsen, N. J. Skt. Clemensbro. (S. 69–80, ill.) (Ca. 1870–1930)
- Johansen, Christian R. Erhvervslivet i 1981. (S. 81–91, ill.)
- Lauridsen, Finn H. Teateråret 1981. (S. 127–134, ill.)
- Lauridsen, Finn H. Byhistorisk Udvalg 25 år 1956–81. (S. 162–168, ill.)
- Madsen, Hans Jørgen. Kommunen og fortidsminderne. (S. 63–68, ill.) (Om samarbejdet mellem Århus kommune og Forhistorisk Museum på Moesgård om arkæologiske undersøgelser på områder, hvor der skal udføres offentlige anlægsarbejder)
- 1981 – dag for dag. (S. 7–52, ill.) (Kronologisk fortegnelse over de vigtigste begivenheder i Århus)
- Nyrop-Christensen, Henrik. Fra lirekassernes tid. (S. 140–146, ill.) (Om lirekasser og lirekassemænd ca. 1870–1960)
- Pedersen, Poul. Åge Fredslund Andersen. Maler og fotograf. (S. 96–104, ill.) (Å. F. Andersen 1904–1976)
- Rasmussen, Gunnar. Ændringer i bybilledet. (S. 116–126, ill.)
- Sporten 1981. (S. 157–161, ill.) (Kronologisk stævnekalender og fortegnelse over turneringsresultater)
- Vedel-Smith, Henrik. Hestesport og ridecenter. (S. 147–156, ill.) (1904–1979)
- Østjysk Hjemstavn. Udgivet af Østjysk Hjemstavnsforening. Redigeret af Aage Domino og J. S. Thomsen. 47. årgang. 1982. 130 s., ill. (Forfatterbiografier. – Personregister. – Stedregister)
- Andreasen, Niels Jørgen. Niels Pedersen Mols' alterbillede i Kattrup kirke. (S. 70–84, ill.) (Kildehenv.)
- Hejgaard, J. E. Laursen. Træk af Helgenæs' ældre historie. (S. 36–41, ill.) (Ca. 1500–1800)
- Jensen, Birgit. Konfirmation i Østjylland. En foreløbig rapport. (S. 85–94, ill.) (Ca. 1750–1970. – Kildehenv.)
- Knie-Andersen, Bent. Sølvsmed Wilhelm Andersen i Horsens 1868–1905. (S. 48–59, ill.)
- Litteratur om Østjylland. Ved Kjeld Elkjær. Fra Østjyllands kulturfront 1982 (S. 95–98) (Kort omtale)
- Lokalhistoriske arkiver. (Fra Østjyllands kulturfront) (S. 98–110, ill.) (Beretninger. Omhandler: Grenå Egnarkiv. – Hadsten kommunes lokalhistoriske arkiv og samlinger. – Hinnerup Egnarkiv. – Molsbibliotekets lokalhistoriske arkiv. – Mårslet Egnarkiv. – Nørhald Egnarkiv. – Nørre Djurs Egnarkiv. – Lokalhistorisk forening for Purhus kommune. – Randers lokalhistoriske arkiv. – Samsø slægts- og egnshistoriske arkiv. – Skejby-Lisbjerg-Ølsted sognarkiv. – Lokalhistorisk arkiv i Solbjerg. – Sønderhald egnarkiv)
- Museer. (Fra Østjyllands kulturfront) (S. 110–120, ill.) (Beretninger. Omhandler: Clausholm. – Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Djurslands Museum, Dansk Fiskerimuseum. – Forhistorisk Museum Moesgård. – Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum. – Kulturhistorisk Museum i Randers. – Købstadmuseet »Den gamle By« – Silkeborg Museum)
- Nielsen, J. A. Strandinger på Djurslands kyst. (S. 60–69, ill.) (»Frue Marie« og »Caroline Therese«s strandinger 1837)
- Nørregaard Hansen, Svend. Skanderborg Vildtbane II. (S. 9–35, ill.) (Fortsat fra Østjysk Hjemstavn 1981 s. 9ff. – Kildehenv.)
- Thomsen, J. S. Kapitelstakster. (S. 42–45, ill.) (Hefte fra Vivild, Nord Djursland, med kapitelstakster 1650–1870)
- Vestergaard, Kristian. Stenholtgaard i Kragelund sogn. (S. 46–47, ill.) (Ca. 1586–1982)
- Østjysk Hjemstavnsforening. (S. 121–122, ill.) (Beretning 1. oktober 1981–30. september 1982)
- Vejle Amts Årbog. Udgivet af Vejle amts historiske Samfund. Redigeret af Paul Dedenroth-Schou under medvirken af Kamma Varming og Erik With-Pedersen. 185 s., ill.

- Bager, Anders.* Et trækøj til studeforspand. (S. 103–105, ill.)
- Brummer, Knud.* Barndoms- og slægtsminder fra Trelde. (S. 107–118, ill.) (Kildehenv.)
- Burla, Palle.* Betydelige fund fra den første Skt. Knuds kirke i Fredericia. (S. 137–146, ill.) (Fund af loftsdekoration, vægmaleri, altertavle og paneler)
- Damsgaard, Nina.* P. C. Skovgaard i Vejle. (S. 41–46, ill.) (Om malerier fra Vejle-området fra 1850'erne. – Kildehenv.)
- Hansen, Torben Egeberg.* En landsby fra guldhornenes tid. Resultater af to sæsoners arkæologiske udgravninger i Nr. Snede. (S. 47–62, ill.) (Kildehenv.)
- Hellum, Ashjørn.* Mindet om foreningers virke i Vejle amt sikres. (S. 151–158, ill.) (Om indsamlingen af foreningsarkiver i Vejle amt)
- Hvass, Lone.* Vortebreve. (S. 147–150, ill.) (Om fordrivelse af vorter. – 20. årh. – Litt.henv.)
- Jacobsen, Søren K.* To »Fæstningsdreng«. (S. 63–81, ill.) (Kunstmaleren og malerikonservatoren Hjalmar Mathiessen og historikeren Hugo Mathiessen. – Kildehenv.)
- Lampe, Jens.* Hans Sørensen. Lærer i Breth og folketingsmand. (S. 83–87, ill.) (Kildehenv.)
- Madsen, Per Kristian.* Et vaffeljern med renæssanceornamentik fra Horsens Hospital. (S. 119–127, ill.) (Kildehenv.)
- Moseholm, Knud.* Gunnar A. Engberg 1905–1981. (S. 159–160, ill.)
- Nyt fra historien i Vejle Amt.* (S. 161–179, ill.) (Beretninger. Omhandler: De lokalhistoriske arkiver i Vejle Amt. – Børkop lokalhistoriske arkiv. – Vingsted historiske værksted. – Fredericia Museum. – Gedved kommunes Sognearkiver. – Lokalhistorisk Samling og arkiv for Give kommune. – Lokalhistorisk arkiv for Jelling kommune. – Glud Museum. – Lokalhistorisk afdeling, Kolding kommunebiblioteker. – Museet på Koldinghus. – Højderyggen Egnsmuseum og lokalhistoriske Arkiv. – Kongeåmuseet og Lokalhistorisk Arkiv i Vamdrup. – Vejle byhistoriske Arkiv. – Vejle kulturhistoriske Museum. – Vejle Kunstmuseum)
- Skov, Sigvard.* Nogle jernalderfund. (S. 129–135, ill.) (Om fund i perioden 1945–ca. 1960. – Kildehenv.)
- Vejle amts historiske Samfund 1981–1982.* (S. 181–185) (Beretning 1981–82 og ekstrakt af årsregnskab 1981)
- Waaben, Ebba.* Christian IVs salpeterværk i Koldinghus len. (S. 7–39, ill.) (Kildehenv.)
- Ørberg, Paul G.* Koldings gamle kirkebøger. (S. 89–101, ill.) (Kildehenv.)
- Bruun, Ingrid.* Prins Frederiks amme. (S. 26–27, ill.) (Ridefoged i Hejls Christian Syndermanns hustru, Nelle, der var amme 1671–73 for den senere kong Frederik IV)
- Buch, Knud.* To gamle kort over Vonsild sogn. (S. 12–16, ill.) (Kort fra 1717 og 1787–88)
- Christensen, Tage.* Unaturligt at spærre folk inde bag gitter. (De tyske flygtninge i Kolding 1945–49) (S. 10–11, ill.) (Interview med Kurt Obst, der som civil værnepligtig gjorde vagttjeneste ved flygtningelejrene i Kolding)
- Clausager, P. H.* Forberedelsen til rensningsanlægget. (S. 47–50, ill.) (Erindringer 1923–1957)
- Dedenroth-Schau, Birgitte.* De tyske flygtninge i Kolding 1945–49. (S. 3–5, ill.) (Se endvidere Tage Christensen, Alfred Hansen og Christian Liebing. – Kildefortegnelse)
- Frederiksen, Leo E.* Afviklingsudvalget og Parkkompagniet i Kolding. (S. 35–40, ill.) (Erindringer 1945–47)
- Graversen, Alfred.* Kolding Ungdomsforening. (S. 17–21, ill.) (1896–1943)
- Hansen, Alfred.* Kløvervejlejen. (De tyske flygtninge i Kolding 1945–49) (S. 5–8, ill.) (Lejrleder A. Hansens erindringer)
- Hansen Lind, Johannes.* Livet på Mejersminde 1875–76. (S. 51–55, ill.) (Erindringer om livet på en gård i Bramdrup)
- Ladegaard, Inge.* De amtshistoriske årbøger – og Kolding. (S. 28–29, ill.) (Artikler om Kolding i Vejle Amts Årbøger)
- Liebing, Christian.* Berlinske gymnasieskoler i Koldingområdet. (De tyske flygtninge i Kolding 1945–49) (S. 9) (Om tre berlinske gymnasieskolars elever (dreng) og lærere (+ ægtefæller) blandt flygtningene)
- Platz, Paul.* Del-restaurering af Helligkorsgade 18. (S. 22–25, ill.) (Om den ældst bevarede bygning i Kolding (opf. 1589))
- Ravn, Marie.* 106-årig byggeforening. (S. 30–34, ill.) (Kolding Arbejderforenings byggeforening 1876–1982)
- Smith, Knud.* Kolding-fotografen Niels Lisberg. (S. 41–42, ill.)
- Typkær, Leif.* Slotsmøllen for 100 år siden og i dag. (S. 43–46, ill.)
- Hardsyssel Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Redigeret af Knud Erik Nielsen, Rigmor Lillelund, Jørgen Østergård og Kr. Bjerregård. 2. rk. bd. 16. 1982. 156 s., ill. (Person-, sted- og emneregister)
- Abelines Gård.* (S. 66, ill.) (Seværdigheder i Ringkøbing amt)
- Ammitzbøll, Henry.* De lokalhistoriske arkiver i Ringkøbing amt. (S. 145–146) (Generel præsentation)

Kolding-bogen. Udgivet af Kulturudvalget i Kolding. Redigeret af Birgitte Dedenroth-Schau. 12. årg. 1982. 55 s. ill.

- Astrup, Aksel.* En gymnastikforening og dens betydning for et sogns ungdom. (S. 23–40, ill.) (Faster Gymnastikforening 1892–1982)
- Bak Harder, Jan.* Den østlige Gravers gaard. Træk af Stadil sogns historie. (S. 119–136, ill.) (Ca. 1500–1982. – Kildehenv.)
- Brændgaard, Helge.* Om at grave tørv. (S. 143–144) (Erindringer ca. 1930)
- Clausager, P. H.* Træk ved byplanerne i Hardsyssels gamle byer. (S. 111–118, ill.) (Holstebro, Lemvig og Ringkøbing 1200–1800-tallet. – Kildehenv.)
- Dahlmann Olsen, Nina.* Fru Gyllembourgs sekretær i Buchholtz hus. (S. 67–71, ill.) (Et møbel i forfatteren Johanne Buchholz hus i Struer og dets historie. – Kildehenv.)
- De lokalhistoriske arkiver.* Se: Ammitzbøll, Henry.
- Flyholm redningsstation.* (S. 88, ill.) (Seværdigheder i Ringkøbing Amt)
- Graugaard, Esben.* De katolske provster på Thyholm. (S. 137–141)
- Haderup Museum.* (S. 110, ill.) (Seværdigheder i Ringkøbing amt)
- Lauridsen, Henning R.* De nye tider. Træk af arbejderbevægelsens historie i Hjerm stadsby i årene omkring 1. verdenskrig. (S. 73–87, ill.) (Kildefortegnelse)
- Lokalhistorisk litteratur.* (S. 147–148) (Omtale af litteratur vedr. amtet)
- Meddelelser fra Historisk Samfund for Ringkøbing amt.* (S. 149–153, ill.) (Beretning og regnskab 19. februar 1981–31. marts 1982)
- Nielsen, Hanna.* Karl Jensen. En kunstner fra Holstebro – glemt og genopdaget. (S. 5–22, ill.) (Karl Jensen (1851–1933). – Kildehenv.)
- Pichard, Knud.* Fra Harboør til Sønderlem Vig. Et strejftogt. (S. 89–109, ill.)
- Sandfeld, Gunnar.* Johannes Buchholtz. Digteren i Struer. (S. 41–65, ill.)
- Strandgården.* (S. 142, ill.) (Seværdigheder i Ringkøbing amt)
- Søby Brunkulsmuseum.* (S. 72, ill.) (Seværdigheder i Ringkøbing amt)

Fra Ribe Amt. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. Redigeret af Kirsten Agerbæk under medvirken af Jens Kusk og S. Manøe Hansen. Bd. XXII-2. S. 233–432, ill.) (Forfatterbiografier)

- Andersen, Valdemar.* Af Ribe hospitals historie. (S. 287–314.) (Om hospitalets økonomi, især jordegodset ca. 1300–1922. – Kildehenv.)
- Balleby Jensen, Villum.* (S. 371–386, ill.) (Optegnelser ved Maren Birgitter Jensen, Valdemar Dalgård Jensen og Hansine Pedersen om lærer Villum Dalleby Jensen (1851–1933))
- Beretninger fra amtets lokalhistoriske arkiver.* (S. 419–432) (Omfatter: Lokalhistoriske arkiver for

- Billund kommune: Billund afdeling og Vorbasse afdeling. – Blåbjerg lokalhistoriske arkiv. – Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv. – Bramming kommune: Bramming byhistoriske arkiv, Darum sognearkiv, Gørding sognearkiv, Vejrup sognearkiv og Vester Nykirke sognearkiv. – Historisk Arkiv for Brørup og Omegn. – Esbjerg Byhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Nordby Sogn. – Grindsted egshistoriske arkiv. – Helle kommune: Agerbæk lokalhistoriske arkiv, Fåborg lokalhistoriske forening, Grimstrup lokalhistoriske arkiv, Næsbjerg sognehistoriske arkiv, Vester Starup sogns lokalhistoriske arkiv, Øse sognearkiv og Lokalhistorisk arkiv for Årre sogn. – Holsted kommune: Glejbjerg-Åstrup sognearkiv og Holsted lokalhistoriske arkiv. – Ribe kommune: Jernved sognearkiv, Ribe lokalhistoriske arkiv og Historisk arkiv i Seem sogn. – Varde kommune: Alslev sognearkiv, Billum lokalhistoriske arkiv, Horne sognearkiv, Janderup lokalhistoriske arkiv og Varde lokalhistoriske arkiv. – Lokalhistorisk arkiv for Vejen kommune. – Ølgod kommune: Ansager lokalhistoriske arkiv, Tistrup-Hodde sognearkiv og Ølgod-Strellev lokalhistoriske arkiv)

Bibliografi af H. K. Kristensen 1975–1982. Ved Søren Manøe Hansen. (S. 400–401) (Kronologisk fortegnelse. Fortsat fra FRA RIBE Amt 1975 s. 362ff)

Et udvalg af historisk litteratur om Ribe Amt. (S. 402–411)

Foreningens virksomhed. (S. 416–417) (Beretning for Historisk Samfund for Ribe Amt 1981–82)

Fritz, S. Varde torvebrønd, fornyet 1805. Endnu et arbejde af Michael Stobberup. (S. 281–286, ill.) (Kildehenv.)

Kristensen, H. K. De Jessenske Relationer 1746. En skildring fra magistraten i Varde. (S. 233–245) (Kommenteret udgave)

Kaae, Bue. Lov og ret i Skast herred i det 17. århundrede. (S. 315–340) (Kildehenv.)

Ladewig Petersen, E. Ribe-regionen 1560–1660. (S. 341–370, ill.) (Opposition til Ole Degns doktor-disputats Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-Samfundet 1560–1660 I–II. Århus 1981)

Manøe Hansen, S. Se: Bibliografi af H. K. Kristensen 1975–1982.

Nye medlemmer. (S. 415) (Historisk Samfund for Ribe Amt)

Rasmussen, Jørgen Dieckmann. Se: Stegmann, Meta. *Regnskab.* (S. 412–414) (Driftsregnskab 1981 for Historisk Samfund for Ribe Amt)

Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver i Ribe Amt (RAL). (S. 418) (Beretning 1982)

Stegmann, Meta. Mit ophold på Esbjerg Arbejderhøjskole sommeren 1919. Optegnelser ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. (S. 387–399, ill.) (Realkommentarer)

Teilmann Hald, Carsten. Nordby Præstegård. Et

- vestjysk interiør fra rokokotiden. (S. 246–280, ill.) (Oplysninger fra en regnskabsbog fra 1730'erne, ført af pastor Niels Friis, Nordby. – Kildehenv. – Ordliste)
- Sønderjyske Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland ved Dorrit Andersen, Knud Fanø og H. P. Jensen. 1982. 282 s., ill.
- Blom, Erik.* En forkæmper for danskheden fra treårskrigen. Lærer C. A. Bloms egenberetning om den nationale vækkelse set fra »de otte sogne«. (S. 121–136, ill.) (Kildehenv.)
- Bognyt.* Ved Jørn Buch, Knud Fanø, Lars N. Henningsen og Ib Andersen. (S. 238–245) (Omhandler: Deutsches Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730, Findbuch des Bestandes Abt. 65.1. 1981. – Franklin Kopitzsch (red.). Erziehungs- und Bildungsgeschichte Schleswig-Holsteins von der Aufklärung bis zum Kaiserreich. 1981. – For hundrede år siden: Danmark og Tyskland 1864–1900. Modstandere og naboer. Bd. 1–2. 1981. – Mitteilungen des Canal Vereins. 1980–81. – Løgumkloster-Studier 3. – Fire landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer. 1980. – Aage Jensen. Todsøl ved sogneskillet. 1981. – Boye Andersen. Forsamlingshuse i Nørherred. 1981. – H. E. Sørensen. Gamle sønderjyder fortæller. 1981. – Max Müller. Jeg blev i min by. En gammel sønderborger fortæller. 1980. – Oversigt over årsskrifter og periodica udgivet af lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland 1981/82: Bedsted, Bov, Gråsten, Løjt, Nybøl, Ravsted, Rødding, Sottrup og Varnæs)
- Gregersen, H. V.* Gammel Ribervej og Toflund toldsted. (S. 31–44, ill.) (1500- og 1600-tallet. – Kildehenv.)
- Henningsen, Lars N.* Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900. (S. 137–162, ill.) (Kildefortegnelse)
- Jensen, H. P.* Christian Outzen på Roost Fogedgård (1732–1809). Cand. jur., husfoged i Haderslev Vesteramt og ridefoged i Nørre Rangstrup herred. (S. 87–120, ill.) (Kildehenv.)
- Jørgensen, Harald.* Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie. Omkring et berømt værks tilblivelse. (S. 163–193, ill.) (A. D. Jørgensen. Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets historie. 1882. – Kildehenv.)
- Loving, Rigmor.* En renaissancebygmester og hans bygningstyper i det sønderjyske område. (S. 45–53, ill.) (Hercules von Oberberg (ca. 1520/30–1602))
- Norn, Otto.* Granitkirker i Jylland og Angel. Romansk stenhuggerkunst. (S. 5–29, ill.) (Kildehenv.)
- Noter og Nyt.* (S. 247–282, ill.) (Omhandler: Nekrolog: Morten Kamphöjer 6/9 1889–8/8 1982. – Arkiver, samlinger og institutioner: Landsarkivet for de sønderjyske landsdele 1981. – Historiske Samlinger for Sønderjylland 1981. – Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1981. – Institut for Grænseregionsforskning 1981. – Haderslev Museum. – Aabenraa Museum. – Museet på Sønderborg Slot. – Tønder Museum. – Sønderjyllands Kunstmuseum. – Midtsønderjyllands Museum. – Kunstmuseet Holmen. – LASS: Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland. – Samlingen af arbejdsredskaber på Jacob Michelsens gård i Kolstrup. – Historisk forening for Vis Herred (Bov Museum). – Historisk forening for Gråsten by og egn. – Historisk Samfund for Sønderjylland)
- Thygesen, Frants.* Lov og ret i Sønderjylland ca. 1500 til ca. 1750. (S. 55–75)
- Westerbeek Dahl, Bjørn.* Gottfried Hartmanns forsvundne Sønderborgkort og andre kort over byen fra 1650'erne. (S. 77–85, ill.) (Kildehenv.)

Anmeldelser

- Albrechtsen, Esben.* Herredømmet over Sønderjylland 1375–1404. Studier over Hertugdømmets lensforhold og indre opbygning på dronning Margrethes tid. 1981. Anmeldt af Henrik Fangel. (S. 207–211)
- Beck, Peter.* Nikolai Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham. Anmeldt af Knud Fanø. (S. 232–234)
- Becker-Christensen, Henrik.* Hærvejen i Sønderjylland. Et vejhistorisk studie. Fra Kongeåen til Danevirke. 1981. Anmeldt af Hans Neumann. (S. 203–207)
- Blatt, Lothar.* Die rechtliche Behandlung der dänischen Minderheit in Schleswig-Holstein von 1866–1914. 1980. Anmeldt af Frants Thygesen. (S. 221–226)
- Bøgh Andersen, Niels.* Krigsdagbog. 1981. Anmeldt af Nils Vollertsen. (S. 234–237)
- Baare-Schmidt, Georg.* Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851. 1980. Anmeldt af Frants Thygesen. (S. 218–221)
- Die deutsche und skandinavische Amerikauswanderung im 19. und 20. Jahrhundert.* Udg. af Kai Ditlev Sievers. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins bd. 3. 1981. Anmeldt af Henrik Fangel. (S. 226–227)
- Leppien, Jörn-Peder.* Martin Rade und die deutsch-dänische Beziehungen 1909–1929. 1982. Anmeldt af Bjørn Svensson. (S. 227–232)
- Lund, Niels.* Svenskevæddet i Hedeby. Anmeldt af Steen Wulff Andersen. (S. 196–198)
- Paulsen, Jørgen.* Augustenborg. Slottet – Flækken – Fyrstehuset. 1981. Anmeldt af Peter Kr. Iversen. (S. 217–218)

Ribe Excavations 1970–76. Vol. I. Red. af Mogens Bencard. 1981. Anmeldt af Steen Wulff Andersen. (S. 194–196)

Runge, Johan. Sønderjyden Christian Paulsen. 1981. Anmeldt af Frants Thygesen. (S. 212–217)

Svensson, Poul. Frøslevskrinet. 1981. Anmeldt af Georg Buchreitz. (S. 198–203)

Fra Als og Sundeved. Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved. Redigeret af Boye Andersen, H. P. Hansen, Hans Lind og Jørgen Slettebo. Hefte 60. 1982. 102 s., ill. (Temanummer om oldtidsminder på Als og

Sundeved på grundlag af nyredigering af Jens Rabens bidrag i *Fra Als og Sundeved* hefte XIV (1936) og XXXII (1953))

Beretning for året 1981. (S. 95–97, ill.) (Historisk Samfund for Als og Sundeved)

Museet på Sønderborg slot 1981. (S. 98–102, ill.) (Beretning)

Raben, Jens. Skibssætninger på Als. (S. 61–62, ill.)

Raben, Jens. Skibsbesætninger på Als. (S. 61–62, ill.)

Raben, Jens. Stene med skåltegn og helleristninger. (S. 63–86, ill.)

Slettebo, Jørgen. Jens Raben og arkæologien. (S. 87–94, ill.)

De kulturhistoriske museers årsskrifter 1982.

En oversigt

Af Margit Mogensen

I Fortid og Nutid bd. 30, hefte 2, 1983, s. 167–170 bragtes første gang en oversigt over de kulturhistoriske museers årsskrifter. Oversigten var blevet til på grundlag af de årsskrifter, som indkom til redaktionen, og som den i øvrigt var opmærksom på. Nedenstående oversigt er blevet til på samme måde og prætenderer så lidt som den forrige at være fuldstændig, men forhåbentlig vil den bidrage til at skabe overblik over den vældige buket af kulturhistorisk læsestof, som findes i de enkelte museers, eller amtsmuseumsrådenes skrifter. Opstillingen og annoteringen er foretaget efter de samme principper, som i en årrække er blevet anvendt ved de tilsvarende oversigter over de lokalhistoriske årbøger: Skrifterne er ordnet geografisk, begyndende i Østdanmark, og ved det enkelte skrift er ordningen alfabetisk efter forfatter eller evt. artikeloverskrift. Annotation er i hovedsagen foretaget med henblik på at klargøre, hvad der ligger i artikeloverskrifterne, og hvor der er henvisninger til kilder og litteratur er det bemærket.

Nationalmuseets Arbejdsmark 1982. Redigeret af Christian Ejlers. 1982. 189 s. ill.

Barfoed, Jørgen. V-3 og modstandshæren i majdagene 1945. (S. 25–39, ill.) (V-3, betegnelse for pansret bil, nu i Frihedsmuseet, kildehenv.)

Buhl, Marie-Louise, Søren Møller og Sonja Støvring-Nielsen. Historien om en ægyptisk sarkofag og dens indhold. (S. 153–168, ill.) (Fra 7–6. årh. f. Kr., historie og konservering).

Christensen, Charlie. Stenalderjorden og Vedbæk-bopladserne. Havspejlets svingninger 5500–2500 f. Kr. (S. 169–178, ill.)

Dalgaard, Hanne Frøsig. Tjenestedragter og messekrud i vore kirker. (S. 13–24, ill.)

Jørgensen, Mogens Schou. To jyske bronzealderveje –

og en ny metode til arkæologisk opmåling. (S. 142–152, ill.) (Om anvendelse af georadarteknik).

Kirk, Frode. Den bornholmske gård. Frilandsmuseets gård fra Øster Larsker Sogn. (S. 73–87, ill.)

Lindahl, Fritze. En københavnerkande. (S. 103–117, ill.) (Sølvkande fra Chr. 4.s tid, skænket i anledning af Nationalmuseets 175 års jubilæum).

Meldgaard, Jørgen. Signe Rink. Kvinden bag Aron's og Jens Kreutzmann's grønlandske akvareller. (S. 65–72, ill.)

Moltke, Erik. »Falske« runeindskrifter. (S. 5–12, ill.)

Møller, Søren, se Buhl, Marie-Louise.

Mørk, Poul. Billeder af fremmede folks virkelighed eller af vor? Om fotografier i Etnografisk Samling. (S. 46–64, ill.) (Optagelsesomstændigheder, metodisk analyse).

Nellemann, George. »Idealiteten i de reale ting«. Om Erik Holtved, setukserne og eskimoerne. (S. 40–45, ill.) (Om kunstmalers arbejde ved rejser i Estland og Grønland i 1930'erne og flg. år).

Nielsen, Leif Chr. Vestjyske gårde og landsbyer fra bronze- og jernalder. (S. 131–141, ill.) (Bebyggelsesarkæologiske undersøgelser i Ringkøbing amt gennem 23 år).

Petersen, Peter Vang. Jægerfolket på Vedbækbopladserne. Kulturudviklingen i Kongemose- og Ertebølleid. (S. 179–189, ill.)

Rask, Sven. Lensmand og kirker i Nordsjælland 1604–12. (S. 118–130, ill.) (Kirkernes administration og økonomi).

Støvring-Nielsen, Sonja, se Buhl, Marie-Louise.

Østergaard, Else. To kongelige barnekister i Roskilde domkirke. (S. 88–102, ill.) (Kirstine Munk og Chr. 4.s børn, beskrivelse af kisteopredning og ligdragter. Kildehenv.)

Arv og Eje. 1981–82. Udgivet af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. Redigeret af Jørgen Slettebo. 117 s. ill.

Adriansen, Inge. Fjerfuglebilleder – alsisk husflid eller bøhmisk masseproduktion? (S. 5–42, ill.) (Kildehenv. og tysk resumé).

Bräuner, Klaus H. Peter Petersen – en dansk kameist og hans håndværk. (S. 43–86, ill.) (Om udskæring af smykker i konkylie og ædelstene. Kildehenv. og eng. resumé).

- Hansen, Bjarne Kildegaard.* Væg-billedet og boligkulturen (S. 87–100, ill.) (Hovedvægt på slutningen af 1800-årene. Kildehenv. og tysk resumé).
- Kragelund, Minna og Jørgen Krarup.* Historien om sløjfen. (S. 101–114, ill.) (Håndarbejds-lære, kvindemøde 1700–1930. Litteraturhenv., eng. resumé).
- Krarup, Jørgen,* se Kragelund, Minna.
- Nielsen, Svend.* Et usædvanligt redskab. (S. 115–117, ill.) (Angår binding af langhalm, tysk resumé).
- Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1982.* Udgivet af Selskabet Handels- og Søfartsmuseets Venner. Redigeret af Hans Jepsen, Hanne Poulsen og Johanna Henriksen. 1938. 215 s. ill.
- Større artikler:*
(Alle med eng. resumé, noter og henvisninger.)
- Gøbel, Erik.* Dansk Sejlads på Vestindien og Guinea 1671–1807 (S. 5–53, ill.).
- Hemmingsen, Erik.* En dansk-amerikansk messedrengs erindringer fra danske dampskibe (S. 54–69, ill.) (1920'erne og 1930'erne).
- Lauridsen, John T.* Skibsbyggeri for den danske krone i Neustadt i 1640'erne (S. 70–83, ill.).
- Poulsen, Hanne.* Helsingør værft 1882–1982. (S. 84–164, ill.) (Hovedvægt på samspillet mellem reder og værft. Med liste over de skibe, værftet har bygget).
- Årbogsstof i øvrigt:*
- Henningsen, Henning.* Museumsdirektør Hans Jepsen (S. 3–4, ill.).
- Henningsen, Henning.* Christian Nielsen (1914–1982) (S. 174–178, ill.).
- Jeppesen, Hans.* Handels- og Søfartsmuseet – status og fremtid. (S. 165–172, ill.).
- Museets* protektor, komité og personale (S. 173).
- Museets* beretning og regnskab (S. 179–196, ill.).
- Selskabet* Handels- og Søfartsmuseets Venners beretning og regnskab for 1981–82 m.v. (S. 197–209).
- Museet for Holbæk og omegn.* Årsberetning 1982. Udgivet af Museumsforeningen for Holbæk og omegn. Redigeret af J. L. Østergaard Christensen. 1983. 81 s. ill.
- Christensen, J. L. Østergaard m.fl.* Museets drift (S. 9–44, ill.) (Herunder udstillinger, møder, nyerehvervelser og arkæologisk virksomhed.)
- Christiansen, Niels A.* Et par nordvestsjællandske gårdes indbo – indtil industrialiseringen for 100 år siden (S. 45–77, ill.) (Erindringsstof).
- Lolland-Falsters Stiftsmuseums årskrift 1982.* 47 s. ill.
- Boyhus, Else-Marie.* Flygtninge i 1945. (S. 5–24, ill.) (Om lokale flygtningelejre, optryk af samtidig avisomtale, kilde- og litteraturhenv.)
- Årsberetning og regnskab 1981.* (S. 25–47).
- Fynske Minder.* 1982. Udgivet af Odense Bys Museer. Redigeret af Niels Oxenvad. 1983. 109 s. ill.
- Andersen, Søren H.* Harpunen fra Føns Vig. (S. 7–16, ill.). Hjortetaksharpun fra Ertebøllekulturens tid. (Noter, litteraturhenv. tysk resumé.)
- Becker, C. J.* Odense som møntsted i den sene vikingetid. (S. 43–60, ill.) (Eng. resumé, noter.)
- Jeppesen, Torben Grøngaard.* Den svenske harve – introduceret på Fyn 1840 af N. E. Hofman Bang. (S. 91–104, ill.) (Tysk resumé, kildehenv.)
- Kjærboe, Tove.* Chimney'erne på Ærø. (S. 105–109, ill.) (Engelske skorstene, eng. resumé.)
- Lampe, Jens.* Tidsmåling og urmagere på Langeland. (S. 75–90, ill.) (Med urmagerbiografier fra Langeland og Strynø. Kildehenv. Tysk resumé.)
- Madsen, Claus og Henrik Thrane.* Sydvestfynske dysser og yngre stenalders bebyggelse. En foreløbig meddelelse på grundlag af nye udgravninger. (S. 17–42, ill.)
- Nielsen, Ervin.* Sct. Jørgensgården i Odense. (S. 61–74, ill.) (Spedalskhedshospital fra middelalderen, arkæologisk og historisk redegørelse, litteraturhenv.)
- Thrane, Henrik,* se Madsen, Claus.
- Årbog 1982 for Svendborg og Omegns Museum.* Udgivet af Museumsforeningen. Redigeret af Henrik M. Jansen. 1983, 128 s., ill.
- Hansen, Ulla Lund.* En romersk kasserolle fra Olle-rup, Fyn. (S. 25–30, ill.)
- Holm-Petersen, F.* En sømands beretning. (S. 35–49, ill.) (Sejlskibssejlad i 1890'erne.)
- Jakobsfeld, Jerzy.* Fotografi og fotografer i Svendborg 1845–1914. (S. 50–74, ill.)
- Jansen, Henrik M.* Søfartssamlingerne ved Svendborgsund i Troense. (S. 75–86, ill.) (Svendborg og Omegns Museums overtagelse af samlingerne i 1982.)
- Jansen, Henrik M.* Årsberetning for 1982. (S. 87–121, ill.)
- Jonasen, Otto.* Også dengang! (S. 31–34, ill.) (Afskrift af dokumenter vedr. skræderlaugets behandling af fagets uorganiserede, 1747.)
- Thomsen, Per O.* Tved – en boplads med hustomter fra ældre romersk jernalder. (S. 6–24, ill.) (Noter, litteraturhenv.)

- Vendsyssel nu og da*, nr. 6. Tidsskrift om Vendsyssels natur, kunst og kulturhistorie. Udgiven af Vendsyssel historiske museum. Redigeret af Niels Bendsen, Palle Friis, Per Lysdahl og Mogens Thøgersen. 1982. 126 s. ill.
- Andersen, Magne*. Peter Enebrød – en husflidsmand i Øster Brønderslev (S. 102–109, ill.) (Vedr. begyndelsen af 20. årh.)
- Bencard, Mogens*. Jacopo Amigoni og billederne på Fuglsig. (S. 21–25, ill.) (Om italiensk forlæg for godsets rokokkorumudsmykning. Kildchenv.)
- Dahlsgaard, Elmer*. Grønlandsk harpunspids fortæller danmarkshistorie. (S. 54–59, ill.) (Fund på Dronninglund, resultat af ejeren Jacob Severins grønlandshandel i 1. halvdel af 18. årh.)
- Fonsmark, Anne-Birgitte*. Købkes portræt af amtmand Graah (S. 68–75, ill.)
- Hegelund, Lars, Peter Mouritsen og Svend Thomsen*. Byfornyelse i Hjørring. (S. 110–121, ill.) (Digt og fotografi – før og efter.)
- Himmelstrup, Hans og Carsten Thomsen*. Raabjerg Mile på vandring. (S. 26–31, ill.)
- Jensen, H. P. og Svend Thomsen*. Kunstnerhjemmet i Kjul. (S. 122–126, ill.) (Maleren Svend Engelunds bolig.)
- Kragelund, Minna*. Bånd og snøre. (S. 76–87, ill.) (Om mappe med tekstilprøver fra midten af 1800-tallet, restaurering og kulturhistorisk sammenhæng.)
- Kristensen, Frits W. og Per Lysdahl*. Mørkhulebakke i Tolne. (S. 32–45, ill.) (Om sagnstof og fund af bronzealdergrave i 1920'erne. Kildchenv.)
- Kristensen, Susanne*. Potte Martin i Bindslev. En pottemagers liv og arbejde i forrige århundrede (S. 88–101, ill.)
- Lysdahl, Per*, se Kristensen, Frits.
- Mouritsen, Peter*, se Hegelund, Lars.
- Møller, Anders Monrad*. Prøven af Hjørring. Om søskade og et par skibsportrætter. (S. 5–20, ill.) (Fra 1835, kildchenv.)
- Olsen, Anne-Louise Haack*. En nyopdukket jernaldervej i Store Vildmose. (S. 46–53, ill.)
- Teisen, Michael*. Det bette vrag ved Lyngså. (S. 60–67, ill.) (Undersøgelse af 1700-tals jagt ved Sæby.)
- Thomsen, Carsten*, se Himmelstrup, Hans.
- Thomsen, Svend*, se Jensen, H. P.
- Thomsen, Svend*, se Hegelund, Lars.
- Holstebro Museums årsskrift 1982*. Udgiven som årbog for Museumsforeningen for Holstebro og omegn. Redigeret af Torben Skov. 1983. 95 s. ill.
- Fonager, Carl*. Hjælpen fra England 1940–1945. (S. 69–78, ill.) (Våbenleverancer og samarbejdet med modstandsbevægelsen, litteraturhenv.)
- Fonager, Carl*. Den våbenhistoriske afdeling. (S. 83–87, ill.) (Årsberetning.)
- Graugaard, Esben*. R. Færchs tobaksfabrik 1869 – forhistorie og etablering. (S. 21–45, ill.) (Vedr. Holstebro, men med generelle oplysninger om tobaksindustriens fremvækst her i landet.)
- Holm, Bent*. Lokalhistorisk Arkiv for Holstebro kommune. (S. 79–82, ill.) (Årsberetning.)
- Holmer, Lone K. og Karin M. Kristensen*. Eksempler på mejeribevægelsen i Holstebro kommune 1885–1983. (S. 59–68, ill.)
- Kristensen, Karin M.*, se Holmer, Lone K.
- Lillelund, Rigmor*. En sygevogters arbejdsplads på Holstebro amtssygehus i 1820'erne. (S. 11–20) (Kildchenv.)
- Løn, Ingrid*. Gaver indkommet til Holstebro Museum i 1982. (S. 93–95.)
- Nautrup, Ole*. Årsberetning. (S. 89–92, ill.)
- Olesen, Ole Møller*. Folk på Færch. (S. 46–58, ill.) (Om arbejdsforhold på tobaksfabrik fra 1920'erne og fremefter. Bygger på medarbejder-interviews.)
- Skov, Torben*. Danefæ fra Rydhave. En gravplads fra ældre romersk jernalder. (S. 5–10, ill.)
- Fram. Fra Ringkøbing Amts Museer 1982*. Udgiven af Museumsrådet i Ringkøbing Amt. Redigeret af Benny Boysen. 143 s. ill.
- Boysen, Benny*. Brud med en søfartstradition. »Østfjord« og »Venøund«, Limfjordens første coastere. (S. 103–111, ill.)
- Clausen, Kim*, se Dragsbo, Peter.
- Damgaard, Ellen*. Et landskab fortæller kulturhistorie. Om museernes oplæg til amtets fredningsplan. (S. 7–23, ill.)
- Dragsbo, Peter og Kim Clausen*. Stationsbyundersøgelserne. Arbejdet i Ribe og Ringkøbing amter. (S. 82–102, ill.) (Litteraturliste.)
- Glimt fra museernes arbejdsmark*. (S. 127–143, ill.)
- Jensen, Jens Aarup*. Under Sønder Vium kirke – jernaldergrav, hedeopdykning og sandflugt. (S. 25–40, ill.)
- Lillelund, Rigmor og Torben Skov*. Guldsmede i Ringkøbing indtil år 1800. En foreløbig orientering. (S. 57–81, ill.) (For de enkelte guldsmede biografier og arbejdsfortegnelser.)
- Rostholm, Hans*. Et vejlanlæg fra 1500-tallet ved Højris øst for Ikast. (S. 41–56, ill.) (Udgravningsbeskrivelse og tolkninger af fund, med noter.)
- Rytter, Maria*. Fundet af ukendte Blichermanuskripter. (S. 112–115, ill.)
- Skov, Torben*, se Lillelund, Rigmor.
- Thyrring, Ulla*. Blichermuseet på Herningsholm. (S. 116–126, ill.) (Om den tidligere godshovedbygningens restaurering og museets oprettelse i 1980.)

- Mark og Montre.* Fra sydvestjyske museer 1982. Udgivet af kulturhistoriske museer i Ribe amt. Redigeret af Aino Kann Rasmussen og Bodil Busk Laursen. 87 s. ill. (Noter og litteraturhenv. ved samtlige artikler.)
- Adamsen, Christian.* Bulagergård. En bebyggelse fra tidlig middelalder i Verst sogn. Foreløbig meddelelse. (S. 39–49, ill.)
- Faber, Ole.* Et sølvbæger fra Skouager. (S. 66–69, ill.) (Midten af 1700-tallet, især om bægerets ejere, bønder.)
- Hansen, Steffen Stummann.* Andersminde – en vikingetidig bebyggelse nær Ribe. (S. 25–38, ill.)
- Hansen, Søren Manøe.* Blytækkerne fra Strellev. (S. 70–80, ill.)
- Jensen, Stig, Per Kristian Madsen og Ole Schiørring.* Udgravningen i Ribe 1979–1981. (S. 50–65, ill.)
- Madsen, Per Kristian,* se Jensen, Stig.
- Rasmussen, Lisbeth Wincentz.* Flintægge fra Sydjylland. (S. 5–7, ill.)
- Schiørring, Ole,* se Jensen, Stig.
- Skousbo, Per Ole.* Hjulet fra Vognsbøl. (S. 20–24, ill.) (Vognhjul fra 5. årh. f. Kr.)
- Stoumann, Ingrid.* To bopladser fra jernalder og vikingetid på Spangsbjerg Kirkevej i Vognsbøl. (S. 8–19).
- Nordslesvigske Museer 9.* Årbog for museerne i Sønderjyllands amt. Udgivet af Museumsrådet for Sønderjyllands amt. Redigeret af Flemming Roth. 1982, 180 s. ill.
- Abrahamsson, Martin.* Anvendelse af en geologisk lokalitet i undervisningen i folkeskolen – et praktisk eksempel. (S. 38–51, ill.) (Gram teglværks lergrav, litteraturliste.)
- Adriansen, Inge.* Museumspædagogik – om virkelighed bag et modebegreb. (S. 52–57). (Litteraturhenv. og noter.)
- Bendix-Almgreen, Svend Erik.* Stor, Større – Carcharodon megalodon – en ganske særlig hajtand fra Grem-leret. (S. 15–37, ill.) (Videnskabelig analyse af fossil hajtand, første danske fund. Eng. resumé, litteraturhenv.)
- Ethelberg, Per.* 4 bopladsgruber med flint og keramik fra yngre bronzealder. (S. 108–132, ill.) (Eng. resumé, noter og litteraturhenv.)
- Jensen, H. P. O. von Brüch.* Erinnerungen an Schleswig. Album eines sächsischen Offiziers. Dresden. Litographic. Druck und Verlag von Adler und Dütze 1850. (S. 176–180, ill.) (Omtalen af værket er på dansk.)
- Madsen, Per Rørkær.* Forlader og baglader i 1864. (S. 168–175, ill.)
- Mogensen, Ove.* Vilhelm Bjerke Petersen i Sønderjyllands Kunstmuseums samlinger. (S. 58–78, ill.) (Samtidig gives oversigt over det abstrakt-surrealistiske maleris gennembrud i 1930'erne og 1940'erne. Med værk og udstillingsliste samt kunstnerbiografi.)
- Mørkegaard, Ole, Birgitte Kragh Rasmussen og Grete Rung.* Jørgen Bruhn, søfart og søfolk fra Aabenraa 1781–1858. (S. 133–167, ill.) (Om kgl. agent og skibsreder J. B. og hans tid, særudstilling i Åbenrå museum 1981. Litteraturhenv.)
- Rasmussen, Birgitte Kragh,* se Mørkegaard, Ole.
- Rieck, Flemming R.* En halv meter høj. (S. 95–107, ill.) (Om bronzealdergravhøje, udgravning og fund, noter.)
- Roth, Flemming.* Årsberetning (S. 5–14, ill.)
- Rung, Grete,* se Mørkegaard, Ole.
- Slettebo, J.* Særudstillinger, rekordbesøg og lidt om omkostningerne. (S. 87–94, ill.)
- Wiell, Stine.* Besøgstallet på Haderslev Museum 1967–1981. (S. 79–86.)

<i>Evert Baudou</i> : Arkeologisk källkritik och modern odlingshistoria i Danmark	261	<i>Ole Degn</i> : Socialrealistiske jereminader – eller moderne socialhistorie	322
<i>Troels Dahlerup</i> : Fæster i breve og domme	280	<i>Anders Monrad Møller</i> : Etatsjubilæum og told- historie	324
<i>Debat</i>		<i>Jørgen Dieckmann Rasmussen</i> : De lokalhistoriske årbøger 1982. En oversigt	329
Kristian Kristiansen: Populær arkæologi	302	<i>Margit Mogensen</i> : De kulturhistoriske museers års- skrifter 1982. En oversigt	341
Alex Wittendorff: Da al Ribe blev skrevet i mandtal	308		

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær), Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 158. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger, som ønskes anmeldt deri, bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd